

— Ν Ε Α Β Ι Β Λ Ι Α —

ALFRED ZIMMERN

ΑΙ ΠΟΛΙΤΕΙΑΙ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΚΑΤΑ ΜΕΤΑΦΡΑΣΙΝ

ΜΙΧ. ΤΣΑΜΑΔΟΥ

PAUL NATORP

Η ΠΕΡΙ ΙΔΕΩΝ ΘΕΩΡΙΑ ΤΟΥ ΠΛΑΤΩΝΟΣ

ΚΑΤΑ ΜΕΤΑΦΡΑΣΙΝ

ΜΙΧ. ΤΣΑΜΑΔΟΥ

ΙΩΑΝ. Ν. ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

ΣΧΟΛΑΣΤΙΚΙΣΜΟΣ

ΚΑΙ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΚΡΙΤΙΚΗ

ΑΡΧΕΙΟΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΚΑΙ ΘΕΩΡΙΑΣ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

Α' ΤΟΜΟΣ εκ σελ. 500

ΤΑ ΑΝΩ ΠΩΛΟΥΝΤΑΙ

ΠΑΡΑ ΤΗ ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ Π. Δ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΣ-ΛΥΚΟΥΡΓΟΥ Β
ΚΑΙ ΕΙΣ ΟΛΑ ΤΑ ΒΙΒΛΙΟΤΩΛΕΙΑ

ΑΡΧΕΙΟΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΚΑΙ

ΘΕΩΡΙΑΣ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΡΙΜΗΝΙΑΙΟΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΟΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ

«Τὸ γὰρ αὐτὸ νοεῖν ἐστὶν τε καὶ εἶναι»

ΠΑΡΜΕΝΙΔΗΣ

ΤΑΚΤΙΚΟΙ ΣΥΝΕΡΓΑΤΑΙ

Heinrich Rickert τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Heidelberg.
— Karl Joël τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Basel. — Ernst Hof-
mann τακτ. καθηγ. τοῦ Πανεπιστημίου Heidelberg. — Erich Frank,
τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Marburg. — Guido Calogero τακτ.
καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Ρώμης. — Κ. Τριανταφυλλόπουλος
τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῶν Ἀθηνῶν. — August Faust ἕφηγ.
τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Heidelberg. — Μιχ. Τσαμαδός. — Χ. Τζωρτζό-
πουλος ἕφηγ. τοῦ Πανεπιστημίου τῶν Ἀθηνῶν. — Franz Boehm διδά-
κτωρ τῆς Φιλοσοφίας. — Παν. Κανελλόπουλος ἕφηγ. Πανεπιστημίου
Ἀθηνῶν. — Κωνσταντῖνος Τσάτσος ἕφηγ. Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. —
Ιωάν. Θεοδωρακόπουλος ἕφηγ. Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

ΔΙΕΥΘΥΝΟΜΕΝΟΝ

ΥΠΟ

Ι. Ν. ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΤΥΠΟΙΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ «Π. Δ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΣ»

1931

ΑΡΧΕΙΟΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΚΑΙ ΘΕΩΡΙΑΣ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΙΜΗ ΕΚΑΣΤΟΥ ΤΕΥΧΟΥΣ ΔΡΧ. 45.—
ΣΥΝΔΡΟΜΗ ΕΤΗΣΙΑ ΔΡΧ. 160.—

ΑΠΟΣΤΟΛΗ ΣΥΝΔΡΟΜΩΝ ΚΛ. ΠΡΟΣ ΤΗΝ:
ΔΙΕΥΘΥΝΣΙΝ ΤΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ
ΑΘΗΝΑΙ-ΒΗΣΣΑΡΙΩΝΟΣ-8

Αί εἰς τὸ «Ἀρχεῖον τῆς Φιλοσοφίας καὶ Θεωρίας τῶν ἐπιστημῶν» δημοσιευόμενα πραγματεῖαι καὶ ἄρθρα ἡμεδαπῶν καὶ ἀλλοδαπῶν συνεργατῶν εἶναι πρωτότυπα καὶ γράφονται εἰδικῶς διὰ τὸ περιοδικόν.

Χειρόγραφα πρὸς δημοσίευσιν καὶ βιβλία πρὸς ἀναγγελίαν ἀποστέλλονται εἰς τὴν διεύθυνσιν τῆς Συντάξεως τοῦ Ἀρχείου, ὁδὸς Βησσαρίωνος 8.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΤΟΥ ΤΕΥΧΟΥΣ

- Π. Ζερβοῦ.** — Νεώτεραι ἀντιλήψεις εἰς τὴν ἐπιστημονικὴν φιλοσοφίαν
August Kautz — Ἡ φιλοσοφία τῆς παιδαγωγικῆς ἐν τῇ γερμανικῇ ἰδεοκρατίᾳ.
Βασίλ. Ἀντωνιάδου. — Ἐισαγωγή εἰς τὴν φιλοσοφίαν.
Karl Lorenz. — Ἡ στρεφὴ πρὸς τὴν μεταφυσικὴν ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ τοῦ δικαίου τοῦ Julius Binder.
Ἀναλύσεις καὶ κριτικὰ σημειώματα. — Κωνστ. Τσάτσου: Τὸ ἔργον τοῦ Karl Lorenz καὶ ὁ ἑγελιανισμὸς ἐν τῷ δικαίῳ. — Μ. Τ.: A. Lalande, Les illusions évolutionnistes.

ΝΕΩΤΕΡΑΙ ΑΝΤΙΛΗΨΕΙΣ Εἰς τὴν ἐπιστημονικὴν φιλοσοφίαν (*)

ΥΠΟ

Π. ΖΕΡΒΟΥ

Καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου.

Τί εἶναι ἀλήθεια; Τί εἶναι πραγματικότητα; Ἴδου ζητήματα τὰ ὅποια ἐπὶ πολὺ βασάνισαν τὴν ἀνθρωπότητα καὶ πολλοὺς ἀκόμη ἐξακολουθοῦν νὰ βασανίζουν. Τὸ βέβαιον εἶναι ὅτι ὑπάρχουν καὶ πολλοί, οἱ ὅποιοι θὰ ἔδιδον ἀπάντησιν ἀνάλογον μὲ ἐκείνην τὴν ὅποιαν ἔδωκεν ὁ Ἅγιος Λύγουστίνος, ὅταν ἠρωτήθη τί εἶναι χρόνος, εἰπὼν ὅτι: «ἐὰν δὲν μὲ ἐρωτήσουν τί εἶναι χρόνος γνωρίζω τί εἶναι· ἐὰν ὅμως μὲ ἐρωτήσουν, δὲν ἠξεύρω νὰ ἀπαντήσω».

Τί εἶναι ἀπειρον; Τί εἶναι διάστημα; Τί εἶναι χρόνος; Τί εἶναι συνέχεια; Ποῖοι οἱ νόμοι τῆς φύσεως; Μήπως καὶ ἐδῶ πρέπει νὰ δώσωμεν ἀνάλογον ἀπάντησιν; Ὅχι· βέβαιον ὅμως καὶ ἐδῶ εἶναι ὅτι δὲν δυνάμεθα πάντοτε νὰ θέσωμεν τὴν ἀλήθειαν πρὸς τὰ δεξιὰ καὶ τὸ ψεῦδος πρὸς τὰ ἄριστερά· ἢ φύσις βλέπετε δὲν ἐνδιαφέρεται διὰ τὰς θεωρίας, τὰς ὁποίας ἡμεῖς κάμνομεν περὶ τῶν φυσικῶν φαινομένων οὔτε διὰ τὴν λογικὴν μας· ἢ μάλλον εἶναι ἐπιφορτισμένη διὰ τῶν φυσικῶν φαινομένων νὰ δεικνύῃ ἡμᾶς ἐνίοτε παραλογιζομένους· δι' αὐτὸ τὰ ἀνωτέρω ἐρωτήματα θὰ θέσωμεν ἄλλως· ποῖα αἱ νεώτεραι ἐπιστημονικαὶ ἀντιλήψεις περὶ ἀείρου, περὶ συνεχοῦς κλπ. Παρατηροῦμεν ὅτι ἀπὸ ἐποχῆς εἰς ἐποχὴν ἀλλάσσουν ὄχι μόνον αἱ ἀντιλήψεις, ἀλλὰ καὶ αἱ ἀπορίαι· ἢ γένεσις τῶν ἀποριῶν προπαρασκευάζει τὸ ἔδαφος πρὸς σύλληψιν ἐννοιῶν· ἴδου π. χ. μία τοιαύτη ἀπορία· ἐὰν μᾶς ἐρωτήσουν ποῖος ἀκέραιος ἔρχεται μετὰ τὸν β, δυνάμεθα ἀμέσως νὰ ἀπαντήσωμεν· ἐὰν ὅμως μᾶς ἐρω-

(*) Διάλεξις γενομένη τὴν 8 Δεκεμβρίου 1930 εἰς τὴν αἴθουσαν τῆς Νομικῆς Σχολῆς.

τήσουν ποῖος μικτός ἔρχεται εὐθὺς μετὰ τὸν β; Εἶναι ἀδύνατον νὰ ἀπαντήσωμεν.

Πῶς τὰ μαθηματικά χρησιμεύουν διὰ τὴν σύλληψιν ἐννοιῶν, φαίνεται, ἐὰν λάβωμεν ὑπ' ὄψει τὸν συμβολισμόν αὐτῶν· ἂν καὶ ὁ συμβολισμὸς ἀκριβῶς οὗτος ἔκαμε νὰ δοθῇ καὶ ὁ ἐξῆς ὁρισμὸς. «Τὰ μαθηματικά εἶναι ἐπιστήμη ὅπου δὲν ἠξεύρουν περὶ τίνος ὁμιλοῦν καὶ ἀγνοοῦν πάντοτε ἐὰν ἐκεῖνο ποὺ λέγουν εἶναι ἀληθές».

Τὸν κόσμον γνωρίζομεν μὲ τὴν σκέψιν μας· αὕτη ἐκφράζεται μὲ λέξεις· αἱ λέξεις ἀφ' ἑτέρου εἶναι εἰκόνας αἱ ὁποῖαι ἀρχικῶς ἐσχηματίσθησαν ἀπὸ ὕλικὴν σύγκρισιν καὶ ἔπειτα διὰ τῆς ἀφαιρέσεως ἔλαβον διαφόρους σημασίας· διὰ νὰ ἐκφράσωμεν ὅμως τὴν σκέψιν μας ἀνατρέχομεν καὶ εἰς ἄλλα σύμβολα· τὰ σύμβολα τῶν μαθηματικῶν. Ταῦτα ἔχουν τὸ προσὸν τῆς περιεκτικότητος καὶ συντείνουν εἰς τὴν οικονομίαν σκέψεως καὶ τὴν σαφήνειαν τῆς διατυπώσεως. Εἰς νέας ιδέας ἀντιστοιχοῦσι νέα μαθηματικὰ σύμβολα ἀνακαλοῦντα εἰς τὴν μνήμην μας τὰ φαινόμενα, τὰ ὁποῖα ἔγιναν ἀφορμὴ τῆς γενέσεως τῶν νέων ιδεῶν· ὁ ἀριθμὸς ἄλλως τε εἶναι ὁ ἐργατῆς τῆς πραγματικότητος. Αἱ λέξεις εἶναι κατὰ προσέγγισιν μετάφρασις μαθηματικῶν ἐκφράσεων, αἱ ὁποῖαι συμφωνοῦσι μὲ τὰ γεγονότα.

Τὰ μαθηματικὰ σύμβολα δίδουν ιδέαν νέων τρόπων σκέψεως· γίνονται ἀφορμὴ ἰδρύσεως νέας λογικῆς· τῆς λογικῆς τοῦ ἀπείρου. Ἡ ἱστορία τῆς ἀνθρωπίνης σκέψεως ὑποδεικνύει κατ' ἀρχὰς τρία εἶδη λογικῆς· τὴν λογικὴν τοῦ ἀριθμοῦ, ἥτοι γεωμετρικοαριθμητικὴν λογικὴν, ἣν ἠκολούθουν οἱ μαθηταὶ τοῦ Πυθαγόρα· τὴν λογικὴν τῶν τάξεων ἢ λογικὴν τοῦ Ἀριστοτέλους· τὴν λογικὴν τῶν σχέσεων τοῦ διαστήματος ἢ λογικὴν τοῦ Εὐκλείδου καὶ Ἀρχιμήδους. Σήμερον ἔχομεν τὸν νεοπυθαγορισμὸν καὶ τὸν νεοαριστοτελισμὸν, ὑποστηρικθέντα ὑπὸ τοῦ Russell, τοῦ Frege καὶ ἄλλων· ἔχομεν σήμερον ἀλγεβραν λογικῆς καὶ λογιστικὴν φιλοσοφίαν. Λογικῆς τοῦ ἀπείρου γίνεται πολλὴ χρῆσις εἰς τὴν θεωρίαν τῶν συνόλων, ἀνικτυθθεῖσαν κυρίως ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Cantor· ὅταν οὗτος ἀνέπτυσε τὰς πρώτας θεωρίας του, πρὸ ἑξηκονταετίας περίπου, ἤγειρε τὴν δυσπιστίαν πολλῶν μαθηματικῶν ὅπως τοῦ Kronecker τόσον, ὥστε ἐπὶ πολὺν χρόνον νὰ μὴ γίνωνται δεκτὰ τὰ ὑπομνήματά του εἰς τὸ μαθημα-

τικὸν περιοδικὸν τοῦ Βερολίνου Journal de Crelle· καὶ ὅμως σήμερον ἀποτελοῦν τὴν βᾶσιν τῆς νεωτέρας ἀναλύσεως.

Τὰ μαθηματικὰ σύμβολα συντείνουν εἰς τὸ νὰ σχηματίζωμεν ἐννοίας σαφεῖς· θεωρήσωμεν ἐπὶ παραδείγματι τὴν ἐννοίαν τῆς συνεχείας· αὕτη ὑπὸ ἐμβρυώδη μορφήν εἰς πάντα ἄνθρωπον διαισθητικῶς προκαλεῖται. Οὕτω π. χ. ὅταν λέγωμεν ὅτι ἡ γεροντικὴ ἡλικία ἀρχίζει ἀπὸ τοῦ ἑξηκοστοῦ ἔτους, τοῦτο δὲν σημαίνει ὅτι τὴν τελευταίαν ἡμέραν τοῦ 59ου ἔτους δὲν εἶναι τις γέρων, ἐνῶ εἶναι τοιοῦτος τὴν πρώτην τοῦ 60ου, ἢ ὅταν κατὰ τὸ δειλινὸν γίνεται ἀσθενέστερον τὸ φῶς, δὲν δυνάμεθα νὰ βεβαιώσωμεν ποτὲ ὅτι τὸ εὐρίσκομεν μίαν ὠρισμένην στιγμὴν ἀσθενέστερον ἀπὸ τὴν ἀμέσως προηγουμένην. Μᾶς χρειάζεται ἀκριβῶς χρόνος μακρότερος· διὰ νὰ δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ἀσφαλῶς ὅτι ἐξησθένησε τὸ φῶς. Τὸ φαινόμενον τοῦτο γίνεται ἀφορμὴ εἰς ἡμᾶς τοῦ αἰσθήματος τῆς συνεχοῦς μεταβολῆς ἀλλὰ λίαν ἀμυδρῶς· ὁ μαθηματικὸς ὅμως διατυπώνει τὴν ἐννοίαν τῆς συνεχείας μὲ ἀνισότητος καὶ μὲ τὴν διατύπωσίν του αὐτὴν ἐγεννήθησαν ἀπορίαι δώσασαι ἀφορμὴν εἰς μελέτην προβλημάτων τοῦ ἀπείρου. Ὡς γνωστὸν δύο εἶναι αἱ γενικαὶ ἀπόψεις ἀπὸ τὰς ὁποίας ἐξετάζεται ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ τὸ ἀπειρον· ἡ ἐμπειρικὴ, ἣτις θεωρεῖ τὸ ἀπειρον ἀναχωροῦσα ἐκ τοῦ πεπερασμένου «τὸ δυναμικὸν ἀπειρον» καὶ ἡ ἰδεαλιστικὴ, ἣτις θεωρεῖ τὸ ἀπειρον ὡς προϋπάρχον, ὡς ὀφειλόμενον, οὕτως εἰπεῖν, εἰς τὴν διαίθησιν, ὡς προϋπάρχον τοῦ πεπερασμένου καὶ οὐχὶ ὡς δημιουργούμενον ὑπὸ τοῦ γεωμέτρου, «τὸ ἐνεστωτικὸν ἀπειρον».

Κατὰ τοὺς ἐμπειρικοὺς ἐπιτρέπεται νὰ νοῶμεν μόνον τὸ δυναμικὸν ἀπειρον· τοῦτέστι μεταβλητὴν ποσότητα, ἢ ὁποῖα μεταβάλλεται οὕτως ὥστε νὰ δύναται νὰ ὑπερβῇ πᾶν ὄριον καὶ οὐχὶ ποσότητα, ἣτις ἔχει ἴδη ὑπερβῆ πᾶν ὄριον· οὕτως ἔχομεν ἀπειρον μηδέποτε δυνάμενον νὰ συγκροτηθῇ. Κατὰ τοὺς ἰδεαλιστὰς δυνάμεθα νὰ εἰσαγάγωμεν εἰς τὴν ἐπιστήμην καὶ τὸ ἐνεστωτικὸν ἀπειρον τὸ καλούμενον ὑπὸ τῶν ἀρχαίων ἐν ἐνεργείᾳ ἀπειρον· τοῦτέστι δυνάμεθα νὰ νοήσωμεν ὅτι ὑπάρχει τι τώρα ἔχον ἴδη ὑπερβῆ πᾶν ὄριον· οὕτω προκειμένου περὶ ἀριθμῶν, πλὴν τῶν πεπερασμένων τιμῶν ἃς δύναται νὰ λάβῃ μία μεταβλητὴ, θέτουν ὡς ὑπάρχουσαν καὶ τιμὴν μεί-

ζονα πασῶν τῶν τιμῶν, ἦτοι τὴν ἀντίθετον τοῦ μηδενός· ὁ Ἀριστοτέλης παρεδέχετο μόνον τὸ δυναμικὸν ἄπειρον· ὁ Πυθαγόρας ἐθεόρει ὅτι τὸ ἄπειρον ἐπαναστατεῖ εἰς τὴν ἐφαρμογὴν τοῦ ἀριθμοῦ.

Σήμερον εἰς τὰ μαθηματικὰ θεωροῦσι τὸ ἄπειρον ἐμμέσως. Ἡ ἔννοια τοῦ ἀκεραίου ἀριθμοῦ ὁδηγεῖ εἰς τὴν ἔννοιαν τοῦ ἀπείρου· ὅταν λέγωμεν ὅτι οἱ ἀκέραιοι ἀριθμοὶ εἶναι ἄπειροι τὸ πλῆθος ἔννοοῦμεν τὸ ἐξῆς· ὅτι παντὸς ἀκεραίου ὑπάρχει μεγαλύτερος ἀκέραιος, ἢ καὶ ὅτι παντὸς ἀκεραίου ὑπάρχει ἐπόμενος· πρέπει ἐνταῦθα νὰ διακρίνωμεν τὴν ἔννοιαν τῆς τάξεως ἀπὸ τὴν ἔννοιαν τοῦ ἀριθμοῦ συλλογῆς μονάδων. Π. χ. μὲ τὴν ἀπομιν ἔννοιαν τάξεως λέγομεν ὅτι ὁ 15 εἶναι ἐπόμενος τοῦ 13· μὲ τὴν ἀπομιν ἀριθμοῦ συλλογῆς λέγομεν ὅτι ὁ 15 εἶναι μεγαλύτερος τοῦ 13· ἡ ἔννοια τῆς τάξεως ὁδηγεῖ εἰς τὴν ἔννοιαν τῆς ἀντιστοιχίας.

Μὲ στοιχειώδη παραδείγματα δύναται τις νὰ δείξῃ ὅτι ἡ ἔννοια τῆς ἀντιστοιχίας ὁδηγεῖ ἐνίοτε εἰς συμπεράσματα ἐντελῶς διάφορα ἐκείνων, εἰς τὰ ὁποῖα θὰ ὁδηγεῖτο ἄνευ αὐτῆς. Ἐὰν ἐρωτήσουν π. χ. ποῖοι εἶναι περισσότεροὶ τὸ πλῆθος ἀριθμοί; οἱ ἀκέραιοι ἢ οἱ ἄρτιοι; Ἀπάντησις λογικὴ θὰ ἐφαίνετο ὅτι οἱ ἀκέραιοι εἶναι περισσότεροι, διότι παραλείπομεν ἀπὸ τοὺς ἀκεραίους τοὺς περιττοὺς καὶ ἀπομένουν οἱ ἄρτιοι· καὶ ὅμως αὐτὸ δὲν εἶναι ἀκριβές· διότι εἰς ἕκαστον ἀκέραιον ἀντιστοιχεῖ εἰς ἄρτιος καὶ ἀντιστρόφως· π. χ. εἰς τὸν 3 ἀντιστοιχεῖ ὁ 3.2 ἦτοι ὁ 6 εἰς τὸν 4 ὁ 4.2 ἦτοι ὁ 8 κ. ο. κ. καὶ ἐὰν ἀναχωροῦντες ἀπὸ τὴν ἀντίληψιν τὴν ὁποίαν ἔχομεν ὅταν μεταχειρίζομεθα πεπερασμένους ἀριθμοὺς παραδεχθῶμεν ὅτι δύο σύνολα εἶναι ἴσα, ὅταν εἰς ἕκαστον στοιχεῖον τοῦ ἑνὸς ἀντιστοιχῆ ἓν στοιχεῖον τοῦ ἄλλου καὶ ἀντιστρόφως, θὰ ἔχωμεν ὅτι ὅσοι εἶναι οἱ ἀκέραιοι τόσοι εἶναι καὶ οἱ ἄρτιοι· ἐπίσης ὅτι ὅσοι οἱ ἀκέραιοι τόσοι καὶ οἱ περιττοί, ἂν καὶ ἄρτιοι καὶ περιττοὶ ὁμοῦ ἀποτελοῦσιν ὅλους τοὺς ἀκεραίους καὶ θὰ ἔχωμεν οὕτω ὅτι δὲν ἰσχύει τὸ ἀξίωμα ὅτι τὸ ὅλον εἶναι μεγαλύτερον τοῦ μέρους. Αὐτὸ εἶναι ἀληθές διὰ πεπερασμένον πλῆθος ἀριθμῶν, ἐνῶ ἀπεναντίας προκειμένου περὶ συνόλου ἀπείρου δὲν δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ὅτι τὸ μέρος εἶναι μικρότερον τοῦ ὅλου· ἂν θέλετε μάλιστα αὐτὸ εἶναι μία χαρακτηριστικὴ ιδιότης τοῦ ἀπείρου.

Σήμερον ἔχει γίνῃ μεγάλη διευκρίνησις ἐπὶ τῆς ἐννοίας τοῦ ἀπείρου· ἐπὶ τῆς ἐννοίας αὐτῆς στηρίζεται ἡ νεωτέρα Μαθηματικὴ ἀνάλυσις, ἡ ὁποία ἔδωκεν ἐξαγόμενα χρησιμώτατα εἰς τὰς ἐφαρμογὰς, εἰς τὴν Γεωμετρίαν, τὴν Μηχανικὴν καὶ τὴν Φυσικὴν.

Ἡ νεωτέρα Φυσικὴ στηριζομένη ἐπὶ τῶν μοριακῶν θεωριῶν καὶ τῆς ἀσυνεχείας δίδει ὅλον ἐν νεῶν μαθηματικὴν ἀνάλυσιν στηριζομένην ἐπὶ τῶν θεωρητικῶν ἐρευνῶν ὡς πρὸς τὴν Φυσικὴν τοῦ μὴ συνεχοῦς· ἐδῶ πρέπει νὰ παρατηρήσωμεν ὅτι δυνατόν ἐν συνόλον ἀριθμῶν νὰ μὴ εἶναι συνεχές καὶ ὅμως νὰ περιέχῃ ἀπείρους ἀριθμούς· π. χ. οἱ ἀκέραιοι ἀριθμοὶ εἶναι ἄπειροι τὸ πλῆθος καὶ ὅμως τὸ σύνολον αὐτῶν δὲν ἔχει τὴν δύναμιν τοῦ συνεχοῦς· εἶναι ἀριθμήσιμον· καὶ μάλιστα εἶναι ἀπὸ τὰ ἀριθμήσιμα σύνολα ἐκεῖνο ποὺ λαμβάνομεν ὡς μέτρον οὕτως εἰπεῖν διὰ νὰ διακρίνωμεν τὰ ἄλλα ἀριθμήσιμα σύνολα· π. χ. τὸ σύνολον τῶν ῥητῶν ἀριθμῶν δηλ. ἀκεραίων καὶ κλασματικῶν ὁμοῦ εἶναι ἀριθμήσιμον διότι δύνανται νὰ γραφοῦν ὅλοι οἱ ῥητοὶ ἀριθμοὶ εἰς μίαν σειρὰν ὅπως οἱ ἀκέραιοι 1, 2, 3, . . . ἴσως αὐτὸ νὰ διησθάνετο ὁ Πλάτων περὶ τοῦ ὁποῖου διηγοῦνται τὸ ἐξῆς ἀνέκδοτον· εἶχεν ἀναγγεῖλει ὅτι θὰ ὁμίλει περὶ τοῦ καλοῦ· ἔσπευσαν πολλοὶ νὰ τὸν ἀκούσουν νομίζοντες ὅτι θὰ ὁμίλει περὶ τοῦ τί εἶναι καλὸν διὰ τοὺς ἀνθρώπους, τί εἶναι ὑγεία, τί εἶναι δύναμις, μὲ μίαν λέξιν τί εἶναι εὐτυχία· ἀντὶ τούτων ἡ ἀγόρευσις περιστράφη εἰς τὰ μαθηματικά, εἰς τοὺς ἀριθμούς, εἰς τὴν γεωμετρίαν, εἰς τὴν ἀστρονομίαν καὶ κατέληξεν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ καλὸν εἶναι ἡ μονάς· ἐννοεῖται ὅτι πρὶν φθάσῃ εἰς τὸ συμπέρασμα τὸ ἀκροατήριον εἶχε πολὺ ἀραιωθῆ.

Ὅπως ἔχομεν Μαθηματικὴν φιλοσοφίαν ἐπὶ τῶν συνόλων ἔχομεν καὶ μαθηματικὴν φιλοσοφίαν ἐπὶ τῶν ομάδων· ἡ ἔννοια τῆς ομάδος εἶναι ἀλληλένδετος μὲ τὴν ἔννοιαν τοῦ μετασχηματισμοῦ· ἡ εἰσαγωγὴ τῆς ἐννοίας τῆς ομάδος μετασχηματισμῶν ἐσημείωσε μέγαν σταθμὸν εἰς τὴν πρόοδον τῆς ἐπιστήμης καὶ τοῦτο, διότι ἡ σημερινὴ ἐρευνα διαφέρει τῆς παλαιᾶς κατὰ τὸν τρόπον καθ' ὃν μετασχηματίζει τὰ ζητήματα ἢ τὰ προβλήματα· εἰς ἕκαστὴν ἐπιστήμης ἡ ἰδέα τοῦ μετασχηματισμοῦ προβλήματος ἔχει σπουδαίαν σημασίαν ἀπὸ ἐποχῆς εἰς ἐποχὴν πρόβλημά τι μετασχηματίζεται, ἐξε-

λίσσεται, λαμβάνει νέαν διατύπωσιν· πολλάκις δὲ συμβαίνει μετασχηματισμός τις νὰ συσχετίζῃ τοῦτο πρὸς ἄλλα τὰ ὅποια προηγουμένως ἐφαίνοντο ἐντελῶς διάφορα· εἰς τὰ Μαθηματικὰ σήμερον, ὅταν λέγωμεν ομάδας μετασχηματισμῶν, ἐννοοῦμεν ὅλους τοὺς μετασχηματισμοὺς τοὺς ὁποίους δίδει εἰς ἡμᾶς ὁ αὐτὸς τύπος· τύπος ὅμως ὁ ὁποῖος δὲν εἶναι τυχαῖος, ἀλλ' ἔχει ὠρισμένην ιδιότητα. Ἡ ὁμάς δὲν φανερώνει σχέσιν μεταξὺ αὐτῶν τούτων τῶν ἀντικειμένων, φανερώνει σχέσιν μεταξὺ σχέσεων.

Αἱ θεωρίαι τῶν ομάδων ἐφάνησαν εἰς τὰ Μαθηματικὰ λίαν ἀφηρημέναι, κατόπιν ὅμως ἀπεδείχθη ὅτι ἔχουσιν ἄμεσον ἐφαρμογὴν ἢ μᾶλλον μεταφράζονται ἀκριβῶς εἰς τὴν Γεωμετρίαν, εἰς τὴν Μηχανικὴν, εἰς τὴν Φυσικὴν. Εἰς τὴν Γεωμετρίαν διὰ καταλλήλων μετασχηματισμῶν ἀπὸ ἓν θεώρημα δυνάμεθα νὰ ἐξάγωμεν πολλὰ ἄλλα. Ὑπάρχουν μετασχηματισμοὶ διὰ τῶν ὁποίων ἀπὸ σημείων μεταβαίνομεν εἰς ἄλλα σημεῖα καὶ ἐπομένως ἀπὸ ἓν σχῆμα μεταβαίνομεν εἰς ἄλλο σχῆμα· εἶναι, οὕτως εἰπεῖν, ὁ μετασχηματισμὸς κίτρον τὸ ὁποῖον μεταμορφώνει τὰ σχήματα κατὰ τινὰ νόμον ἐξαρτώμενον ἀπὸ τὸν μετασχηματισμὸν. Ἀπὸ τὰς ιδιότητας τῆς εἰκόνης ἐξάγομεν συμπέρασμα διὰ τὰς ιδιότητας τοῦ πραγματικοῦ σχήματος καὶ τανάπαλιν. Ὑπάρχουν ἐπίσης μετασχηματισμοὶ δι' ὧν μεταβαίνομεν ἀπὸ σημείων εἰς εὐθείας, εἰς κύκλους, εἰς ἐπίπεδα, ἐννοοῦντες δι' αὐτῶν ὅτι μετατρέπεται πρόβλημα σημείων εἰς πρόβλημα εὐθειῶν, κύκλων, ἐπιπέδων καὶ τανάπαλιν.

Ἄξιον προσοχῆς εἶναι τὸ ἐξῆς· «Κατὰ τὸν μετασχηματισμὸν προβλήματος παρατηροῦμεν ὅτι μένει κᾶτι τι ἀναλλοίωτον· ὅλοι οἱ μετασχηματισμοί, ὅσοι ἐφαρμοζόμενοι εἰς πρόβλημά τι διατηροῦσι κᾶτι τι ἀναλλοίωτον, ἀποτελοῦν συνήθως μίαν ομάδα· δηλαδή με ὅποιονδήποτε μετασχηματισμὸν αὐτῆς τῆς ομάδος καὶ ἂν ἐργασθῶμεν διὰ τὸ πρόβλημα, θὰ μένῃ κᾶτι τι χαρακτηρίζον τὴν δυσκολίαν τοῦ προβλήματος. Αὐτὸ τὸ ἀναλλοίωτον, ὅπως καὶ τὸ εἶδος τῆς ομάδος τῆς διατηρούσης τὸ ἀναλλοίωτον, δεικνύει, οὕτως εἰπεῖν, εἰς ἡμᾶς τὴν καθαρὰν οὐσίαν τοῦ προβλήματος. Αἱ νεώτεραι περὶ σχετικότητος θεωρίαι προέκυψαν ἀκριβῶς ἀπὸ προβλήματα εἰς τὰ ὅποια ζητεῖται νὰ μείνουν οἱ νόμοι ἢ μᾶλλον αἱ ἐξισώσεις αἱ

ἐκφράζουσαι τοὺς νόμους ἀναλλοίωτοι, ὅταν ἐφαρμοσθῶσιν ὠρισμένου εἴδους μετασχηματισμοί.

Εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς θεωρίας τῶν ομάδων συνέτεινε πολὺ καὶ ἡ γεωμετρικὴ ἀντίληψις· καὶ ἀντιστρόφως ἡ γεωμετρία ἔλαβε νέαν μορφήν με τὴν θεωρίαν τῶν ομάδων.

Σήμερον ἔχομεν δύο γεωμετρίας πολὺ διαφόρους ἀλλήλων· τὴν ἀφηρημένην γεωμετρίαν καὶ τὴν πειραματικὴν γεωμετρίαν:

Πᾶν ζήτημα τῆς ἀφηρημένης Γεωμετρίας ἀνάγεται εἰς ζήτημα Ἀλγέβρας. Με τοιαύτην ἐννοίαν Γεωμετρίας τὸ νὰ λέγωμεν ὅτι ἡ Εὐκλείδειος Γεωμετρία εἶναι ἀληθῆς ἢ ψευδῆς δὲν ἔχει καμμίαν ἐννοίαν· κάλλιστα οἱ τύποι οἱ ἀλγεβρικοὶ οἱ ἀφορῶντες τὴν Εὐκλείδειον Γεωμετρίαν δηλ. τὸ διάστημα τῶν τριῶν διαστάσεων ἐπεκτείνονται με τὰς ἀναγκαίας τροποποιήσεις καὶ εἰς τὸ διάστημα 4 διαστάσεων 5, 6 καὶ ἐν γένει n διαστάσεων. Με τὴν τοιαύτην γεωμετρικὴν ἀντίληψιν ἡ λέξις ἀλήθεια φεύγει ἀπὸ τὸ ἐπιστημονικὸν λεξικὸν καὶ ἀντικαθίσταται με τοὺς ὅρους «συμφωνία» «ἀνεσις»· διότι τὰ ἀξιώματα ἀπὸ τὰ ὅποια ἀναχωροῦμεν θεωροῦνται πλέον ὡς συμφωνία· καὶ ἐὰν προτιμῶμεν τὸ διάστημα τῶν τριῶν διαστάσεων, τὸ προτιμῶμεν ὡς μᾶλλον ἄνετον διὰ τὴν σκέψιν μας, διὰ τὸν ὀργανισμόν μας.

Διαφέρει ὅμως τὸ πρᾶγμα ὅταν ὀμιλῶμεν περὶ Γεωμετρίας ὡς πειραματικῆς ἐπιστήμης, ὅπως τὴν ἐξετάζουσι σήμερον, ὅποτε μεταχειρίζονται τὰς ιδιότητας τοῦ φωτός, ἵνα μετρήσουν μεγίστας καὶ ἐλαχίστας ἀποστάσεις με μεγίστην ἀκρίβειαν· ἡ γεωμετρία αὕτη εἶναι ἀλληλένδετος με τὴν ὀπτικήν.

Ἄλλο ἠγνόουν ἄλλοτε ὅταν ἔλεγον ὅτι ἐφαρμόζουσι τὰ Μαθηματικὰ εἰς τὴν Φυσικὴν καὶ ἄλλο σήμερον· ἄλλοτε παρελάμβανον τὰ δεδομένα τοῦ πειράματος· ἔφρευγον ἀπ' αὐτό· ἐχρησιμοποιοῦσι μαθηματικὰ σύμβολα· εἰργάζοντο με ἀφηρημένα μαθηματικὰ με ἀφηρημένην Γεωμετρίαν· ἐξῆγον τύπους· ἀπεμακρύνοντο ὅμως οὕτω τῆς πραγματικότητος· σήμερον ὑπάρχει περισσότερος σύνδεσμος μεταξὺ θεωρίας καὶ πραγματικότητος· μεταξὺ λόγου καὶ πειράματος. Πείραμα καὶ λόγος δὲν ἀπομακρύνονται· ἀλλὰ συμβιοῦν· λύεται οὕτω μία ἀντινομία τοῦ Kant· ἐβοήθησεν εἰς τοῦτο ἡ ἀντίληψις τοῦ Minkow-

ski περί τῆς γεωμετρίας τῶν 4 διαστάσεων, ἣτις δίδει πλέον τὴν ἱστορίαν ἐνὸς φυσικοῦ φαινομένου· δὲν ζητοῦμεν πλέον νὰ ἀντιληφθῶμεν χωριστὰ τὸ διάστημα, χωριστὰ τὸν χρόνον· μία μόνον ἔνωση τῶν δύο ἀντιλήψεων εἶναι δυνατή.

Ἡ ἀνωτέρω ἀντίληψις χρησιμεύει διὰ τὴν κατανόησιν τῆς νέας θεωρίας τῆς σχετικότητος, ἣτις τόσον προὔξενησε θόρυβον· εἰάν ὅμως ὁ πολὺς κόσμος ἐνδιαφέρθη διὰ τὴν σχετικότητα αἰτία εἶναι ὅχι ἡ πραγματικὴ ἐπιστημονικὴ ἀξία της, ἀλλ' αἱ παράδοξοι ἐρμηνεῖαι αἱ ὁποῖαι ἐδόθησαν εἰς αὐτήν· οὕτω μερικοὶ ἐνόμισαν ὅτι αὕτη ἐπιβεβαιοῖ τὴν σχετικότητα τῶν γεγονότων καὶ ὅτι στερεῖ τὴν ἐπιστήμην πάσης βεβαιότητος· μερικοὶ τὴν ἐσύγχισαν μὲ τὴν σχετικότητα τὴν πρὸ πολλοῦ θεωρηθεῖσαν εἰς τὴν κλασικὴν Μηχανικὴν. Καὶ ὅμως ἡ σχετικότης δὲν εἶναι αὐτὴ ἐρμηνεῖα, οὔτε ἐξήγησις, εἶναι εἰκόν, εἶναι ἀναπαράστασις τῆς φυσικῆς πραγματικότητος μὲ προσέγγισιν μεγαλυτέραν τῆς δεδομένης ἀπὸ τὴν κλασικὴν μηχανικὴν. Ζητήσωμεν εἰς τί ὀφείλει τὴν γένεσίν της. ("Ὡς μοῦ ἐπιτραπῆ ἐδῶ νὰ μεταχειρισθῶ ἴδιαν ἔκφρασιν)· ὀφείλεται κυρίως αὕτη εἰς τὴν φιλοσοφίαν τοῦ μέτρου καὶ τὴν φιλοσοφίαν τῆς προσεγγίσεως.

Ἐὰν ἀκολουθήσωμεν τὴν παλαιότεραν ἀντίληψιν, θὰ εἴπωμεν ὅτι τὸ τάδε φυσικὸν φαινόμενον παρίγεται εἰς τὴν τάδε θέσιν τὸν τάδε χρόνον· φαντάζομαι τουτέστι διάστημα καὶ χρόνον ἀνεξάρτητα ἀπ' ἀλλήλων· διὰ νὰ προσδιορίσω δηλ. τὴν θέσιν φαντάζομαι ὅτι ἔχω τρεῖς ἄξονας ἀκινήτους, ὡς πρὸς τοὺς ὁποίους ἀναφέρω τὴν θέσιν καὶ ὅτι μετρῶ μὲ μονάδα τινὰ τρεῖς μήκη καλούμενα συντεταγμένας· ὅπως ἐπίσης διὰ νὰ μετρήσω τὸν χρόνον μεταχειρίζομαι μονάδα χρόνου· κάμνω οὕτω τὰς παρατηρήσεις μου λαμβάνων ὑπ' ὄψιν καὶ τὰ σφάλματα τὰ ὁποῖα θὰ ἔχω ἀπὸ τὴν ἀτέλειαν τῶν ὀργάνων καὶ ἀπὸ τὴν ἰδικὴν μου ἀτέλειαν ὡς παρατηρητοῦ, τὴν προσωπικὴν τουτέστιν ἐξίσωσιν· ἐξακολουθῶ τὰς παρατηρήσεις μου κάμνων συγκρίσεις αὐτῶν πρὸς ἐξαγωγήν νόμου μὲ τὸν ὁποῖον ζητῶ κατόπιν νὰ προῖδω φαινόμενα· π.χ. κινήσεις τῶν ἀστέρων, ὅποτε φαντάζομαι σταθερὸν σύστημα ἄξόνων συντεταγμένων, ὡς πρὸς τὸ ὁποῖον ἀναφέρω τὰς κινήσεις, τουτέστι φαντάζομαι σύστημα ἄξόνων οὕτως εἰπεῖν προνομιοῦχον· κάτι τι ποὺ ἀμέσως προσκρούει εἰς τὴν

ἐννοίαν τοῦ ἀναλλοιώτου τῶν νόμων· ἀλλὰ πλὴν αὐτοῦ ὑπέθετα κατὰ τὰς μετρήσεις μου ὅτι ἐμέτρησα μήκη καὶ χρόνον μὲ μονάδα σταθεράν. Ποῖαι εἶναι ὅμως αἱ λαμβανόμεναι μονάδες; π.χ. τὸν χρόνον μετροῦμεν μὲ τὸ ὥρολόγιον· ἀλλὰ πῶς γίνεται ἐπὶ παραδείγματι ὁ κανονισμὸς τοῦ ὥρολογίου αὐτοῦ; ἢ καὶ πῶς γίνεται ἡ συμφωνία μεταξὺ τῆς μεσημβρίας (1) δύο ὥρολογίων κειμένων εἰς διάφορα σημεῖα; Ἐὰν ἦτο δυνατόν νὰ ὀρίσωμεν ἀπόλυτον οὕτως εἰπεῖν ὥρολόγιον, τὸ ὁποῖον νὰ βαδίξῃ μὲ τελείαν κανονικότητα παρ' ὅλας τὰς μετατοπίσεις (2), θὰ ἦτο εὐκόλον νὰ φαντασθῶμεν πῶς θὰ ἐκανονίζομεν ὅλα τὰ ὥρολόγια τοῦ σύμπαντος. Θὰ ἦρκει νὰ μεταβῶμεν ἀπὸ σημείου εἰς σημεῖον τοῦ σύμπαντος ἐννοεῖται πάντοτε μὲ τὸ ρολοῖ εἰς τὴν τσέπην. Ἐπειδὴ τοῦτο εἶναι ἀκατόρθωτον, μᾶς ἀπομένει ὡς μέσον μετρήσεως νὰ χρησιμοποιήσωμεν φωτεινὰ σημεῖα· ἀλλὰ τότε προκύπτουν ἄλλαι δυσκολίαι· πρέπει νὰ λάβωμεν ὑπ' ὄψιν, ὅτι τὸ φῶς δὲν μεταδίδεται ἀκαριαίως· ἔχει καὶ αὐτὸ τὴν ταχύτητά του· ἀληθῶς αὕτη θεωρεῖται μεγαλυτέρα ἀπὸ ὅλας τὰς δυνατὰς ταχύτητας· εἶναι ὅμως μία ταχύτης (3)· ἀμέσως προκύπτει τὸ πρόβλημα τοῦ συγχρονισμοῦ· π.χ. ἔστω ὅτι συνέβησαν δύο φαινόμενα, τὰ ὁποῖα εἶναι σύγχρονα διὰ δύο κατοίκους τῆς Γῆς καὶ ἔστω ὅτι παρατηρητὴς τις εἰς τὸν αἰθέρα παρατηρεῖ τὰ ἴδια φαινόμενα. Κατὰ τὴν κοινῶς παραδεδεγμένην ἀντίληψιν ταῦτα θὰ εἶναι σύγχρονα καὶ διὰ τὸν ἐπὶ τοῦ αἵθερος παρατηρητήν. Κατὰ τὰς σημερινὰς ἀντιλήψεις δὲν ἔπεται κατ' ἀνάγκην ὅτι τὰ ἴδια φαινόμενα τὰ ὁποῖα εἶναι σύγχρονα διὰ τοὺς ἐπὶ τῆς γῆς θὰ εἶναι σύγχρονα διὰ τὸν ἐπὶ τοῦ αἵθερος παρατηρητήν (4). Ἡ ἐννοία τοῦ συγχρονισμοῦ πολὺ σαφὴς διὰ συμβάντα ἐγγύτατα ἀλλήλων γίνεται σκοτεινὴ, ὅταν πρόκειται περὶ συμβάντων λίαν ἀπομακρυσμένων εἰς τὸ διάστημα. Ἐπίσης μεγάλης δυσκολίας ἔχομεν καὶ διὰ τὴν μέτρησιν τῶν μηκῶν· ὁ Einstein κατώρθωσε νὰ

(1) ἢ καὶ τοῦ χρόνου 12.

(2) μὴ ἐπιηρεαζόμενον ὑπὸ τοῦ πεδίου βαρύτητος κλπ.

(3) καὶ μάλιστα πρόκειται περὶ ταχύτητος τοῦ φωτός διὰ σώματα ἐν κινήσει πρὸς ἀλληλα.

(4) Ἰδὲ διάλεξίν μου γενομένην εἰς τὴν Ἰατρικὴν Ἑταιρείαν (Πρακτικὰ Ἰατρικῆς Ἑταιρείας καὶ περιοδικὸν «Κλινικὴ» Μάϊος, Ἰούλιος 1926).

προσανατολίση τὸ μέτρον πρὸς τὴν πραγματικότητα τῆς μετρήσεως. Κατὰ τὴν θεωρίαν τῆς σχετικότητος δὲν ὑπάρχουσιν ἄξονες προνομιοῦχοι, δηλαδή εἴτε ἀναφέρομεν τὰ φαινόμενα ὡς πρὸς ἄξονας ἐν ἡρεμίᾳ εἴτε ὡς πρὸς ἄξονας ἐν κινήσει, θὰ ἔχωμεν τὸ αὐτὸ ἐξαγόμενον. Τὸ διάστημα εἶναι σχετικὸν ὡς πρὸς τὸν παρατηρητήν. Ἐπίσης δὲν ὑπάρχει χρόνος ἀπόλυτος ἀλλὰ χρόνος τοπικός, ἐξαρτώμενος ἀπὸ τοὺς παρατηρητὰς ἐκάστου συστήματος· ἔχομεν δ' ὅτι ἡ σχετικὴ κίνησις ἀλλοιώνει τὰ μέτρα τοῦ διαστήματος καὶ τοῦ χρόνου. Παρατηροῦμεν συναφῶς ὅτι εἰς τὰς λαμβανομένας προσεγγίσεις οὐσιῶδες εἶναι νὰ ἔχωμεν προσέγγισιν καὶ τοῦ παραλειπομένου ἢ καὶ νὰ ἔχωμεν ἀνώτερον ὄριον τοῦ παραλειπομένου ἢ ἀκριβέστερον ἀκόμη νὰ γνωρίζωμεν ὅτι τὸ λάθος ποὺ κίνομεν δὲν υπερβαίνει κἄποιον ἀριθμόν, ὅσῳ τὸ δυνατόν μικρότερον. Τοῦτο κατ' ἐπιφάνειαν φαίνεται εὐκόλον καὶ ὅμως συνήθως εἶναι δύσκολον· γνώσεις τοιαῦται μᾶς ὀδηγοῦσιν ἐνίοτε εἰς μεγάλας προσεγγίσεις. Πρέπει ἄλλως τε νὰ ἔχωμεν ὑπ' ὄψει ὅτι συμβαίνει ἐνίοτε ἐν μικρὸν λάθος νὰ ἔχη βαθειὰν ρίζαν καὶ ὀλίγον τι μεγαλυτέρα προσέγγισις νὰ γίνεται ἀφορμὴ μεγάλων ἀνακαλύψεων. Τὸ παραλειπόμενον ἀφήνει ἐνίοτε νὰ διαφύγουν πολλά. Τὸ νὰ προσδιορίσωμεν ποσότητος ἐλαχίστας, τὰς ὁποίας θὰ ἐθεώρει τις παραμελητέας, ἔχει ἐνίοτε σπουδαίαν σημασίαν· ὑπάρχουν παραδείγματα δεικνύοντα τὸ μέγεθος τῆς πρακτικῆς σημασίας παρατηρήσεων ἐπὶ ποσοτήτων φαινομενικῶς παραμελητέων. Πολλὰ μεγάλα ἀστρονομικὰ ἀνακαλύψεις ἐκεῖ ὀφείλονται, π. χ. ἡ εὐρεσις τῆς διαφορᾶς μεταξὺ ἐλλειπτικῶν τροχιῶν τῶν κλωνητῶν καὶ κυκλικῶν τοιούτων ἀπῆλθε κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Κεπλέρου παρατηρήσεις μεγίστης ἀκριβείας λαμβανομένων ὑπ' ὄψιν τῶν μέσων τῆς τότε ἐποχῆς· οἱ νόμοι δὲ τῆς ἐλλειπτικῆς κινήσεως εἶναι οἱ ἐπιτέφαντες εἰς τὸν Νεύτωνα νὰ εὗρη τὴν παγκόσμιον ἔλξιν. Ὅπως ἐπίσης ἀπὸ τὰς ἀνωμαλίας τῆς κινήσεως τοῦ Οὐρανοῦ ὠδηγήθη ὁ Λονορίος εἰς τὴν ἀνακάλυψιν τοῦ Ποσειδῶνος.

Τὸ οὐσιῶδες εἰς τὴν θεωρίαν τῆς σχετικότητος τοῦ Einstein εἶναι ἡ παραδοχὴ τοῦ ὅτι δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ υποθέσωμεν ἢ πρῖοτι ὅτι τὸ διάστημα καὶ ὁ χρόνος εἶναι ἀνεξάρτητα ἀπ' ἀλλήλων· ἡ θεωρία τοῦ Einstein ἰδρύει ἐπίσης σύνδεσμον μεταξὺ τῆς πυκνότητος

τῆς ὕλης καὶ τῆς καμπυλότητος τοῦ σύμπαντος· διδάσκει καὶ αὐτὴν ἐπίσης ὅτι ἡ μᾶζα αὐξάνει μὲ τὴν ταχύτητα. Πῶς ὅμως ὁ νόμος τοῦ Νεύτωνος καὶ ἡ κλασικὴ Μηχανικὴ ἔδωκαν τόσον ἀφθονα ἐξαγόμενα τόσα ὥστε ἀπὸ πρακτικῆς τοῦλάχιστον ἀπόψεως νὰ μὴν ὑπάρχη βία νὰ ἀλλάξῃ; τοῦτο διότι αὐταὶ ἀποτελοῦν ἰκανὴν προσέγγισιν ἀνωτέραν τῆς ἀπαιτουμένης· λέγομεν ἰκανήν, διότι βεβαίως ἐὰν μᾶς εἴπη τις ὅτι ὁ ἥλιος εἶναι μεγαλύτερος τῆς Πελοποννήσου, δίδει προσέγγισιν τὴν ὅποιαν ὅμως ἴσως δυνάμεθα νὰ ὀνομάσωμεν καὶ ἀπομάκρυνσιν.

Ἐπὶ τὸ γενικώτερον δυνάμεθα νὰ παρατηρήσωμεν ὅτι οἱ παλαιότεροι ἐζήτουν νόμους ἐν τῇ φύσει ἐκφραζομένους κατὰ τὸν ἀπλούστερον δυνατόν τρόπον, ἀπομεμονωμένους οὕτως εἶπεῖν εἰς τὴν ἀντίληψίν μας καὶ τῶν ὁποίων ἕκαστος χωριστὰ ἐπαληθεύεται ἀπὸ μέτρα, τὰ ὁποῖα ἐνόμιζαν πραγματικά· ἐζήτουν δὲ καὶ προσεγγίσεις τοιούτων νόμων· καὶ ἐθεώρουν οὕτως εἶπεῖν ὅτι εἰς τὸν νόμον ἀντιστοιχεῖ κἄποις μαθηματικὸς τύπος γνωστὸς ἢ ἀγνωστος, ἀδιάφορον, καὶ μὲ πειραματικὰ δεδομένα ἐζήτουν νὰ προσδιορίσουν κατὰ προσέγγισιν τὸ ἀληθὲς τοῦ τύπου αὐτοῦ ἢ τὸν τύπον αὐτὸν τοῦτον, ὅπως π. χ. εἰς τὸν τύπον τῆς βαρύτητος, εἰς τὸν τύπον τοῦ νόμου τοῦ Μαριώττου.

Ἡ σημερινὴ ἐπιστῆμη θεωρεῖ δίκτυον μαθηματικῶν σχέσεων προωρισμένον νὰ περιλαμβάνῃ ὅλα τὰ δεδομένα ὅσα δίδει ἡ πειραματικὴ ἐπιστῆμη. Τὸ σύνολον τῶν μαθηματικῶν αὐτῶν σχέσεων τοῦ δικτύου αὐτοῦ ζητεῖ ὁ ἐπιστήμων νὰ συνταυτίσῃ μὲ τὸ σύνολον τῶν δεδομένων· ἐννοεῖται ὅτι ἡ συνταύτισις αὕτη ποτὲ δὲν θὰ γίνῃ ἐφόσον οὔτε ἡ μαθηματικὴ ἀνάλυσις ἢ συνιστώτα τὸ δίκτυον, οὔτε τὸ πείραμα εἶπε τὴν τελευταίαν λέξιν. Ἡ προσέγγισις τὴν ὅποιαν λαμβάνομεν οὕτω δὲν καταρρίπτει τὸν ἀντίστοιχον ἀπλοῦν νόμον, τροποποιεῖ ὅμως αὐτὸν καλύτερον· γίνεται οὕτως εἶπεῖν ἀναθεώρησις. Παρατηροῦμεν ἔδῳ ὅτι ὁ φυσικὸς διὰ νὰ ἔχη ὄριον ἀκριβείας τῶν παρατηρήσεων του καταφεύγει εἰς τὴν θεωρίαν τῶν σφαλμάτων, στηρίζεται δὲ ἐπὶ τοῦ λογισμοῦ τῶν πιθανοτήτων διὰ νὰ ἐκτιμήσῃ τὴν ἀξίαν τῆς τοιαύτης ἢ τοιαύτης μαθηματικῆς σχέσεως· ἔρχεται οὕτω συνεπίκουρος ὁ λογισμὸς τῶν πιθα-

νοτήτων ἔχομεν πιθανότητα διὰ τὴν προσέγγισιν τῆς παρατηρήσεως, ἔχομεν πιθανότητα διὰ τὸ ἀκριβές τῆς διατυπώσεως τοῦ ἔξαγομένου τῆς παρατηρήσεως καὶ πιθανότητα διὰ τὴν ἑρμηνείαν αὐτοῦ τοῦ ἔξαγομένου. Ἡ θεωρία τῶν πιθανοτήτων ἀποτελεῖ ἓν ἐκ τῶν ὑψηλοτέρων καὶ λεπτοτέρων ἐπιστημονικῶν θεμάτων· ὁ λογισμὸς τῶν πιθανοτήτων, εἶναι ἀπὸ ἐκείνους εἰς τοὺς ὁποίους δυσκόλως θὰ ἔδιδέ τις ἐμπιστοσύνην, ἐὰν δὲν ἐγνώριζε πόσον ἐβοήθησαν εἰς τὴν ἐπιστήμην καὶ κοινωνίαν ἓν γένει. Παρατηροῦμεν ὅτι κατὰ τὴν κινητικὴν θεωρίαν τὴν ὁποίαν ἴδρυσαν κατ' ἀρχὰς ὁ Βερνουίλλι καὶ ὁ Maxwell καὶ ἀνέπτυξαν κατόπιν ὁ Boltzmann καὶ ἄλλοι, τὰ ἀέρια σύγκεινται ἀπὸ πάμπολλα μόρια κινούμενα ἐλευθέρως καὶ κατὰ τύχην καὶ καθ' ὅλας τὰς διευθύνσεις. Χάρις εἰς τὴν συνεργασίαν τοῦ λογισμοῦ τῶν πιθανοτήτων καὶ τῆς παρατηρήσεως ἡ νέα θεωρία ἀνεκάλυψε πολλὰ μυστήρια· ἐδῶ ἔχομεν τὴν ὑπόθεσιν τοῦ Maxwell καθ' ἣν ὅλα αἱ διευθύνσεις εἶναι ἐξ ἴσου πιθαναί· ἐφηρμόσθη δὲ ἐνταῦθα ἡ θεωρία τῶν πιθανοτήτων· ὁ Maxwell ἠδούμενος ἀπὸ τὸ αἴσθημα τῆς συμμετρίας ἔλαβε τὸν λογισμὸν τῶν πιθανοτήτων ὑπ' ἄμφω καὶ ἔκαμε τὰς περιφρήσεις θεωρίας του, ἐφαρμόσας εἰς τὴν θεωρίαν τῶν μοριακῶν κινήσεων στατιστικὴν μέθοδον. Ὁ Poisson θέλων νὰ ἐκφράσῃ τὴν δύναμιν τοῦ λογισμοῦ τῶν πιθανοτήτων χιουμοριστικῶς εἶπε: «Μοῦ ζητεῖτε νὰ σᾶς προσείπω τὰ φαινόμενα τὰ ὁποῖα θὰ παραχθῶσιν. Ἐὰν κατὰ δυνατότητα ἐγνώριζα τοὺς νόμους τῶν φαινομένων τούτων, δὲν θὰ ἠδύναμην νὰ φθάσω εἰς συμπέρασμα εἰμὴ κατόπιν ἀπερίντων ὑπολογισμῶν διὸ καὶ θὰ ἠρνούμην νὰ σᾶς ἀπαντήσω· ἐπειδὴ ὅμως ἔχω τὴν τύχην νὰ ἀγνοῶ τοὺς νόμους αὐτούς, θὰ σᾶς ἀπαντήσω ἀμέσως καὶ τὸ περίεργον εἶναι ὅτι ἡ ἀπάντησίς μου θὰ εἶναι ὀρθή.

Ὡς πρὸς τὴν στοιχειώδη ἰδέαν τὴν χρησιμεύουσαν διὰ τὸν λογισμὸν τῶν πιθανοτήτων παρατηροῦμεν τὰ ἑξῆς:

Ὅταν λέγωμεν ὅτι ὑπάρχει πιθανότης νὰ παραχθῇ ὑπὸ τὰς τῆδε περιστάσεις τὸ τῆδε φαινόμενον καὶ ταῦτα χωρὶς νὰ γνωρίζωμεν τὴν αἰτίαν τῆς παραγωγῆς τοῦ φαινομένου, ἀγόμεθα ἀπλῶς καὶ ὡς ἐξ ἐνστικτοῦ εἰς ἐκφράσιν τῆς γνώμης αὐτῆς, διότι παρατηρήσαμεν ὅτι παρήχθη πλειστάκις ὑπὸ ἀναλόγους περιστάσεις τὸ

αὐτὸ φαινόμενον. Εἰς τὸν λογισμὸν τῶν πιθανοτήτων ἔχομεν τοὺς νόμους τῶν μεγάλων ἀριθμῶν δηλ. νόμους, οἱ ὁποῖοι προσεγγίζουν τόσον περισσότερον πρὸς τὴν ἀλήθειαν ὅσον μεγαλύτερος εἶναι ὁ ἀριθμὸς τῶν δοκιμῶν. Θεώρημα στηριζόμενον ἐπὶ ἐμπειρικῆς βάσεως προκαλέσαν δὲ πολλὰ παρατηρήσεις καὶ ἀντιρρήσεις εἶναι τὸ θεώρημα τοῦ Βερνουίλλι. Διὰ νὰ δώσῃ τις στοιχειώδη καὶ κατὰ προσέγγισιν ἰδέαν τοῦ νόμου τοῦ Βερνουίλλι δύναται νὰ ἐκφρασθῇ ὡς ἑξῆς: Ὅταν ὑπάρχῃ πιθανότης τις νὰ παραχθῇ φαινόμενον καὶ δοκιμάσωμεν ποσάκις ἂν παράγεται, θὰ ἴδωμεν ὅτι θὰ παραχθῇ σχεδὸν ἀναλόγως πρὸς τὴν πιθανότητα αὐτοῦ. Π. χ. ἐὰν ἡ πιθανότης παραγωγῆς ἐνὸς φαινομένου εἶναι 25 % δηλ. $\frac{1}{4}$ τότε, ἐὰν γίνουσι 4 χιλιάδες δοκιμαί, θὰ παραχθῇ περίπου 1000 φορές τὸ φαινόμενον. Ἐπὶ τῆς ὑποθέσεως αὐτῆς ἐστηρίχθη ὁ Βερνουίλλι διὰ τὴν ἀπόδειξιν τοῦ θεωρήματός του δηλ. ὑπέθεσεν ὅτι τὰ συμβάντα παράγονται κατ' ἀριθμὸν ἀνάλογον πρὸς τὴν πιθανότητα αὐτῶν καὶ ὅτι τὸ γινόμενον σφάλμα ἐπὶ τοσοῦτον ἐλαττοῦται ἐφ' ὅσον ὁ ἀριθμὸς τῶν δοκιμῶν ἀυξάνει δηλ. ἐστηρίχθη ἐπὶ τῆς ὑποθέσεως τῆς ἀδιαφορίας τῶν αἰτίων. Ἐὸ θεώρημα τοῦ Βερνουίλλι παρ' ὅλην τὴν ἐπ' αὐτοῦ κριτικὴν ἔδωκε πάμπολλα συμπεράσματα καὶ ἐχρησίμευσεν ὡς βῆσις εἰς τὴν στατικὴν ἐπιστήμην.

Ἡ ἀδιαφορία ὡς πρὸς τὰ αἰτία καὶ ἡ παραδοχὴ ὅτι συμμετρία τις ὑπάρχει ὡς πρὸς αὐτὰ εἶναι ἡ θεμελιώδης ἰδέα διὰ τὴν ἐφαρμογὴν τῆς θεωρίας τῶν πιθανοτήτων, διὰ τὴν ὁποίαν χρησιμεύουν τὰ δεδομένα τῆς διαισθήσεως, τὰ ὁποῖα ἔχουσι τὰς ρίζας των εἰς τὴν προγονικὴν πεῖραν.

Εἰς τὴν ἐπιστημονικὴν φιλοσοφίαν ἔχομεν καὶ τὴν ἔννοιαν τοῦ αὐθαίρετου—ἐννοῶ δι' αὐτοῦ τὰ ἑξῆς: Εἰς τὸν αἰσθητὸν κόσμον ὑπάρχει τόση ποικιλία φαινομένων καὶ ὅμως προσπαθοῦμεν σειρὰν ποικίλων φαινομένων νὰ περικλείσωμεν εἰς τινὰς τύπους μαθηματικούς· τοῦτο εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς φαίνεται παράδοξον. Πῶς εἶναι δυνατόν ἀπειρία φαινομένων νὰ περιέχεται εἰς ἓνα τύπον μὲ ὀλίγους συντελεστὰς ἢ μὲ ὀλίγας παραμέτρους· ἐδῶ πρέπει νὰ προσέξωμεν καὶ εἰς τὸ ὅτι εἰς τὸν τύπον περιέχονται αὐθαίρετοι συντελεσταὶ ἢ αὐθαίρετοι παράμετροι καὶ ὅτι ἕκαστος μερικὸς προσδιορισμὸς αὐτῶν δίδει καὶ

Ένα τύπον· δηλ. Ένας τύπος περιέχει άπειρίαν άλλων μερικῶν. Άλλά και άπό άλλων σπουδαίων άπόψεων θα ήδύνατ'ί τις νά φιλοσοφήσῃ ἐπὶ τῆς έννοίας τοῦ αὐθαιρέτου· τοῦτο ἴσως ἀναπτύξῃ προσεχῶς.

Και ἤδη ἐν συμπεράσματι παρατηροῦμεν ὅτι αἱ νεώτεραι ἐπιστημονικαὶ ἀντιλήψεις ὀδηγοῦσιν εἰς τὸ νά συγκρίνωμεν τὰ μαθηματικὰ συμπεράσματα μιᾶς θεωρίας μὲ ὅσον τὸ δυνατόν ἀκριθέστερα ἔξαγόμενα τοῦ πειράματος, νά λαμβάνωμεν πολὺ ὑπ' ὄψει τὰ σφάλματα παρατηρήσεως, νά διορθώνωμεν τοὺς τύπους μας προσδιορίζοντες ἔστω καὶ ἐν δεκαδικῶν ψηφίων ἐπὶ πλέον τῆς δοθείσης προσεγγίσεως, νά λαμβάνωμεν ὑπ' ὄψει τὸν συντελεστὴν πιθανότητος τὸν ὁποῖον δίδουν οἱ ὅροι τοῦ προβλήματος, νά ἀνακαλύπτωμεν ἰδιαζούσας περιπτώσεις, ἀνωμαλίας καὶ ἔξαιρέσεις, αἱ ὁποῖαι καταρρίπτουν ἰδέας, τὰς ὁποίας πολὺ εὐκόλως εἶχομεν δεχθῆ καὶ μᾶς ἀναγκάζουν νά ἀναθεωρήσωμεν τὰς θεμελιώδεις ἀρχάς· νά προβαίνωμεν εἰς γενικοποιήσιν, ἀλλὰ μὲ μεγάλην προσοχὴν διότι εἶναι ἐνίοτε τοῦτο ἐπικίνδυνον· πάντως ὁ ἡμισκεπτικισμὸς εἶναι διὰ τὸν ἐπιστήμονα ἡ ἀρχὴ τῆς σοφίας.

Ἡ γενίκευσις τῶν νέων θεωριῶν ὀδηγεῖ εἰς τὴν ἀντίληψιν ὅτι ἡ βαρύτες εἶναι γεωμετρικὴ ἰδιότης τοῦ σύμπαντος· ἡ ὁποία εἰς τὴν γεωμετρίαν τῶν τεσσάρων διαστάσεων ἀποτελεῖ γενίκευσιν ἐκείνου τὸ ὁποῖον καλοῦμεν καμπυλότητα εἰς τὴν Ἰνκκλεϊδειον γεωμετρίαν· οὕτω κατὰ τὰς παλαιότερας ἀντιλήψεις ὁ χῶρος καὶ ὁ χρόνος ἐθεωροῦντο ὡς ἡ σκηνὴ εἰς τὸ θέατρον τοῦ κόσμου, ἐνῶ κατὰ τὰς σημερινὰς ἀντιλήψεις θεωροῦμεν ὅτι ὄχι μόνον τὴν σκηνὴν ἀποτελοῦσιν ὁ χῶρος καὶ ὁ χρόνος, ἀλλὰ καὶ ὅτι παίζουν κύριον ρόλον εἰς τὴν ἐκτέλεσιν τοῦ ἔργου. Ἄξιοπαρατήρητον εἶναι ὅτι αἱ νέα θεωρία ἔγιναν ἀφορμὴ νά λεχθῆ ὅτι οἱ σημερινοὶ ἐπιστήμονες κάμνουν Μεταφυσικὴν ἀπὸ φόβου τῆς Μηχανικῆς, ἀφοῦ εἶχον προσπαθήσῃ νά θεμελιώσουν ὅλα ἐπὶ τῆς Μηχανικῆς ἀπὸ φόβου τῆς Μεταφυσικῆς. Ἡ Μεταφυσικὴ ὅμως ἡ σημερινὴ ἔχασε τὴν παλαιάν της σημασίαν. Ὅπωςδὴποτε μὲ τὰς θεωρίας τῶν Γαλιλαίου, μὲ τὴν θεωρίαν τῆς σχετικότητος κλπ. ἡ ἐπιστήμη δὲν σταματᾷ εὐρισκόμεθα ἀκόμη εἰς τὸν πρόλογον· ὄχι βέβαια τὸν ἰδικόν μου· ἐγὼ εἶπα διὰ σήμερον σχετικῶς πολλὰ καὶ ἀναγκάζομαι νά σταματήσω.

Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

ΤΗΣ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ ΕΝ ΤΗ ΓΕΡΜΑΝΙΚῃ ΙΔΕΟΚΡΑΤΙΑ

Υ Π Ο

AUGUST FAUST

Τὸ ἐντελῶς ἀσήμαντον ἀπὸ παιδαγωγικῆς ἀπόψεως τοῦ καθαροῦ ἐγὼ τῆς ἀντιλήψεως θα ἦτο τι ὀριστικὸν ἐὰν ὁ Καὶτ ἐξαγακτήριζε τὴν ἀρχὴν τοῦ ἐγὼ αὐτόχρομα ὡς ὑπερβατικὴν καὶ ὄχι ὡς ἐννοιολογικὴν, ἐὰν ἀπέκοπτεν αὐτὸ τελείως ἀπὸ τὴν ἐμπειρικὴν συνειδησιν, καὶ δὲν ἔφερεν αὐτὸ εἰς δυνατόν τινα πρὸς τὴν τελευταίαν ἀναφορὰν. Τοιαύτη σχέσις ὅμως κατὰ Καὶτ εἶνε ἀπολύτως δυνατόν νά βεβαιωθῆ· εἶνε μάλιστα τόσον στενὴ ὥστε ἐκεῖνο τὸ «ἐγὼ διανοοῦμαι», τὸ ὁποῖον πρέπει νά συνοδεύῃ ἕλας μου τὰς παραστάσεις, νά εἶνε ἀνάγκη νά χαρακτηρηθῆ «ὡς ἐμπειρικὴ πρότασις». Διότι ἡμεῖς δὲν εὐρίσκομεν κατὰ πρῶτον τὸ καθαρὸν τοῦτο ἐγὼ ὡς ἀπολύτως ἄυλόν τι εἰς τινα ἔξω τῆς πείρας εὐρισκόμενον τόπον σύροντες αὐτὸ οἶονεἶ ἐκ τῶν ὑστέρων ἐντὸς τοῦ ἐμπειρικοῦ ἡμῶν συνειδότητος, ἀλλὰ λαμβάνομεν γνῶσιν αὐτοῦ ἀρχεγόνως ἀκριβῶς καὶ μόνον ἐν τῇ πραγματοποιήσει τοῦ συνειδητοῦ ἡμῶν διανοεῖσθαι· ἐὰν δὲν ὑπῆρχον τὰ συγκεκριμένα γεγονότα δὲν θα ἐλαμβάνομεν ποτὲ συνειδησιν αὐτοῦ. Εἶνε ἀληθὲς ὅτι ἡ πρότασις «ἐγὼ διανοοῦμαι» δὲν μᾶς ἀποκαλύπτει «ἀπολύτως τίποτε περὶ τοῦ εἶδους τῆς ὑπάρξεώς μας»· προὑποθέτει ὅμως ἤδη τὴν ὑπαρξίν μου (ὅποιουδὴποτε εἶδους καὶ ἂν εἶνε αὕτη), τὴν θεωρεῖ ἤδη «ὡς δεδομένην». «Τὸ ἐγὼ διανοοῦμαι» ἐκφράζει τὴν πράξιν τοῦ καθορίζειν τὴν ὑπαρξίν μου· δι' αὐτοῦ ἄρα εἶνε ἤδη δεδομένον τὸ εἶναι, τὸ εἶδος ὅμως καθ' ὃ πρέπει νά τὸ καθορίσω δὲν ἔχει ἀκόμη δοθῆ δι' αὐτοῦ¹⁾.

(¹⁾ Κ. τ. Κ. Α, Β, σελ. 157 σημ.

«Τὸ ἐγὼ διανοοῦμαι» εἶνε ἐμπειρικὴ πρότασις καὶ περιέχει ἐν ἑαυτῇ τὴν πρότασιν «ἐγὼ ὑπάρχω». . . Ἐκφράζει μίαν ἀόριστον ἐμπειρικὴν αἴσθησιν, τ. ἐ. ἐντύπωσιν, (ἀποδεικνύει ἄρα οὕτως ὅτι εἰς τὴν βάσιν τῆς περὶ ὑπάρξεως προτάσεως ταύτης, ὑπάρχει ἤδη ἐντύπωσις ἢ ὅποια συνεπῶς ἀνήκει εἰς τὴν αἴσθησιν), προηγεῖται ὅμως τῆς πείρας, ἢ ὅποια θὰ καθορίσῃ τὸ ἀντικείμενον τῆς αἰσθήσεως διὰ τῆς κατηγορίας ἐν σχέσει πρὸς τὸν χρόνον, ἢ δὲ ὑπαρξίς δὲν εἶνε ἐνταῦθα ἀκόμη κατηγορία τις. . . Διότι ἀνάγκη νὰ σημειωθῇ ὅτι ἐὰν ἀπεκάλεσα τὴν πρότασιν «ἐγὼ διανοοῦμαι» ἐμπειρικὴν πρότασιν δὲν ἐννοῶ διὰ τούτου ὅτι ἐν τῇ προτάσει ταύτῃ τὸ ἐγὼ εἶνε ἐμπειρικὴ παράστασις, διότι αὕτη εἶνε μᾶλλον καθαρῶς διανοητικὴ ὡς ἀνήκουσα κατ' ἀρχὴν εἰς τὴν διανόησιν. Ἄνευ ὅμως μιᾶς οἰασδῆποτε ἐμπειρικῆς παραστάσεως, ἢ ὅποια νὰ παρέχῃ τὸ ὑλικὸν πρὸς διανόησιν, δὲν θὰ ἐλάμβανε βεβαίως χώραν ἢ πρῶξις αὕτη τοῦ «ἐγὼ διανοοῦμαι»¹⁾. Ἡ «ἀκαθόριστος ἐντύπωσις» μᾶς ὁδηγεῖ ἄρα ἀπλῶς πρὸς τὸ «διανοεῖσθαι γενικῶς», ὅχι ὅμως πρὸς τὸ διανοεῖσθαι ἐν ὀρισμένον πρᾶγμα· χρησιμεύει κατὰ πρῶτον ὅπως λάβωμεν γνῶσιν τοῦ ἐγὼ ὅχι ὅμως διὰ νὰ καθορισθῇ τοῦτο, δηλαδὴ χρησιμεύει μόνον πρὸς «αὐτοσυνειδήσιν» καὶ ὅχι ἀκόμη πρὸς ἀντικειμενικὴν «γνῶσιν», οὔτε πρὸς γνῶσιν τῶν πραγμάτων οὔτε πρὸς «αὐτόγνωσιν». Κατὰ ταῦτα χρησιμοποιοῦμεν συγκεκριμένα καὶ ἐμπειρικῶς πραγματικὰ συμβεβηκότα τῆς συνειδήσεως, ἀφ' ἐνὸς μὲν ὡς σημεῖον ἀφρητηρίας διὰ νὰ κατορθώσωμεν νὰ ἐπιτύχωμεν, δι' «ἀφαιρέσεως», τὴν καθ' ὅλα τὰ σημεῖα αὐτῆς ἀκαθόριστον ἐννοίαν ἐνὸς διανοουμένου ὄντος ἐν γένει²⁾· ἀφ' ἑτέρου δὲ χρησιμοποιοῦμεν πάλιν συγκεκριμένα καὶ πραγματικὰ συμβεβηκότα τῆς συνειδήσεως, διὰ νὰ κατορθώσωμεν, τὸ οὕτως in abstracto ἐπιτευχθὲν προῖόν τῆς ἀπομονώσεως νὰ καθορίσωμεν περαιτέρω εἰς ἀτομικότητα προσώπου, ἢ ἀκριβέστερον· διὰ νὰ δυνηθῶμεν, ὀρμώμενοι ἀπὸ τῆς ἐννοιολογικῆς ταύτης ἀρχῆς τοῦ ἐγὼ, νὰ καθορίσωμεν τὸ ἐμπειρικὸν ἐγὼ-ὡς-ἀντικείμενον. Τὴν περὶ τοῦ ἐγὼ ἐν γένει παράστασιν ἀποκτῶ ἕκαστος ἄνθρωπος ἀπλῶς διὰ τῆς ἰδίας ἑαυτοῦ αὐτοσυνειδήσεως· παρὰ ταῦτα ὅμως εἶνε ὑποχρεωμένος

νὰ δώσῃ εἰς τὴν παράστασιν ταύτην τοῦ ἐγὼ μίαν βασικὴν, δηλ. μίαν ἀναγκαίαν καὶ γενικὸν κῦρος ἔχουσαν σημασίαν, καθόσον ἄνευ τῆς ἀρχῆς τοῦ ἐγὼ δὲν εἶνε κἂν νοητὴ οἰασδῆποτε ἀντικειμενικῶς ἔγκυρος γνῶσις (οὔτε ἢ ἰδική μου ἀντικειμενικῶς ἔγκυρος γνῶσις οὔτε ἢ ἄλλου τινὸς διανοουμένου ὄντος, τὸ ὅποιον σκέπτεται ὅπως ἐγὼ συλλογιστικῶς). Διὰ τοῦτο εἶνε ἐπιτετραμμένον νὰ γίνῃ παραδεκτὴ ἢ ἀρχὴ αὕτη τοῦ ἐγὼ ὡς βασικὴ προϋπόθεσις πάσης γνῶσεως τῶν πραγμάτων. Τὸ γενικὸν αὐτῆς κῦρος σημαίνει ὅτι ἔχει κῦρος διὰ πάντα τὰ ἀντικείμενα ἀδιαφόρως ἀπὸ ποῖον γινώσκονται. Τὸ ἀναγκαῖον ὅμως γενικὸν καὶ ἀπόλυτον κῦρος τῆς ἀρχῆς τοῦ ἐγὼ ἔχει καὶ ἄλλην πλευράν, καὶ ὡς ἐξ αὐτῆς ἤδη ἀποκτῶ κάποιαν σπουδαιότητα ἀπὸ κοινωνικο-φιλοσοφικῆς καὶ παιδαγωγικῆς ἀπόψεως, καίτοι ὁ Καρτέ οὐδαμοῦ ἀνέπτυξε λεπτομερῶς τὰς ἐκ τοῦ σημείου τούτου δυνατὰς συνεπειάς. Ἡ γενικοῦ κῦρους ἀρχὴ τοῦ ἐγὼ ἰσχύει ὄχι μόνον δι' ὅλα τὰ γινωσκόμενα ἀντικείμενα, ἀλλὰ καὶ δι' ὅλα τὰ γινώσκοντα ὑποκείμενα, ὄχι μόνον διὰ πᾶν ἀντικείμενον διανοήσεως, «ἀλλὰ ταῦτο χρόνως διὰ κἂν τὸ διανοούμενον». Διὰ τοῦτο καὶ ἀπὸ τοῦ σημείου τούτου εἶνε δυνατὸν νὰ νοηθῇ τὸ ὅτι παραδέχομαι καὶ ἄλλα γινώσκοντα πρόσωπα (ἔξω τῆς ἰδικῆς μου ἀτομικότητος): Εἴμεθα ὑποχρεωμένοι, λέγει ὁ Καρτέ, «νὰ ἀποδώσωμεν ἀναγκαίως εἰς τὰ πράγματα a priori ὅλας ἐκείνας τὰς ιδιότητας, αἱ ὅποια ἀποτελοῦσι τοὺς ὄρους ὑφ' οἷς καὶ μόνους διανοοῦμεθα οὗτά. Κατὰ ταῦτα δὲν μοῦ εἶνε δυνατὸν νὰ ἔχω περὶ διανοουμένου τινὸς ὄντος καὶ τὴν ἐλάχιστην παράστασιν ἐξ ἐξωτερικῆς πείρας, ἀλλὰ ἐκ τῆς αὐτοσυνειδήσεως. Συνεπῶς τοιούτου εἴδους ἀντικείμενα (ἐπὶ παραδ. οἱ ὄμοιοί μου, οἱ διδάσκαλοι καὶ οἱ μαθηταί μου) «δὲν ἀποτελοῦσι τίποτε ἄλλο ἢ μὴ τὴν μεταφορὰν τῆς συνειδήσεως μου ταύτης ἐπὶ ἄλλων πραγμάτων, τὰ ὅποια οὕτω μόνον παρίστανται ὡς διανοούμενα ὄντα». Βεβαίως διὰ τῆς μεταφορᾶς τῆς ἀρχῆς τοῦ ἐγὼ δὲν ἐξασφαλίζεται αὕτη αὕτη ἢ ὑπαρξίς ἄλλων προσώπων. Διότι ἡ πρότασις «ἐγὼ διανοοῦμαι» δὲν περιλαμβάνει ἀκόμη (ὅπως τὸ cogito τοῦ Καρτεσίου) «τὴν ἐντύπωσιν περὶ ὑπάρξεώς τινος»· πάντως ὅμως εἶνε δυνατὸν κατὰ τὴν μεταφορὰν ταύτην νὰ ἴδωμεν τοὐλάχιστον ποῖαι ιδιότητες ἀπορρέουσιν ἐκ τῆς ἀπλῆς ταύτης προτάσεως διὰ τὸ ὑποκείμενόν της

(¹⁾ Κ. τ. Κ. Α., Β, σελ. 422—423 σημ.

(²⁾ Κ. τ. Κ. Α., Β, σελ. 426—427.

(εἴτε ὑπάρχει τοιοῦτον εἴτε μή) » ¹⁾. Ἦδη αἱ τόσον καταφανεῖς ιδιότητες τοῦ Σὺ καθιστῶσι δυνατὴν τὴν ἀπ' αὐτῶν ἐξάρτησιν συνεπειῶν ἀπὸ παιδαγωγικῆς ἀπόψεως.

Τὸ ὅτι ὁ Καντ δὲν δύναται νὰ προχωρήσῃ ἔτι περαιτέρω ἔχει τὸν λόγον τοῦ ἀκριβῶς ἐν τῇ ἰδιαζούσῃ ἐννοιολογικῇ φύσει τοῦ καθαροῦ ἐγὼ ἢ ὅποια, ἀφ' ἑτέρου, καθίσταται ἰδιαιτέρως καρποφόρος διὰ τὴν πραγμάτευσιν τοῦ προβλήματος τῆς ἀγωγῆς. Ἐἴνε ἀληθὲς ὅτι τὸ «ἐγὼ διανοοῦμαι» εἴνε πρότασις θέτουσα ὑπαρξιν, τοῦτο ὅμως δὲν σημαίνει καθόλου ὅτι τὸ ἀπλοῦν ἐγὼ ὡς τοιοῦτον ὑπάρχει ἤδη. Διότι τοῦ ἀπλοῦ καθαροῦ ἐγὼ δὲν ἔχομεν ποτὲ ἀντίληψιν, ἀλλὰ μόνον τοῦ ἐγὼ ἐν τῇ ἐκτελέσει τῆς διανοήσεως. Ἀνάγκη ἄρα πάντοτε νὰ ὑπάρχῃ ποιά τις ἐμπειρικὴ πράξις τῆς συνειδήσεως, ἢ ὅποια νὰ κεῖται ὑπὸ τὴν ἐννοιολογικὴν ἀρχὴν τοῦ ἐγὼ καὶ ἢ ὅποια δύναται κατόπιν νὰ προσλάβῃ τὸν χαρακτήρα συμβεβηκότος ἀνήκοντος τῷ ἐγὼ. Ἡ πρότασις «ἐγὼ διανοοῦμαι» γίνεται ἐμπειρικὴ πρότασις ὄχι δι' αὐτοῦ τοῦ ἐγὼ, ἀλλὰ διὰ τῆς πράξεως τοῦ διανοεῖσθαι, ἣτις πράξις βεβαιοῦται ἐμπειρικῶς, κατόπιν δὲ ἀναδρομικῶς ἀναφέρεται εἰς τὸ ἐγὼ. Αὐτὸ τὸ ἐννοιολογικὸν ἐγὼ δὲν εἴνε δυνατόν νὰ ὑπάρχῃ ἤδη καὶ λόγῳ τῆς ἐλλείψεως περιεχομένου καὶ λόγῳ τῆς ἐνικότητός του δὲν εἴνε εἰς θέσιν νὰ ἀξιόσῃ ὑπαρξιν οὔτε ψυχολογικῶς ἐνυπάρχουσαν (ὅπως τὰ φαινόμενα τῆς ἐσωτερικῆς αἰσθήσεως) οὔτε φυσικῶς ἀντικειμενικὴν (ὅπως τὰ πράγματα τῆς διὰ τῶν εἰδικῶν ἐπιστημῶν γνωσκομένης φύσεως) οὔτε τέλος μεταφυσικῶς - ὑπερβατικὴν (ὅπως τὰ πράγματα καθ' ἑαυτά). Διὰ τῆς ἐννοιολογικῆς αὐτῆς φύσεως δὲν εἴνε ἡ ἀρχὴ τοῦ ἐγὼ οὔτε ἐσωτερικῶς - πραγματικὴ οὔτε ὑπερβατικῶς - πραγματικὴ· εἴνε ἀνεξάρτητος ἀπὸ τὰ δύο ταῦτα εἶδη πραγματικότητος, διότι εἴνε καθ' ἑαυτὴν αὐτόχρημα μὴ - πραγματικὴ. Τὸ πῶς ἀπὸ τὴν μὴ - πραγματικότητά ταύτην τοῦ ὑπερ - ἀτομικοῦ ἐγὼ εἴνε δυνατόν νὰ εὑρεθῇ μετάβασις εἰς τὴν πραγματικότητα πολλῶν ἀτομικῶν προσώπων, δὲν ἐκτίθεται (ὡς εἴπομεν) πούθεν ἀπαρὰ Καντ ἐντελῶς σαφῶς. Ὅταν ὅμως ὁμιλεῖ περὶ τῆς «μεταφορᾶς» τοῦ ἐγὼ (τὸ ὅμοιον κατὰ πρῶτον εὑρίσκω ἐν τῇ ἰδίᾳ μου αὐτοσυνειδήσει) καὶ ἐπὶ ἄλ-

λων «διανοουμένων ὄντων», δηλοῖ τοῦτο ἤδη ὅτι ἡ «μεταφορὰ αὕτη ἐπὶ ξένων προσώπων ἀνάγκη νὰ σημαίνῃ κατὰ ἄλλο ἢ τὴν ἀναφορὰν τοῦ «ἐγὼ διανοοῦμαι» εἰς τὰ νοούμενα πράγματα, κατὰ ἄλλο ἢ τὴν «ἐφαρμογὴν» τῶν κατηγοριῶν π. χ. εἰς τὰς φυσικὰς ἐπιστήμας. Τοὺς ἄλλους ὁμοίους μου ἀνθρώπους δὲν γινώσκω ἀπλῶς ὅπως τὰ πράγματα τῆς φύσεως, ἀλλ' ὀφείλω νὰ ἀναγνωρίσω ταυτοχρόνως ὅτι καὶ εἰς αὐτοὺς εἴνε ἀνοικτὴ ἡ ὁδὸς πρὸς τὴν αὐτὴν ἀρχὴν τοῦ ἐγὼ, τὴν ὅποιαν ἀρχηγόνως μόνον ἐν τῇ ἰδίᾳ μου αὐτοσυνειδήσει εἶμαι εἰς θέσιν νὰ ἀνεύρω, καὶ ἢ ὅποια πάντως θὰ πρέπει νὰ τεθῇ ὑπεράνω πάσης γνώσεως τῆς φύσεως ἄρα καὶ πάσης γνωσκομένης φύσεως. Προκειμένου περὶ γνώσεως πραγμάτων κάμνω μόνον ἀπαξ χρῆσιν τῆς ἀρχῆς τοῦ ἐγὼ, ταυτέστι μόνον τοῦ ἰδικοῦ μου «ἐγὼ διανοοῦμαι» ἐν τῇ πραγματοποιήσει τοῦ ὁποίου ζῶ· ἐνῶ τούναντίον, προκειμένου περὶ γνώσεως προσώπων κάμνω διττὴν χρῆσιν τῆς ἀρχῆς τοῦ ἐγὼ, διότι διανοοῦμαι τὸ Σὺ ὡς δεύτερον πάλιν αὐτο - διανοούμενον ἐγὼ καὶ ὄχι ἀπλῶς ὡς ὑπ' ἐμοῦ νοηθὲν ἀντικείμενον. Διὰ τῆς διαφορᾶς ταύτης μεταξὺ τῆς ἀπλῆς καὶ τῆς διπλῆς γνωσεολογικῆς σημασίας τοῦ ἐγὼ προκειμένου περὶ γνώσεως πραγμάτων καὶ προσώπων λαμβάνει χώραν παρὰ Καντ ἡ ἀπαρχὴ μιᾶς ἰδέας, τὴν ὅποιαν ἀναπτύσσει βραδύτερον μόνις ὁ Fichte εἰς τρόπον ὥστε νὰ ἀποδειχθῇ καρποφόρος καὶ διὰ τὴν περὶ ἀγωγῆς θεωρίαν ἐγνοοῦμεν τὴν ἰδέαν περὶ τῆς συστάσεως τοῦ ξένου ἐγὼ. Ἀλλὰ καὶ αὕτη ἤδη ἡ θεωρία τοῦ Καντ περὶ τῆς ἀποκτίσεως τῆς ἀρχῆς τοῦ ἐγὼ ἐπὶ τῶν συγκεκριμένων συμβεβηκότων καὶ περὶ τῆς ἐφαρμογῆς αὐτῆς ἐπὶ τῶν περιεχομένων τριούτων συμβεβηκότων τοῦ ἐγὼ, ἤδη ἡ διπλῆ αὕτη συσχέτισις τῆς ἀρχῆς τοῦ ἐγὼ πρὸς τὸ ἐμπειρικὸν συνειδὸς ἀρκεῖ διὰ νὰ προσδώσῃ εἰς αὐτὴν καὶ παρ' αὐτῷ τῷ Καντ σπουδαίαν σημασίαν ἀπὸ παιδαγωγικῆς ἀπόψεως.

Ἡ ἀρχὴ τοῦ ἐγὼ ἐν τῇ ἐννοιολογικῇ αὐτῆς φύσει, δὲν ἔχει ἀκόμη τίποτε τὸ εἰδικῶς ἀνθρώπινον ἐν ἑαυτῇ. Ἐὰν πρόκειται νὰ ἀποκτήσῃ σπουδαιότητά τινα ἀπὸ παιδαγωγικῆς ἀπόψεως ἀνάγκη νὰ ἔλθῃ εἰς συνάφειαν καὶ ἀναφορὰν πρὸς τὸν ἀνθρώπινον ἐν τῇ ἰδιαζούσῃ αὐτῷ ἀνθρωπολογικῇ φύσει, καθόσον ἀνατρέφομεν καὶ μορφοῦμεν μόνον ὄντα ἀνήκοντα «εἰς τὸ ἡμέτερον γένος». Τὴν σχέσιν ταύ-

(¹) Κ. τ. Κ. Α. Β, σελ. 404—405.

την πρὸς τὸν «ἄνθρωπον» ἐπραγματοποίησεν ὁ Καντ εἰς πλείονα χωρία τῶν συγγραμμάτων του, καίτοι ἐν τῇ Κριτικῇ τοῦ καθαρῷ Λόγου εἶνε αὕτη, δι' εὐνοήτους λόγους, ἐλάχιστα καταφανής. Ἐν τῷ ἐπι βραβείῳ συγγράμματι του περὶ τῶν προόδων τῆς μεταρρυθτικῆς ἀναγιγνώσκομεν τὰ ἑξῆς: «τὸ ἐγὼ ἔχω συνείδησιν τοῦ ἑαυτοῦ μου εἶνε μία σκέψις, ἡ ὁποία περιλαμβάνει ἤδη ἐν διπλοῦν ἐγὼ, τὸ ἐγὼ ὡς ὑποκείμενον καὶ τὸ ἐγὼ ὡς ἀντικείμενον». Ἐν τῇ διττῇ ταύτῃ φύσει τοῦ ἐγὼ φαίνεται ὡς νὰ ὑπῆρχεν ἀντίρρισις, καὶ ὅμως εἶνε αὕτη «ἀναμφισβήτητον γεγονὸς». Τὸ παράδοξον τοῦτο γεγονὸς δεικνύει... μίαν ἱκανότητα τοσοῦτον ὑπερέχουσαν πάσης ὕλικῆς αἰσθήσεως ὥστε νὰ ἔχη ὡς συνέπειαν, καθὼ ἡ αἰτία τοῦ δυνατοῦ τῆς διανοίας, τὸν πλήρη ἀποχωρισμὸν ἀπὸ ὅλα τὰ ἄλλα ζῶα, εἰς τὰ ὁποῖα δὲν ἔχομεν κανένα λόγον νὰ ἀναγνώρισωμεν τὴν ἱκανότητα νὰ λέγωσιν «ἐγὼ» πρὸς τὸν ἑαυτὸν τους... Δὲν ἐννοοῦμεν ὅμως διὰ τῶν λεχθέντων νὰ παραδεχθῶμεν διττὴν προσωπικότητα ἀλλὰ πρὸς τὸν ἑαυτὸν εἶνε μόνον τὸ «ἐγὼ ὃ ὁποῖος διανοοῦμαι καὶ αἰσθάνομαι»· τὸ ἐγὼ ὅμως τοῦ ἀντικειμένου, τὸ ὁποῖον γίνεται ὑπ' ἐμοῦ αἰσθητὸν εἶνε, ὡς καὶ τὰ λοιπὰ ἀντικείμενα, τὸ ἐκτὸς ἐμοῦ πρᾶγμα⁽¹⁾). Ἄντι νὰ εἴπωμεν ὅτι τὸ ἐγὼ τῆς ἐννοιολογικῆς ἀντιλήψεως «εἶνε τὸ πρόσωπον», θὰ ἐκφρασθῶμεν ἴσως ἀκριβέστερον ἐὰν χαρακτηρίσωμεν αὐτὸ

(1) Welches sind die wirklichen Fortschritte die die Metaphysik seit Leibniz und Wolffs Zeiten in Deutschland gemacht hat? ἔκδ. Rink. 1801. Ἄπαντα ἔκδ. Hartenstein Τομ. VIII. 1868, σελ. 530/531. ἔκδ. Vorländer, σελ. 95.—Ἐπὶ τῆς φαινομενικῆς συνεπειᾶς μιᾶς ταυτότητος τοῦ ὑποκειμένου καὶ ἀντικειμένου ἐντὸς τῆς αὐτοσυνειδήσεως ἐπανέρχεται ἐπανειλημμένως ὁ Καντ. Ἰδιαιτέρως σαφῆς εἶνε ἡ λύσις τῆς φαινομενικῆς ταύτης ἀντιρρισεως εἰς τὴν τελευταίαν σημ. τῆς § 4 τῆς «Ἀνθρωπολογίας» (Ἄπαντα, ἔκδ. Ἀκαδημ. Τομ. VII, σελ. 134 σημ.): «Ἐνταῦθα βλέπομεν τὸ ἐγὼ ὡς διπλοῦν (πρᾶγμα ἀντικειμένον). 1) Τὸ ἐγὼ ὡς ὑποκείμενον τῆς νοήσεως (ἐν τῇ Λογικῇ) ἕπερ σημαίνει τὴν καθαρὰν ἀντίληψιν (τὸ ἀπλοῦν διανοούμενον ἐγὼ) καὶ περὶ τοῦ ὁποῖου τίποτε περισσότερον δὲν εἶνε δυνατόν νὰ λεχθῇ εἰ μὴ ὅτι εἶνε μία ἀπλουσιότης κατὰστασις. 2) Τὸ ἐγὼ ὡς ἀντικείμενον τῆς ἐντυπώσεως συνεπῶς τῆς ἐσωτερικῆς αἰσθήσεως ὅπερ περιλαμβάνει ποικίλιαν καθορισμῶν οἱ ὁποῖοι καθιστῶσι δυνατόν ἐσωτερικὴν πεῖραν». Ἐκ τῆς ἀντιπαράθεσεως ταύτης προκύπτει ἤδη: «Τὸ ἐγὼ τοῦ ἀνθρώπου εἶνε μὲν κατὰ τὴν μορφήν (τὸ εἶδος τῆς παραστάσεως) διπλοῦν ὅχι ὅμως κατὰ τὴν ὕλην (κατὰ τὸ περιεχόμενον)»· διότι τὸ ἐγὼ ὡς ὑποκείμενον εἶνε κενὸν περιεχομένου.

ὡς τὴν αἰτίαν ἢ τὴν ἀρχὴν τῆς προσωπικότητος ἀκριβῶς ὅπως καὶ ἐν γένει τὸ ἐννοιολογικὸν ἐγὼ ὡς ὑποκείμενον χαρακτηρίζεται ἐντυπωτικώτερον ὡς ἀρχὴ τῆς ἰδιότητος τοῦ ἐγὼ. Διὰ τῆς καθαρῆς τυπικῆς φύσεως τοῦ ἐγὼ καθίσταται ὁ ἄνθρωπος πρόσωπον, δι' αὐτῆς διακρίνεται τῶν ζῴων. Ἐνῶ διὰ τῶν ἐμπειρικῶν περιεχομένων τῆς συνειδήσεως καὶ τῶν ψυχολογικῶν αὐτῶν σχέσεων (συνειρμός, ἀνάμνησις κτλ.) ἀποδεικνύεται ὁ ἄνθρωπος ὡς ἄτομον καὶ δι' αὐτοῦ διακρίνεται (ἐφ' ὅσον εἶνε δυνατόν νὰ βεβαιωθῇ ἢ διάκρισις αὕτη διὰ τῆς πείρας) ἀπὸ τῶν λοιπῶν ὁμοίων του ἀνθρώπων. Τὸ ζήτημα εἶνε λοιπὸν: πῶς ἐπιτυγχάνεται ἡ συσχετισις προσωπικότητος καὶ ἀτομικότητος; Πῶς ἀποκτᾷ ὁ ἄνθρωπος τὴν ἀρχὴν τοῦ ἐγὼ, ἡ ὁποία τὸν ἀνυψώνει ὑπεράνω τῶν κοινῶν ζῴων, ὑπεράνω τῶν ἐπιδεικτικῶν ἐκγυμνάσεως ζῴων καὶ καθιστᾷ αὐτὸν πρόσωπον αὐτοτελὲς ἐπιδεικτικὸν ἀνατροφῆς καὶ μορφώσεως; Μεγίστην σπουδαιότητα δι' ὁλόκληρον τὴν θέσιν τοῦ προβλήματος τῆς ἀνατροφῆς καὶ ἰδίᾳ τῆς μορφώσεως ἔχει τὸ γεγονὸς ὅτι εἰς τὸν Καντ (ἀκριβῶς ἔνεκα τῆς ἐννοιολογικῆς φύσεως τῆς ἀρχῆς τοῦ ἐγὼ) δὲν ἐπιτρέπεται νὰ εἴπῃ ὅτι τὸ καθαρὸν ἐγὼ εἶνε δεδομένον ἤδη σὺν τῇ ὑπάρξει τοῦ ἀτόμου, ὅτι ἀνήκει αὐτῷ ἐκ γενετῆς· ἢ ὅτι ἀντλείται ἀπλῶς ἐκ τῆς πείρας τῶν αἰσθήσεων, ὅτι ἀποκτᾷται ἐμπειρικῶς, ἀλλ' εἶνε οὗτος ἠναγκασμένος νὰ εἴπῃ ὅτι «ἀποκτᾷται ἀρχηγόνως». Ὁ ἄνθρωπος δὲν γεννᾶται ὡς πρόσωπον, ἀλλὰ γίνεται τοιοῦτον· μάλιστα μόνος του ὀφείλει νὰ διαπλάσῃ τὸν ἑαυτὸν του εἰς τοιοῦτον, καὶ μόνον οὕτως ἐξέρχεται ἐκ τῆς ἀνηλικιότητος ἀπλοῦ ὄντος τῆς φύσεως, μόνον οὕτω τῷ εἶνε δυνατόν νὰ λάβῃ μέρος εἰς τὴν ἀνθρωπίνην μόρφωσιν καὶ παιδείαν.

Ἐπειδὴ δὲ ἡ «πραγματικὴ ἀνθρωπολογία» τοῦ Καντ θεωρεῖ τὸν ἄνθρωπον ὄχι ὡς φυσικὸν ὄν, ἀλλ' ὡς αὐτοτελῆ σκοπὸν, ἐπειδὴ δὲν προτίθεται νὰ δεῖξῃ «τί κάμνει ἡ φύσις ἀπὸ τὸν ἄνθρωπον», ἀλλὰ «τί κάμνει οὗτος μὲ τὸν ἑαυτὸν του ἢ τί δύναται καὶ τί ὀφείλει νὰ κάμῃ», διὰ τοῦτο κατ' ἀνάγκην τὸ σύγγραμμα τοῦτο πρέπει νὰ ἀρχίσῃ μὲ τὴν ἐξ ὑπαρχῆς ἀπόκτησιν τῆς ἀρχῆς τοῦ ἐγὼ· διὰ τῆς ὁποίας καὶ μόνης τὸ πρῶτον γίνεται ὁ ἄνθρωπος ἄτομον. Διὰ τοῦτο καὶ ἡ πρώτη παράγραφος τῆς «ἀνθρωπολογίας» πραγματεύεται περὶ

«τῆς συνειδήσεως τοῦ ἑαυτοῦ του»· εἶπε δὲ χαρακτηριστικὸν ὅτι ὁ Kant ἐν συναφείᾳ πρὸς ταῦτα πραγματεύεται ἀκριβῶς ζητήματα παιδικῆς ψυχολογίας. Ἡ εἰρημένη παράγραφος ἀρχίζει ἀμέσως μετὰ τὰς ἀκολουθοῦσας λέξεις: «Τὸ γεγονός ὅτι ὁ ἄνθρωπος δύναται νὰ ἔχη τὴν παράστασιν τοῦ ἐγὼ ἀννηοῖ αὐτὸν πολὺ ὑπεράνω τῶν λοιπῶν ἐπὶ τῆς γῆς ὄντων. Διὰ ταύτης εἶπε πρόσωπον καὶ, δυνάμει τῆς ἐνότητος τοῦ συνειδότης, παρὰ πάσας τὰς δυνατὰς μεταβολάς, ἐν καὶ τὸ αὐτὸ πρόσωπον, τ. ἔ. ὄν τελείως διάφορον τῶν πραγμάτων, ὅποια εἶνε τὰ ἄλογα ζῶα, μὲ τὰ ὅποια ἠμπορεῖ κανεὶς νὰ κάμῃ ὅ,τι θέλει, διακρινόμενον αὐτῶν τάξει καὶ ἀξιοπρεπείᾳ καὶ ὅταν ἀκόμη δὲν εἶνε εἰς θέσιν νὰ ἐκφράσῃ τὸ ἐγὼ, διότι ἔχει ἤδη αὐτὸ ἐν τῷ νῷ, ὅπως καὶ ὅλαι αἱ γλῶσσαι, ὅταν ὁμιλοῦσιν εἰς τὸ πρῶτον πρόσωπον, εἶνε ἀπαραίτητον νὰ τὸ σκέπτονται, καίτοι δὲν ἐκφράζουσι τὴν ἰδιότητα ταύτην τοῦ ἐγὼ δι' ἰδιαιτέρας τινὸς λέξεως. Διότι ἡ ἰκανότης αὕτη (δηλ. τοῦ διανοεῖσθαι) εἶνε ἡ διάνοια. — Εἶνε ὅμως παράδοξον ὅτι τὸ παιδίον, τὸ ὅποῖον ἤδη ὁμιλεῖ ἀρκετὰ εὐχερῶς, ἀρχίζει σχετικῶς πολὺ ἀργὰ (ἴσως μάλιστα ἐν ὀλόκληρον ἔτος βραδύτερον) νὰ μεταχειρίζεται τὴν λέξιν ἐγὼ ἐν τῇ ὁμιλίᾳ του χρησιμοποιοῦν μέχρις ἐκείνης τῆς στιγμῆς περὶ ἑαυτοῦ τὸ τρίτον πρόσωπον (ὁ Γιάννης θέλει νὰ φάγῃ, νὰ περιπατήσῃ κτλ.) καὶ ὅτι τοῦ φαίνεται ὡς νὰ εἶδε διὰ μιᾶς νέου φῶς μόλις ἤρχισε νὰ ὁμιλῇ μετὰ τὸ ἐγὼ, ἀπὸ ἐκείνης δὲ τῆς ἡμέρας δὲν ἐπανέρχεται πλέον εἰς τὴν παλαιὰν μορφήν τοῦ λόγου.— Προσηγουμένως ἡ σθάνετο ἀπλῶς τὸν ἑαυτὸν του, τώρα διανοεῖται τὸν ἑαυτὸν του». Κατόπιν ἐκτείνεται ὁ Kant ἀκόμη περισσότερο ἐπὶ τῆς ἀναπτύξεως καὶ ἄλλων παραστάσεων ἐν τῷ παιδίῳ, «αἱ ὅποια εἶνε ἤδη ἐνδείξεις τοῦ Λόγου». Σημιοῖ τὴν ἀδεξίαν ἀπαρχὴν τῆς προόδου ἀπὸ τῶν ἐντυπώσεων (ἀντίληψις τῆς παραστάσεως περὶ αἰσθήσεως) διὰ νὰ εἰσάγῃ αὐτὰς εἰς γνῶσιν τῶν ἀντικειμένων τῶν αἰσθήσεων τ. ἔ. τῆς κείρας». Ὅμιλεῖ περὶ τοῦ «ἀξιεράστου χαρακτήρος τοῦ πλάσματος κατὰ τὸν χρόνον τῆς ἐξελέξεως αὐτοῦ εἰς «ἄνθρωπον», «διότι τῷ παρέχεται χρονικὴ περίοδος διὰ παιγνίδια, ἢ εὐτυχεστέρα ὄλων τῶν περιόδων». Παρ' ὅλην τὴν εὐτυχίαν ταύτην δὲν εἴμεθα εἰς θέσιν νὰ ἐνθυμώμεθα τὴν πρώτην ταύτην παιδικὴν ἡλικίαν μας «διότι δὲν ἦτο ἡ ἐποχὴ

τῆς πείρας, ἀλλ' ἡ ἐποχὴ τῶν διεσκορπισμένων ἐντυπώσεων μὴ δυναμένων νὰ περιληφθῶσιν ὑπὸ τὴν ἐννοίαν τοῦ ἀντικειμένου».

Τὸ χωρίον τοῦτο ἀρκεῖ βεβαίως διὰ νὰ φανῇ ὅτι ἡ ἐννοία τῆς ἐννοιολογικῆς ἀρχῆς τοῦ ἐγὼ, ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὴν θεωρίαν περὶ τῆς ἐξ ὑπαρχῆς ἀποκτίσεως προσλαμβάνει σπουδαιότητα καὶ ἀπόφραξιν ψυχολογίας τοῦ παιδιοῦ καὶ παιδαγωγικῆς. Ὅτι δὲ ὁ Kant ὁμιλῶν περὶ «ἐξελέξεως εἰς ἄνθρωπον» ὑπαινίσσεται τὴν «ἀρχέγονον ἀπόκτησιν» καταφαίνεται ἀναμφιβόλως ἐκ τῆς ἐκφράσεως: «διὰ τὸ παιδίον ὅταν λέγει ἐγὼ εἶπε ὡς νὰ εἶδε διὰ μιᾶς νέου τι φῶς». Ἡ αὕτη ἐκφρασις σημαίνει ἐν τῷ προλόγῳ τῆς δευτέρας ἐκδόσεως τῆς Κριτικῆς τοῦ Καθαροῦ Λόγου τὸ ὅτι γίνονται συνειδηταὶ αἱ ἐννοιολογικαὶ προὑποθέσεις τῆς γνώσεως τῶν μαθηματικῶν καὶ τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν. «Ὁ πρῶτος ὁ ὅποιος ἀπέδειξε τὸ ἰσοσκελὲς τρίγωνον. . . εἶδε νέον τι φῶς». «Ὅταν ὁ Galilei ἀφῆκε νὰ κυλίσωσιν ἐπὶ τοῦ κεκλιμένου ἐπιπέδου τὰς σφαῖρας του μετὰ βάρους τῆς ἐκλογῆς του. . . ἀνέτειλε δι' ὅλους τοὺς φυσικοὺς νέον τι φῶς. Ἰννόησαν τότε ὅτι ὁ Λόγος. . . μετὰ τὰς πρώτας ἀρχὰς τῶν κρίσεών του ὄφειλε νὰ προπορεύεται καὶ νὰ ἀναγκάζῃ τὴν φύσιν νὰ ἀπαντᾷ εἰς τὰ ἐρωτήματά του καὶ ὅχι νὰ σύρεται ὑπὸ ταύτης μόνης οἷονεὶ τυφλὰ προσδεδμένος εἰς αὐτήν»¹⁾. Αὕτη ἡ «ἀνατολὴ νέου φωτός» εἶνε λοιπὸν ἡ χαρακτηριστικὴ ἐκφρασις διὰ τὴν ἀνάμνησιν τῶν ἐννοιολογικῶν ἀρχῶν ἀπὸ τῆς ἀρχῆς τ. ἔ. διὰ τὴν ἀρχέγονον αὐτῶν ἀπόκτησιν. Ἐνταῦθα μοῦ φαίνεται ὅτι ὑπάρχει μεταξὺ Kant καὶ Πλάτωνος συμφωνία πολὺ βαθυτέρα ἀπὸ τὴν ὁμοιότητα τῶν ὑπὸ τῶν δύο σοφῶν ὑποστηριζομένων θεωριῶν περὶ ἰδεῶν. Ἡ ἀληθὴς φιλοσοφικὴ γνῶσις ἐν ὅλῃ αὐτῆς τῇ βαθύτητι, κατὰ τὴν ἐβδόμην ἐπιστολὴν τοῦ Πλάτωνος, δὲν εἶνε διδακτὴ· «ἀλλὰ παράγεται ἐν τῇ ψυχῇ ἐξαίφνης ὅπως τὸ ἀπὸ μιᾶν ἀναπηδῶσαν σπῆσαν ἀναπτόμενον φῶς· καὶ ἀπὸ ἐκείνης τῆς στιγμῆς τρέφει αὐτὸ ἑαυτὸ»²⁾. Οὕτω δύναται νὰ παραβληθῇ ἡ «ἀρ-

¹⁾ Κ. τ. Κ. Α. Β, σελ. XI—XIII.

²⁾ Πλάτων: VII ἐπιστολή, 341 e/d προθλ. πρὸς ταῦτα καὶ Συμπόσιον 210 σ καὶ Παρμενίδην 156 d. ἐπ. — Τὸ πλειστάκις μνημονευόμενον χωρίον εἰς τὸ ὅποῖον ὁ Kant καθορίζει τὴν ἰδίαν ἑαυτοῦ ἐννοίαν περὶ τῆς ἰδέας ἀναφέρεται εἰς τὸν Πλάτωνα (Κ. τ. Κ. Α., Β, σελ. 370 ἐπ.) φαίνεται καὶ εἰς ἐμὲ ὅτι μόνον.

«γένεσις ἀπόκτησις» τῶν ἀρχῶν α priori παρὰ Kant πρὸς τὸ αἰφνίδιον ἀναυμα ἐνὸς φωτός, τὸ ὁποῖον κατόπιν ἐξακολουθεῖ νὰ καίη χωρὶς νὰ ἔχη ἀνάγκην νὰ προσλάβῃ τι ἀπὸ τὴν πεῖραν πλήν τῆς καυσίμου ὕλης. Ἡ δὲ πρώτη ἀποφασιστικὴ σπῖθα πίπτει εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ παιδίου ὅταν ἀποκτᾷ τὴν ἀρχὴν τοῦ ἐγώ, ἕξ ἧς κατόπιν ἐξαρτῶνται αἱ καθ' ἕκαστον κατηγορίαι, εἰς τρόπον ὅσπερ μετὰ τὴν ἀρχὴν ταύτην ὡς ἀφειρητὴν νὰ δύνανται νὰ ἀποκτηθῶσιν ὅλαι αἱ ἀρχαὶ τῆς ἀντικειμενικῆς γνώσεως «ἕξ ἀφορμῆς» τῶν συγκεκριμένων ἐκ τῶν αἰσθήσεων ἐντυπώσεων, νὰ μεταβληθῶσι δὲ τέλος διὰ τῆς κατεργασίας αἱ ἀπλῶς ὑποκειμενικαὶ ἐντυπώσεις τοῦ παιδίου εἰς γενικὸν κῦρος ἔχουσαν πεῖραν.

Ἀπὸ παιδαγωγικῆς ἀπόψεως ἡ θεωρία αὕτη σημαίνει δύο τινά: Πρῶτον ὅτι ὁ παιδαγωγὸς ποτὲ δὲν δύναται νὰ ἐπιφέρει διὰ τῆς βίας ἐν τῷ παιδίῳ τὴν πλέον ἀρχέγονον καὶ πλέον ἀποφασιστικὴν μεταπήδησιν ἀπὸ τῆς ἀπλῶς ζωϊκῆς εἰς τὴν κυρίως ἀνθρωπίνην ὑπαρξιν. Διὰ τὴν περαιτέρω ἀγωγὴν καὶ μόρφωσιν θὰ πρέπει μᾶλλον νὰ ἀναμείνῃ ἕως ὅτου νὰ ἔχη ἤδη πραγματοποιηθῆ τὸ πρῶτον τοῦτο βῆμα ἐν τῇ «ἐξελίξει πρὸς τὴν ἰδιότητα ἀνθρώπου». Μέχρι τῆς στιγμῆς ἐκείνης εἶνε δυνατόν νὰ γίνεται λόγος μόνον περὶ κοινῆς καὶ ἐκπολιτισμοῦ, ἢ περὶ παιδαγωγικῶν μέτρων, τὰ ὁποῖα διακρίνονται μὲν τῆς ἀπλῆς ἀσκήσεως καὶ γυμνάσεως ἐνὸς ζώου ἕνεκα τοῦ λόγου ὅτι λαμβάνουσιν ὑπ' ὄψιν τὴν ἀνα πᾶσαν στιγμὴν δυνατόν μεταπήδησιν εἰς τὴν ἀνθρωπίνην αὐτοτέλειαν, τὰ ὅποια ὅμως δὲν εἶνε εἰς θέσιν νὰ κάμωσιν ἐκκλησιν πρὸς τὴν αὐτοτέλειαν ταύτην, ἐνόσω τὸ παιδίον δὲν ἔχει κανονίσει, μὲ αὐτοσυνείδησιν, τὴν στάσιν του ἀπέναντι τῶν μέσων τῆς ἀγωγῆς καὶ τῆς μορφώσεως. Μόνον ὁ ἄνθρωπος δύναται νὰ τύχῃ ἀγωγῆς καὶ μορφώσεως ἐν κυριολεκτικῇ σημασίᾳ, δηλ. νὰ ἠθικοποιηθῆ καὶ καλλιεργηθῆ. Ὅσον

ἐν τῇ ἀνωτέρῳ ἐννοίᾳ δεικνύει πραγματικὴν συμφωνίαν μεταξὺ τῶν δύο φιλοσόφων, καθόσον τόσον παρὰ Πλάτωνι ὅσον καὶ παρὰ Kant αἱ Ἰδέαι ἴστανται ἕξω τῆς συνειδήσεώς μας, οἶονεῖ εἰς τὸν οὐρανόν, καὶ ὅμως ἀφορῶσι τὸ ἡμέτερον συνείδος ὡς ὁδηγοὶ αὐτοῦ ἀστῆρες: δὲν εὐρίσκονται ἄρα κυρίως ἐν τῇ ψυχῇ, δὲν ἐνυπάρχουσιν εἰς τὴν συνείδησιν χωρὶς ὅμως καὶ νὰ δύνανται νὰ εἶνε αὐτόχρομα ὑπερβατικαὶ καὶ ἄρα ἄνευ σημασίας διὰ τὴν ψυχὴν καὶ διὰ τὴν συνείδησιν.

καὶ ἂν πρόκειται νὰ γίνῃ ἄνθρωπος, πάλιν πρέπει νὰ ἔχη ἀρχίσει ἡ «γένεσις αὕτη εἰς ἄνθρωπον» τὸ τοιοῦτον δὲ συμβαίνει μόνον εἰς διανοούμενον ὄν, τὸ ὁποῖον ἀπέκτησεν ἤδη τὴν ἐννοιολογικὴν ἀρχὴν τοῦ ἐγώ. Δεύτερον, διὰ τῆς θεωρίας περὶ τῆς ἀρχέγονου ἀποκτήσεως τοῦ ἐγώ ὡς ἀφειρητῆς διὰ τὸν μέλλοντα ἄνθρωπον προδιαγράφεται ἤδη σπουδαία τις συνέπεια διὰ τὴν ὅλην διάπλασιν τῆς περὶ μορφώσεως θεωρίας. Ἀκριβῶς ὡς ἐκ τοῦ χαρακτήρος τοῦ ἀκαθορίστου, τὸ ὁποῖον καθιστᾷ τὴν ἀρχὴν τοῦ ἐγώ «τὴν πτωχοτέραν ἕξ ὅλων τῶν παραστάσεων», καὶ ἀκριβῶς ὡς ἐκ τοῦ μὴ-διδασκτοῦ αὐτοῦ γίνεται τοῦτο ἡ βῆσις πρὸς οἷονδήποτε πλουτισμὸν τοῦ αἰτιοῦ διὰ ἀγαθῶν τῆς μορφώσεως καὶ ἐν γένει διὰ πάσης ἀληθοῦς μαθήσεως. Ὁ ἄνθρωπος ὁ ὁποῖος εἶνε εἰς θέσιν νὰ εἴπῃ εἰς τὸν ἑαυτὸν του: «ἐγὼ διανοοῦμαι» εἶνε εἰς κατάστασιν νὰ λάβῃ στάσιν αὐτοτελεῖ ἀπέναντι τῆς διδασκτικῆς ὕλης, τὴν ὁποῖαν φέρει πρὸς αὐτὸν ἢ καθημερινὴ πεῖρα καὶ ἢ συστηματικῶς κεκανονισμένη διδασκαλία. Εἶνε εἰς θέσιν νὰ συζητήσῃ καὶ ἐξελέγξῃ τὸ προσφερόμενον· δηλ. νὰ ἀποχωρισθῆ πάντοτε ἀπὸ πᾶν ὅ,τι παθητικῶς μόνον προσέλαβεν· εἶνε εἰς θέσιν πάντοτε νὰ ἐπιστρέφῃ ἀπὸ τοῦ ὕλικου τῆς διδασκαλίας εἰς ἑαυτὸν καὶ νὰ χρησιμοποιοῖ τὰ ὅπωςδήποτε κτηθέντα ἀγαθὰ τῆς παιδείας πρὸς μόρφωσιν τοῦ ἰδίου ἑαυτοῦ ἐγώ. Ἐν τῇ ἐννοίᾳ ταύτῃ ἀναγράφει ὁ Kant, ἐν τῇ «ἀνθρωπολογία» του, εἰς τὸ τέλος τῆς θεωρίας του «περὶ τῆς γνωτικῆς ἱκανότητος», ὡς πρώτην ἐντολὴν καὶ ἀξίωσιν τὸ «μόνος διανοεῖσθαι». Διότι μόνον οὕτως εἶνε δυνατόν νὰ φθάσωμεν εἰς «τρόπον τοῦ διανοεῖσθαι ἀπηλλαγμένον βίας» καὶ δὲν θὰ ἔχωμεν ἀνάγκην (ὡς λέγει ὁ Kant ἀναφέρων τὸν Ὁράτιον) νὰ ὀρκιζώμεθα εἰς τὰ λόγια διδασκάλου τινὸς (nullius in verbo magistri). «Ἡ σπουδαιότερα ἐπανίστασις ἐν τῷ ἐσωτερικῷ τοῦ ἀνθρώπου εἶνε: «ἡ ἐξοδος αὐτοῦ ἐκ τῆς εἰς ἴδιον ἑαυτοῦ σφάλμα ὀφειλομένης ἀνηλικιότητος». Ἀντιὼς μέχρι τοῦδε νὰ σκέπτονται δι' αὐτὸν ἄλλοι, αὐτὸς δὲ ἀπλῶς νὰ ἀπομίμηται ἢ νὰ ἀφήνῃ νὰ σύρεται μὲ τὸν συρραγωγέα, ἀποτολμᾷ ἤδη, ἐπὶ τῶν ἰδίων του ποδῶν στηριζόμενος, νὰ προχωρήσῃ ἐπὶ τοῦ ἐδάφους τῆς πείρας, ἔστω καὶ ἐὰν τρικλῖζῃ ἀκόμη»¹⁾. Τοῦτο τὸ νὰ

(¹⁾ Ἀνθρωπολογία: Ἄπαντα, Ἐκδ. Ἀκαδ. τομ. VII, σελ. 228—229. Ἢ

σκέπτεται τις μόνος του εἶνε διὰ τὸν ἄνθρωπον τότε μόνον δυνατόν ὅταν «ἐγεννήθῃ αὐτῷ φῶς τι» ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἀρχὴν τοῦ ἐγώ· οὕτω μόνον ἢ ἐκπαίδευσίς του θὰ γίνῃ πρόοδος αὐτοτελῆς καὶ αὐτο-παίδευσις. Τὸ ὑποκείμενον ἀποκτιᾶ θεωρητικὴν κυριαρχίαν ἐπὶ τῶν ἀντικειμένων. Ἐπειδὴ ἡ αὐτοσυνείδησις προηγήθη τῆς γνώσεως τῶν πραγμάτων δύναται τώρα ἡ τελευταία αὕτη νὰ εἰσέλθῃ ἀντιστρόφως εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῆς αὐτο-γνώσεως χωρὶς ὅμως διὰ τοῦτο νὰ παραβλάψῃ τὴν αὐτοτέλειαν τοῦ ἐγώ. Κατ' ἐπανάληψιν εἶνε πλέον δυνατὸν, ἐξ ἀφορμῆς νέας πείρας νὰ ἀνάψῃ ἢ σπύρα νέων δημιουργικῶν ιδεῶν, καὶ ἐξ ἴσου συχνὰ θὰ πλουτίζεται διὰ πείρας ἀρχηγόνου νέας ἀποκτιήσεως, ἢ ἰδίᾳ ἑαυτοῦ καὶ πλέον προσωπικῆ ὕλων τῶν ἰδιοκτησιῶν τοῦ ἐγώ, χωρὶς ὡς ἐκ τούτου νὰ ἐλαττωῖται ἡ ἰδιούζουσα εἰς αὐτὸ δύναμις καὶ ἡ πλαστικότης του. Οὕτω δὲ ἀκριβῶς ὁ ἀφηρημένος χαρακτήρ τῆς ἐννοιολογικῆς ἀρχῆς τοῦ ἐγώ ἀποτελεῖ ἐγγύησιν διὰ τὴν θεωρητικὴν αὐτοτέλειαν τοῦ ἐγώ καὶ διὰ τὴν αὐτενέργειαν του ἐν τῇ συγκεκριμένῃ διαπλάσει καὶ διαμορφώσει τῆς ἰδίας ἑαυτοῦ προσωπικότητος. Ἐὰν τὸ καθαρὸν ὑπερατομικὸν ἐγώ τῆς ἐννοιολογικῆς ἀντιλήψεως δὲν εἶνε δυνατόν κατ' οὐσίαν νὰ ἐπηρεασθῇ αὐτὸ τοῦτο ἀπὸ παιδαγωγικῆς ἀπόψεως, ἀποτελεῖ αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ γεγονός τοῦ μὴ ἐπηρεαστοῦ μίαν ἐγγύησιν ὅτι ὅλαι αἱ ἐπιρροαὶ ἐπὶ τῆς ἐμπειρικῆς ἐσωτερικῆς ζωῆς θὰ εἶνε δυνατόν νὰ γίνωσι παιδαγωγικαὶ ἐπιρροαὶ ἐν τῇ ἀληθεῖ ἐννοίᾳ, ὅτι τὸ παιδίον δὲν θὰ γυ-

φράσις μετὰ τὴν διπλὴν σιγήν εἶνε ἐλημμένη ἐκ τῆς διατριβῆς τοῦ Kant: Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung (1784, "Λατάντα" Ἐκδ. Ἀκαδημ. τομ. VIII, σελ. 35). Ἐν τῷ ἔργῳ ἐκεῖνον δίδονται οἱ ἐξῆς ὁρισμοί: Ἀνηλικιότης εἶνε ἡ ἀνικανότης νὰ κάμῃ τις χρῆσιν τῆς διανοίας του ἄνευ τῆς βοήθειας ἑτέρου τινὸς προσώπου. Ἡ ἀνηλικιότης αὕτη ὑπερβαίνει εἰς ἴδιον σφάλμα ὅταν ἡ αἰτία αὐτῆς δὲν ἔγκειται εἰς τὴν ἔλλειψιν τοῦ νοῦ, ἀλλ' εἰς ἔλλειψιν ἀποφασιστικότητος καὶ θάρρους νὰ κάμῃ τοῦτου χρῆσιν ἄνευ τῆς καθοδηγήσεως τρίτου τινὸς προσώπου. Ὅταν ὁ Kant ἀναφέρεται ἐν τῇ ἀνθρωπολογίᾳ εἰς ἄλλα ἰδικὰ του συγγράμματα, σημαίνει τοῦτο ὅτι ὁ Kant προτίθεται, διὰ τῆς ἀνθρωπολογικῆς του θεωρίας περὶ τῆς «γνωστικῆς ἰσότητος, νὰ θεμελιώσῃ φιλοσοφικῶς ὄχι μόνον αὐτο-μόρφωσιν τῶν καθ' ἑκάστον ἀνθρώπων, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τῆς παιδείας ἀνάπτυξιν τῆς ἀνθρωπότητος (ἐν τῷ πνεύματι τοῦ περὶ ἀγωγῆς ἰδεῶδους του τοῦ περιλαμβανομένου ἐν τῷ ἔργῳ περὶ «Aufklärung»).

μνασθῇ, ἀλλὰ θὰ ἐκπαιδευθῇ ὅτι δὲν θὰ ἐπιβαρυνθῇ μὲ ἀγόνους γνώσεις, ἀλλὰ θὰ μορφωθῇ. Ἀκριβῶς ἢ παιδαγωγικῶς μὴ ἐπηρεαστὴ ἀρχὴ τοῦ ἐγώ (ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὸ ἐνυπάρχον ἐγώ ὡς ἀντικείμενον) προσδίδει λοιπὸν τὸ πρῶτον εἰς ὅλα ὅσα λέγει ὁ Kant περὶ ἐξαρτήσεως τῆς ἐσωτερικῆς αἰσθήσεως ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴν τοιαύτην τὴν ἀποφασιστικὴν χρεῖαν ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τῆς φιλοσοφίας τῆς ἀγωγῆς. Ἡ συμπλήρωσις ὅμως τῆς περὶ ἀγωγῆς φιλοσοφίας ἐπιτυγχάνεται παρὰ Kant μόνον ὅταν πρὸς τὰς δύο ἐννοίας τοῦ ἐγώ τῆς ἐννοιολογικῆς «Αἰσθητικῆς» καὶ τῆς ἐννοιολογικῆς «Ἀναλυτικῆς» συνδυασθῇ καὶ ἡ τρίτη ἐννοία τοῦ ἐγώ, τὴν ὁποίαν μᾶς ἀποκαλύπτει ἡ ἐννοιολογικὴ «Διαλεκτικὴ» κατὰ τὴν ἔρευνάν της περὶ τῆς θεωρίας τῆς ἐλευθερίας, εἰς τρόπον ὥστε νὰ καθίσταται εἰς τὸ ἐξῆς καταληπτὴ καὶ ἡ ἠθικοποίησις τοῦ ἀνατρεφομένου.

Ὅπως ἡ ἐννοιολογικὴ ἀναλυτικὴ ἀρχίζει μὲ τὴν θέσιν νέων προβλημάτων ἀποχωριζομένη οὕτω ἀπὸ τὴν ἐννοιολογικὴν αἰσθητικὴν, οὕτω καὶ ἡ ἐννοιολογικὴ διαλεκτικὴ ἀρχίζει μὲ κᾶτι νέον. Ἐνῶ ὅμως τὰ πορίσματα τῆς ἐννοιολογικῆς αἰσθητικῆς ἐνηρμονίσθησαν καὶ συνεδέθησαν ἀπ' εὐθείας πρὸς τὴν περὶ τῶν κατηγοριῶν θεωρίαν διὰ τῆς ἐννοιολογικῆς ἀναλυτικῆς τῶν πρώτων βάσεων, διατηρεῖται τοῦναντίον μὲ ὅλον αὐτοῦ τὸν ἀπότομον χαρακτήρα τὸ χάσμα μεταξὺ ἐννοιολογικῆς ἀναλυτικῆς καὶ ἐννοιολογικῆς διαλεκτικῆς (ἐφ' ὅσον ἐννοεῖται πρόκειται περὶ τῆς θεωρίας τοῦ ἐγώ). Δὲν πρέπει τοῦτο νὰ γεφυρωθῇ ἀπλῶς, ἀφοῦ πρόκειται ἡ ἐννοιολογικὴ διαλεκτικὴ νὰ «ἄρῃ» τὴν θεωρητικὴν γνώσιν περὶ τοῦ ἀνυποθέτου (ἀπολύτου) διὰ νὰ κάμῃ «θέσιν» διὰ τὴν πρακτικὴν λογικὴν πίστιν. Τὸ ἀνυπόθετον, ὑπὸ οἵανδήποτε μορφήν καὶ ἂν ἐμφανίζεται (ἦτοι ὡς οὐσία τῆς ψυχῆς, εἴτε ὡς τὸ σύνολον τοῦ κόσμου, εἴτε ὡς θεός) εἶνε ἀδύνατον, κατὰ τὸν Kant, νὰ γνωσθῇ θεωρητικῶς, διότι δὲν εἶνε δεδομένον. Ὅλαι ὅμως αἱ «Ἰδέαι» ἡμῶν περὶ τοῦ ἀνυποθέτου ἔχουσιν ὡς βᾶσιν τὴν παράστασιν ἐνὸς «ζητουμένου» τὸ δὲ ζητούμενον εἶνε πάντως δυνατόν νὰ γνωσθῇ πρα-

κτικῶς καίτοι δὲν εἶνε δυνατόν νὰ γνωσθῇ θεωρητικῶς· ἐμφανίζεται πάντοτε ὡς τὸ «δέον» τὸ ὁποῖον μᾶς εἶνε ἀδύνατον νὰ πραγματοποιήσωμεν διὰ τοῦ νοῦς ἡμῶν, διότι ὁ νοῦς εἶνε εἰς θέσιν νὰ νοήσῃ μόνον τὸ ὑπάρχον, καὶ μάλιστα μόνον ἐν ὁρισμένον εἶδος τοῦ ὑπάρχοντος, τουτέστι τὸ εἶναι τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου. Πάντως ὅμως πρέπει νὰ ἐναρμονισθῇ (τοῦλάχιστον ἐμμέσως) ἡ πρακτικὴ λογικὴ πίστις πρὸς τὰ πορίσματα τῆς θεωρητικῆς τοῦ νοῦς γνώσεως, ἄνευ ζημίας τῆς βασικῆς διαφορᾶς μεταξὺ τοῦ εἶναι, τοῦ δυναμένου νὰ γνωσθῇ θεωρητικῶς καὶ τοῦ δέοντος, τοῦ ὑφείλοντος νὰ γνωσθῇ πρακτικῶς. Τοῦτο καθίσταται παρὰ τῷ Kant δυνατόν μόνον ἐπειδὴ οὗτος λαμβάνει ὡς ἀφετηρίαν τῆς ἐννοιολογικῆς διαλεκτικῆς τὰ ὑπὸ τῆς ἐννοιολογικῆς αἰσθητικῆς καὶ ἀναλυτικῆς μὴ τελείως ἀρθέντα ὑπολείμματα τῆς παλαιᾶς δογματικῆς φιλοσοφίας, ἰδιαιτέρως δὲ τὴν θεωρίαν τοῦ «πράγματος καθ' ἑαυτό», τὸ ὁποῖον (ἐφ' ὅσον προσβάλλει τὰς αἰσθήσεις μας) ἐνθυμίζει τὸ thing in itself τοῦ Locke καὶ τὸ esprit τοῦ Leibniz ὡς μέλος τοῦ βασιλείου τῆς χάριτος καὶ οὐχὶ ἀπλῶς τῆς φύσεως. Ἡ διδασκαλία αὕτη περὶ τοῦ πράγματος καθ' ἑαυτὸ χρησιμεύει παρὰ τῷ Kant ὡς συνδετικὸς κρίκος μεταξὺ τῆς ἐννοιολογικῆς αἰσθητικῆς καὶ ἀναλυτικῆς ἀφ' ἑνὸς καὶ τῆς ἐννοιολογικῆς διαλεκτικῆς ἀφ' ἑτέρου, τῶν ὁποίων ἡ σύνδεσις δὲν δύναται νὰ πραγματοποιηθῇ ἀπ' εὐθείας, οὔτε ἐπιτρέπεται νὰ εἶνε τελείως νοητῆ. Ἐξ οὗ καὶ συμβαίνει ὅτι παρὰ τῷ Kant ἡ διάκρισις μεταξὺ εἶναι καὶ Λέον, μεταξὺ θεωρητικοῦ καὶ ἀθεωρητικοῦ ἢ πρακτικοῦ εὐρίσκεται ἐν διαρκεῖ καὶ ἀναμφισβητήτῳ παραλληλισμῷ πρὸς τὴν διάκρισιν μεταξὺ τοῦ φαινομένου καὶ τοῦ πράγματος καθ' ἑαυτὸ, μεταξὺ φαινομένων καὶ νοημένων, μεταξὺ αἰσθητοῦ ἢ ἐμπειρικοῦ καὶ νοητοῦ. Ἐξ οὗ πάλιν καὶ ἡ ἄλλη συνέπεια ὅτι ἀκριβῶς ἐκεῖνο τοῦ ὁποίου τὸ εἶναι δὲν εἶνε δυνατόν νὰ γνωσθῇ, καὶ τὸ ὁποῖον κυρίως καταφαίνεται ἐν τῷ δέοντι, μεταβάλλεται εἰς μεταφυσικὴν βᾶσιν ὑπάρξεως διὰ τὸ δυναμένον νὰ γνωσθῇ εἶναι φαινομένων (συμπεριλαμβανομένων καὶ τῶν εἰς τὸ ἐγὼ ἀνηκόντων, τῶν φαινομένων τῆς ἐσωτερικῆς αἰσθήσεως). Καὶ οὕτω διεγράφησαν αἱ γενικαὶ γραμμαὶ τοῦ κύκλου τῶν ἰδεῶν ἐντὸς τῶν ὁποίων ὁ Kant ἀναπτύσσει τὴν τρίτην αὐτοῦ ἐννοιαν τοῦ ἐγώ.

Τὸ ἐννοιολογικὸν ἐγὼ, ὡς ὑποκείμενον τῆς συνειδήσεως, τὸ οὐδέποτε δυνάμενον νὰ ἀντικειμενοποιηθῇ, εἶνε δυνατόν νὰ καταστῇ συνειδητὸν μόνον ἐν τῇ πραγματώσει τῆς συνειδήσεως, δὲν δύναται ὅμως καὶ νὰ γνωσθῇ. Τὸ ἐσωτερικὸν ἐγὼ ὡς ἀντικείμενον τῆς αὐτοπαρατηρήσεως εἶνε δυνατόν νὰ γίνῃ συνειδητὸν καὶ νὰ γνωσθῇ διὰ τὴν ἐμπειρικὴν ὅμως ταύτην αὐτογνωσίαν εἶνε ἀπαραίτητος ὄχι μόνον ἡ ἐννοιολογικὴ ἀρχὴ τοῦ ἐγώ, ἀλλ' ἀπαιτεῖται νὰ ληφθῇ ἐκ τῆς ἐξωτερικῆς πείρας καὶ τὸ διατηρούμενον τὸ ὁποῖον οἶονεὶ νὰ μετατεθῇ εἰς τὴν ἐσωτερικὴν πείραν, διὰ νὰ καταστῇ καταληπτῆ, πλὴν τῆς ταυτότητος τοῦ ἀπλῶς συνειδητοῦ ἐγώ, καὶ ἡ διατήρησις τοῦ ἐγώ τοῦ δυναμένου νὰ γνωσθῇ. Ἐκ τῆς πράξεως ταύτης παραπλανώμεθα εὐκόλως εἰς τὸ νὰ θεωρήσωμεν τοῦτο τὸ ὑφ' ἡμῶν αὐτῶν εἰς τὴν ἐσωτερικὴν πείραν μετατεθὲν καὶ διατηρούμενον ὡς ὑπερβατικὴν βᾶσιν τῆς ὑπάρξεως τοῦ ἐγώ, τουτέστι νὰ θέσωμεν ὡς βᾶσιν τοῦ ἐγώ τῆς αὐτογνωσίας μίαν μεταφυσικὴν ψυχικὴν οὐσίαν. Τοιαύτη ὅμως ψυχικὴ οὐσία θὰ μείνῃ ἀναγκαστικῶς κατὰ τὸν Kant (ἐὰν κατ' ἀρχὴν ἐπιτρέπεται νὰ τὴν παραδεχθῶμεν) πάντοτε ἄγνωστος καὶ μὴ ἐπιδεικτικὴ γνώσεως· διὰ τοῦτο καὶ ὕλαι αἱ περὶ ἀθανασίας ἀποδείξεις εἶνε ἀστήρικτοι ἐφ' ὅσον στηρίζονται ἐπὶ τῆς δῆθεν ψυχικῆς ταύτης οὐσίας. Καὶ ὅμως εἶνε ἀνάγκη νὰ παραδεχθῶμεν ὡς ἐν ἡμῖν ὑπάρχοντα ἕνα μεταφυσικὸν πυρῆνα, ὁ ὁποῖος ὅμως οὐδέποτε ἐμφανίζεται, ἐν «πράγμα καθ' ἑαυτό» δὲν πρέπει ὅμως νὰ θέσωμεν αὐτὸν εἰς τὸ αὐτὸ ἐπίπεδον μὲ τὰ ἀντικείμενα τοῦ κόσμου τῆς πείρας, τὰ ὑφ' ἡμῶν δυνάμενα νὰ γνωσθῶσι, καὶ διὰ τοῦτο δὲν πρέπει νὰ θέλωμεν νὰ τὸν καθορίσωμεν διὰ τῆς κατηγορίας τῆς οὐσίας. Ὅπως δὲ γενικῶς εἶνε ἀνάγκη νὰ διακρίνωμεν μεταξὺ φαινομένων καὶ πραγμάτων καθ' ἑαυτά, οὕτω καὶ ἐν τῇ ὑπάρξει ἡμῶν ἀνάγκη νὰ γίνῃ βασικὴ διάκρισις μεταξὺ τοῦ ἀνθρώπου ὡς τμήματος τῶν φαινομένων καὶ τοῦ ἀνθρώπου ὡς πολίτου ἐνὸς νοητοῦ κόσμου μεταξὺ τοῦ homo phaenomenon καὶ τοῦ homo noumenon.

Ἡ περὶ τοῦ πράγματος καθ' ἑαυτὸ διδασκαλία φέρει παρὰ Kant ἀπλῶς εἰς τὴν συνέπειαν ὅτι εἴμεθα ὑποχρεωμένοι νὰ παραδεχθῶμεν «νούμενα μόνον ἐν ἀρνητικῇ σημασίᾳ» χωρὶς νὰ εἴμεθα

καὶ εἰς θέσιν νὰ καθορίσωμεν αὐτὰ θετικῶς. Θὰ πρέπει νὰ λέγωμεν ὅτι ἐδῶ ἢ ἐκεῖ θὰ ὑπάρχει κατ' ἀνάγκην κάτι τι, τὸ ὁποῖον περιορίζει τὴν γνώσιν μας, ὅτι ὅμως δὲν εἴμεθα καὶ εἰς θέσιν νὰ καθορίσωμεν τὸν ἰδιαιτέρον χαρακτῆρα αὐτοῦ τοῦ περιορίζοντος. Καὶ ὅμως δὲν εἶνε δυνατόν νὰ γνωρίζωμέν τι ἐν σχέσει πρὸς ὄριόν τι. εἰμὴ μόνον ὅταν τὸ πέραν τοῦ ὄριου εὐρισκόμενον προαγγέλλει ἑαυτὸ ὅπωςδῆποτε καὶ ἐντεῦθεν τοῦ ὄριου. Τοιαύτην τινὰ προειδοποίησιν τοῦ κόσμου τῶν νουμένων εὐρίσκομεν, κατὰ τὸν Kant, πράγματι ὄχι μόνον ὁσάκις ἀπευθυνόμεθα εἰς τὰς ἐκ τῶν αἰσθήσεων ἡμῶν ἐντυπώσεις πρὸς τὸν σκοπὸν θεωρητικῆς γνώσεως τῶν ἀντικειμένων, ἀλλὰ καὶ ὁσάκις ἀναφερόμεθα εἰς τὴν ἰδίαν ἡμῶν ὑπαρξίν πρὸς τὸν σκοπὸν ἠθικῆς αὐτογνωσίας. Εἶνε ἀληθὲς ὅτι αἱ ἐντυπώσεις τῶν αἰσθήσεων ἡμῶν ἐξαρτῶνται ἐκ τοῦ ἰδιαιτέρου χαρακτῆρος τῆς δεκτικότητος τῶν αἰσθητηρίων ἡμῶν, δυνάμεθα δὲ διὰ τοῦ αὐτομαίτου χαρακτῆρος τοῦ νοῦς ἡμῶν νὰ διαμορφώσωμεν αὐτὰς ἀκόμη περισσότερον εἰς τρόπον ὥστε νὰ ὑποταχθῶσι καὶ εἰς τὴν ἐννοιολογικὴν ἀρχὴν τοῦ ἐγῶ. Μόλα ταῦτα ὅμως παραμένουσιν αἱ ἐκ τῶν αἰσθήσεων ἐντυπώσεις ξέναι κατ' οὐσίαν πρὸς τὸ ἐγῶ, καὶ τοῦτο διότι δὲν εἶνε προῖον τῆς ἐνεργείας του ἀλλὰ τῷ εἶνε δεδομένοι. Τὸ πρᾶγμα εἶνε ἐντελῶς διάφορον προκειμένου περὶ τῶν ἠθικῶν ἡμῶν διαθέσεων καὶ τῶν ἐν τῇ πράξει ἐνεργειῶν ἡμῶν. Καὶ εἰς αὐτὰς ἀγγέλλεται ἐν πρᾶγμα καθ' ἑαυτὸ ἡ ἀγγελία ὅμως αὕτη δὲν ἀποτελεῖ ἐνταῦθα ἐκδήλωσιν ὅτι πρόκειται περὶ ξένου πράγματος, ἀλλὰ σημαίνει ὅτι τοῦτο ἀνήκει εἰς τὸ ἐγῶ καὶ μάλιστα εἰς τὸ ἐννοιολογικὸν ἐγῶ, εἰς ἐκεῖνο τὸ ἐγῶ τὸ ὁποῖον θεωρητικῶς δὲν εἶνε δυνατόν νὰ γνωσθῇ, οὔτε νὰ γίνῃ συνειδητόν, καὶ τὸ ὁποῖον ἀφ' ἑτέρου δὲν ἐπιτρέπεται νὰ θεωρηθῇ ὡς μηδέν, ἀλλὰ δεόν νὰ προῦποτεθῇ ὡς ὁ πραγματικὸς πυρὴν τῆς ὑπάρξεώς μας καὶ ὡς τὸ θεμέλιον τῆς πραγματικῆς ἡμῶν οὐσίας. Ἀπὸ τῆς ἀπόψεως ταύτης εἶνε ἀνάγκη νὰ γίνῃ ἐπίσης καταληπτὴ ἡ σχέσις ἡμῶν πρὸς τὸ δεόν, ἄρα κατὰ τελευταῖον λόγον πρὸς τὸν ἠθικὸν νόμον. Διότι ὁ ἠθικὸς νόμος δὲν ἀναφέρεται μόνον πρὸς τὴν ἐξωτερικὴν πλευρὰν τοῦ ὄντος ἡμῶν, ἀλλὰ πρὸς τὸ κέντρον τῆς ἐσωτερικῆς ἡμῶν ζωῆς. Τὰ ἐναντι τοῦ ἠθικοῦ νόμου παραπτώματα δὲν σημαίνουσιν ἀπλῶς σφάλματα διαπραττόμενα ὑφ' ἡμῶν,

ἀλλὰ ἐλαττώματα ἡμῶν· σημαίνουσι παραίτησιν ἀπὸ τῆς ἀνθρωπίνης ἡμῶν ἀξιοπρεπείας καὶ θέτουσιν ἐν κινδύνῳ τὴν κυρίαν ἐννοίαν τῆς ὑπάρξεως ἡμῶν. Πᾶσα ἠθικότης πρέπει συνεπῶς νὰ συνδεθῇ ὅπωςδῆποτε πρὸς τὸν μεταφυσικὸν πυρὴνα τῆς ὑπάρξεώς μας. Τὴν συνοχὴν μεταξὺ τῆς θεωρίας ταύτης περὶ τῆς σπουδαιότητος τοῦ ἠθικοῦ νόμου διὰ τὴν ὑπαρξίν ἡμῶν καὶ τῆς θεωρίας περὶ τῆς νοητῆς ἡμῶν οὐσίας πραγματοποιεῖ ἡ θεωρία περὶ τῆς ἐλευθερίας.

Τὸ τί εἶνε πράγματι τὸ ἐγῶ ὡς πρᾶγμα καθ' ἑαυτὸ θὰ παραμείνῃ ἀγνωστον δι' ἡμᾶς, ὅπωςδῆποτε ὅμως θὰ πρέπει νὰ ἀγγέλλῃ τὴν ὑπαρξίν του ἐν ἡμῖν δι' ὄρισμένου τινὸς τρόπου ἐνεργείας. Καίτοι δὲ ὁ τρόπος οὗτος τῆς ἐνεργείας δὲν θὰ ἀποκαλύπτῃ εἰς ἡμᾶς τὴν νοητὴν αὐτοῦ οὐσίαν, θὰ μᾶς δεικνύει ὅμως πάντως τὸν «νοητὸν χαρακτῆρα» τοῦ ἐγῶ. Ὁ νοητὸς οὗτος χαρακτῆρ ἔχει διττὴν λειτουργίαν: ἀφ' ἑνὸς μὲν εἶνε βᾶσις τοῦ ψυχολογικῶς παρατηρουμένου ἐμπειρικοῦ ἡμῶν χαρακτῆρος, ἀφ' ἑτέρου δὲ καὶ ταῦτοχρόνως εἶνε ὁ κύριος ἀποδέκτης, εἰς τὸν ὁποῖον ἀπευθύνονται, ὁ μόνος εἰς τὸν ὁποῖον εἶνε δυνατόν νὰ ἀπευθύνωνται, αἱ κατηγορηματικαὶ ἀπαιτήσεις τοῦ ἠθικοῦ νόμου. Διὰ τοῦτο καὶ δι' αὐτοῦ οἶονεὶ ὁμιλεῖ ἡ φωνὴ τοῦ ἠθικοῦ νόμου πρὸς τὸν ἐμπειρικὸν χαρακτῆρα, δι' αὐτοῦ ἐπαναλαμβάνομεν διαρκῶς πρὸς τὸν ἑαυτὸν μας ὅτι θὰ ἔπρεπε νὰ εἴμεθα διάφοροι ἀφ' ὅ,τι εἴμεθα πραγματικῶς. Ἡ προῦπόθεσις διὰ τὴν ἀξίωσιν ταύτην τοῦ δεόν εἶνε ὅτι εἴμεθα ἐλεύθεροι νὰ ἀκούσωμεν τὴν φωνὴν τῆς συνειδήσεως καὶ νὰ γίνωμεν καλλίτεροι χωρὶς καὶ νὰ ἐξασκεῖται πῶς τις ἐφ' ἡμῶν. Ἡ ἐλευθερία ἐν τῇ αὐστηρᾷ (ἐννοιολογικῇ) σημασίᾳ εἶνε κατ' ἀρχὴν νοητὴ μόνον διὰ τῆς συνδέσεως τῶν πράξεων ἡμῶν πρὸς ἐν τοιοῦτον πρᾶγμα καθ' ἑαυτὸ, ὁποῖον θὰ ἦτο ὁ ἑαυτὸς μας. Ἀπὸ καθαρῶς θεωρητικῆς ἀπόψεως δὲν εἶνε δυνατόν νὰ νοηθῇ ἡ ἐλευθερία, ἐν ὅσῳ ζητοῦμεν αὐτὴν ἐν τῷ ἐμπειρικῷ κόσμῳ τῶν φαινομένων (ἀντίθεσις τῆς τρίτης ἀντινομίας). Ἀπὸ θεωρητικῆς ἀπόψεως δύναται τοῦλάχιστον νὰ νοηθῇ ἐὰν φαντασθῶμεν αὐτὴν στερεῶς συνδεδεμένην πρὸς τὴν νοητὴν ἡμῶν οὐσίαν (θέσις τῆς τρίτης ἀντινομίας). Ἀπὸ πρακτικῆς δὲ ἀπόψεως ὄχι μόνον εἶνε δυνατόν νὰ νοηθῇ καὶ εἶνε δυνατὴ, ἀλλ' εἶνε πραγματικὴ· ὁ Kant χαρακτηρίζει αὐτὴν αὐ-

τόχημα ὡς «γεγονός», καίτοι τὸ γεγονός τοῦτο δὲν εἶνε δυνατόν νὰ ἀποδειχθῇ ἐντὸς τοῦ κόσμου τῶν φαινομένων, ἀλλὰ γίνεται καταφανές μόνον διὰ τοῦ ἠθικοῦ ἡμῶν συνειδήτου. Ἡ ἐλευθερία ἐν ἠθικο-φιλοσοφικῇ ἐννοίᾳ δὲν ἐπιτρέπεται νὰ εἶνε ἀπλῶς «ἐμπειρικὴ ἐλευθερία» (ὡς π. χ. πᾶσα πολιτικὴ ἐλευθερία), διότι ἡ τοιαύτη ἐλευθερία εἶνε πάντοτε μόνον σχετικὴ, σημαίνει ἀπλῶς τὴν ἀπουσίαν οἰασδῆποτε ἰδιαιτέρας πίεσεως, ἀλλὰ δὲν δεικνύει καὶ γενικὴν αὐτοτέλειαν. Ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ τῆς ἠθικῆς οὐ πρόκειται μᾶλλον μόνον περὶ ἐννοιολογικῆς ἐλευθερίας, περὶ ἀνυποθέτου καὶ ἀπολύτου ἐλευθερίας, ἡ ὁποία θὰ εἶνε ἀνεξάρτητος ὄχι μόνον ἀπὸ ταύτην ἢ ἐκείνην τὴν αἰτίαν, ἀλλὰ ἀπὸ πᾶσαν οἰανδῆποτε αἰτίαν. Ἡ ἐννοιολογικὴ ἄρα αὕτη ἐλευθερία δὲν εἶνε δυνατόν νὰ εἶνε συσφρασιμένη εἰς ἄλλωσιν αἰτίων καὶ ἀποτελεσμάτων, ἀλλὰ θὰ πρέπει ἀπὸ τῆς ἐλευθερίας νὰ ἀρχίζει ἀπαραιτήτως νέα ἄλλωσις ἐνεργειῶν. Ἡ αἰτία θὰ πρέπει νὰ εὑρίσκεται μόνον ἐν αὐτῇ ταύτῃ τῇ ἐλευθερίᾳ· θὰ εἶνε ἀνάγκη νὰ ὑπάρχη «αἰτιότης ἐκ τῆς ἐλευθερίας». Διότι μόνον ὅταν ἐν τῇ ἐλευθερίᾳ ὑπάρχει ἡ ἀνυπόθετος αὕτη ἰκανότης «νὰ γίνεται ἀρχὴ ἀφ' ἑαυτῆς», ἔχει νόημα νὰ λέγωμεν ὅτι τὸ δέον πρέπει νὰ εὑρῇ τὸ κορύφωμά του εἰς νόμον ἀπολύτως ὑποχρεωτικόν, εἰς ἠθικὸν νόμον. Ὁ ἀπόλυτος χαρακτήρ τοῦ ἠθικοῦ νόμου ἀπαιτεῖ ἀπόλυτον (ἐννοιολογικὴν) ἐλευθερίαν· ἡ ἀπόλυτος αὕτη ἐλευθερία ἀπαιτεῖ νὰ ἔχη ὡς ἀφαιρετικὴν ἀπόλυτον ὑπαρξίν, ἡ ὁποία δὲν εἶνε δυνατόν νὰ ἔχη τὰς ῥίζας τῆς ἀλλαχοῦ εἰ μὴ εἰς τὸν νοητὸν κόσμον, δηλαδὴ ἀκριβῶς εἰς ἓν πράγμα καθ' ἑαυτό. Ὁ τοῦτο λέγει ὁ Kant: «ἡ ἄρσις τῆς ἐννοιολογικῆς ἐλευθερίας θὰ κατὰ τρεῖς καὶ τοχρόνως καὶ πᾶσαν πρακτικὴν ἐλευθερίαν»¹⁾.

Ὅπως τὸ πράγμα καθ' ἑαυτό, τὸ ἐκτὸς ἡμῶν ὑφιστάμενον, ἀγγέλλει ἑαυτὸ ὅταν προσβάλλον τὰ αἰσθητήρια ἡμῶν διεγείρει αὐτά, οὕτω καὶ τὸ πράγμα καθ' ἑαυτό, τὸ ὁποῖον ἔχομεν ἐντὸς ἡμῶν, εἰδοποιεῖ περὶ τῆς ὑπάρξεώς του ὅταν διεγείρει τὴν ἡμετέραν συνείδησιν διὰ «ἐπιταγῶν» καὶ τελειωτικῶς διὰ τῆς «κατηγορηματικῆς ἐπιταγῆς». Βεβαίως δὲν λέγομεν ὅτι ὁ ἠθικὸς νόμος εἶνε εἰς ἡμᾶς

(¹) K. t. K. A., B, σελ. 562.

δεδομένος εὐθὺς ἀμέσως μὲ τὴν ὑπαρξίν μας· δὲν εἶνε δὲ δυνατόν νὰ εἶνε ἔμφυτος καὶ διὰ τὸν λόγον ὅτι πρέπει νὰ εἶνε γενικὸς καὶ ἀπόλυτος νόμος τοῦ δέον, τὸν ὁποῖον οὐδέποτε εἶνε τις διὰ τῆς βίας ἠναγκασμένος νὰ ἀκολουθήσῃ (ὅπως τοὺς φυσικοὺς νόμους, οἱ ὁποῖοι εἶνε πάντοτε ὑποχρεωτικοί), ἀλλὰ τοῦναντίον εἶνε τις πάντοτε ἐλεύθερος νὰ ἀκολουθήσῃ ἢ νὰ μὴ ἀκολουθήσῃ. Δὲν ἔχομεν τὸν ἠθικὸν νόμον εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ἐντὸς ἡμῶν, ἀλλὰ πρόκειται νὰ τὸν ἀποδεχθῶμεν ἐν τῇ ἡμετέρᾳ θελήσει· καὶ οὕτω μόνον γινόμεθα πράγματι ἐλεύθεροι, αὐτόνομοι ἄνθρωποι· μόνον οὕτω μεταβάλλεται ἡ ἐννοιολογικὴ ἐλευθερία εἰς πρακτικὴν ἢ ἠθικὴν ἐλευθερίαν. Ἡ «ἀποδοχὴ αὕτη τοῦ ἠθικοῦ νόμου ἐν τῇ ἡμετέρᾳ θελήσει» ἀντιστοιχεῖ κατὰ ταῦτα, ἐν τῷ πρακτικῷ πεδίῳ, πρὸς ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ἐν τῷ θεωρητικῷ πεδίῳ ἀπεκαλεῖτο «ἀρχέγονος ἀπόκτησις». Ἐπειδὴ ὅμως δὲν πρόκειται ἐνταῦθα μόνον περὶ ὀρισμένου τρόπου διαγωγῆς, ἀλλὰ ταῦτοχρόνως καὶ περὶ τοῦ κέντρου, περὶ τῆς νοητῆς οὐσίας τοῦ ἀνθρώπου, διὰ τοῦτο δὲν εἶνε δυνατόν εἰς τὴν «παραδοχὴν τοῦ ἠθικοῦ νόμου ἐν τῇ θελήσει» νὰ ἀντιστοιχῇ μόνον «ἰκανότης» τις, ἡ ὁποία νὰ ἐνασκήται ἢ νὰ μὴ ἐνασκήται, ἀλλὰ πρέπει νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι ἐν ἐκάστῳ ἀνθρώπῳ ὑπάρχει ἐξ ὑπαρχῆς κάτι τι ἐν εἴδει «πρακτικοῦ Λόγου», ὅτι ὑπάρχει ἐν τῷ ἀνθρώπῳ «ἠθικὴ τις προδιάθεσις», «μία καλὴ ἀρχή», ἡ ὁποία κατὰ ἀκαθόριστον τρόπον μᾶς ὠθεῖ πρὸς τὸν ἀπελευθερωτικὸν ἠθικὸν νόμον καὶ οἶονεὶ συμφωνεῖ ἤδη πρὸς αὐτὸν καὶ πρὶν ἀκόμη τὸ ἐγὼ ἀποδεχθῆ τὸν ἠθικὸν τοῦτον νόμον ἐν τῇ θελήσει του μὲ πλήρη συνείδησιν αὐτοῦ.

Ἐκ τῆς θεωρίας ταύτης περὶ τῆς συσχετίσεως τῆς ἠθικότητος πρὸς τὴν ἐννοιολογικὴν ἐλευθερίαν καὶ πρὸς τὸν νοητὸν χαρακτήρα φαίνεται ἐκ πρώτης ὄψεως ὅτι προκύπτουσι συμπεράσματα τὰ ὁποῖα καθιστῶσιν ἀδύνατον οἰανδῆποτε παιδαγωγικὴν ἠθικοποίησιν. Ἡ ἐννοιολογικὴ ἐλευθερία δὲν εἶνε κατ' οὐδένα λόγον δυνατόν νὰ χρησιμεύσῃ ὡς βάσις ἠθικοῦ ἐπηρεασμοῦ τοῦ ἐγὼ⁽¹⁾. Ὁ παιδαγωγὸς

(¹) Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ἀρχίζει ἡ παιδαγωγικῶς βᾶσιμος κριτικὴ τοῦ Hegel ἐναντίον τῆς περὶ ἐλευθερίας θεωρίας τοῦ Kant: «Φιλοσοφικὰ συστήματα εἰς τὰ ὁποῖα γίνονται παραδεκτὰ εἴτε μοιραιοδοξία εἴτε ἐννοιολογικὴ

δὲν εἶνε ποτὲ εἰς θέσιν νὰ βεβαιώσῃ ἐὰν ὁ ἀνατρεφόμενος ἔχῃ κατ' ἀρχὴν ἰδέαν περὶ ἠθικότητος, ἐὰν ἔχῃ τὴν θέλησιν νὰ ἐνεργῇ ἐκ καθήκοντος, πρὸς χάριν τοῦ ἠθικοῦ νόμου, ἐὰν παρεδέχθῃ ἐν τῇ θελήσει του τὸν νόμον τοῦτον, ἢ ἐὰν ἀπλῶς ἐκτελῇ ὠρισμένας πράξεις αἱ ὁποῖαι ἐξωτερικῶς μόνον συμφωνοῦσι πρὸς τὸν ἠθικὸν νόμον, ἐὰν τουτέστιν εἶνε ἠθικῶς διατεθειμένος ἢ ἐὰν εἶνε ἀπλῶς νομοταγής. Ὁ παιδαγωγός, ἐπὶ πλεόν, δὲν εἶνε ποτὲ εἰς θέσιν νὰ ἔλθῃ ἀπ' εὐθείας εἰς ἐπαρῆν πρὸς τὸν νοητὸν χαρακτηῖρα τοῦ ἀνατρεφόμενου, διότι οὗτος δὲν εἶνε δυνατόν νὰ γνωσθῇ· ἐπειδὴ δὲ ἀνῆκει εἰς τὸ πρᾶγμα καθ' ἑαυτὸ, καὶ συνεπῶς ὑφίσταται ἐκτὸς τοῦ χρόνου, δὲν εἶνε ἐπιδεδεικτικὸς μετατροπῆς διὰ τῶν χρονικῶς καθωρισμένων ἐπιδράσεων τοῦ παιδαγωγοῦ. Διὰ τοὺς δύο λοιπὸν τούτους λόγους: πρῶτον διότι δὲν εἶνε δυνατόν νὰ τὸ πλησιάσῃ τις καὶ δεύτερον διότι δὲν εἶνε δυνατόν νὰ ἐπηρεασθῇ, λέγομεν ὅτι τὸ νοητὸν ἐγὼ εἶνε κατ' οὐσίαν ἐντελῶς ἀνεπίδεκτον ἀγωγῆς. Ὁ παιδαγωγός εἶνε τὸ πολὺ εἰς θέσιν νὰ ἐνεργήσῃ διὰ ἐμπειρικῶν ἐπιδράσεων ἐπὶ τοῦ ἐμπειρικοῦ χαρακτηῖρος τοῦ ἀνατρεφόμενου προπαρασκευάζων οὕτω τὴν ἐμψύχισιν τῆς αἰτιότητος ἐξ ἐλευθερίας, δύναται ἐν πάσῃ περιπτώσει νὰ δημιουργήσῃ ἐννοϊκᾶς συνδήκας διὰ τὴν πραγματοποίησιν τῆς εἰδικῆς διαθέσεως ἢ ὁποῖα νὰ εἶνε ἀποφασισμένη νὰ ἐνεργῇ «ἐκ καθήκοντος» καὶ «χάριν τοῦ ἠθικοῦ νόμου». Δὲν εἶνε ὅμως εἰς θέσιν νὰ δημιουργήσῃ ἠθικότητα, μάλιστα δὲν εἶνε κἂν δυνατόν νὰ θέλῃ νὰ προκαλέσῃ τοιαύτην, ἀφοῦ πᾶσα ἠθικότης βασίζεται ἐπὶ αὐτονομίας, ἀφοῦ αὕτη πρέπει νὰ ἔχῃ ὡς προϋπόθεσιν τὴν αὐτοτέλειαν, τὴν ἐκουσίαν ἀναγνώρισιν τοῦ ἠθικοῦ δέον ἐὰν θέλῃ πράγματι νὰ εἶνε ἠθική. Εἶνε ἀντίρριαις τὸ

ἐλευθερία, ἀποκλείουσιν αὐτὰ ἑαυτὰ ἐκ τῆς παιδαγωγικῆς, διότι δὲν εἶνε εἰς θέσιν νὰ δεχθῶσιν ἐν ἑαυτοῖς ἀνευ ἀνακολουθίας τὴν ἐννοιαν τοῦ ἐπιδεδεικτικοῦ μορφώσεως ἢ ὁποῖα δεικνύει τὴν μετάθεσιν ἀπὸ τοῦ ἀκαθορίστου εἰς τὴν σταθερότητα. (Umriss pädagogischer Vorlesungen, 1885, § 3 Pädagogische Schriften ἐκδ. O. Willmann und Th. Fritzsche, τομ. II, 3η ἐκδ. 1914, σελ. 9—13 σημ.). Ὡς τυπικὸν παράδειγμα παιδαγωγικῶν ἀγόνου μοιροδοξίας ἀναφέρει ὁ Herbart τὴν ἠθικὴν τοῦ Σπινόζα, ἢ ὁποῖα περιλάττει εἰς τὸ ἀντίθετον ἄκρον ὅπως καὶ ἡ περὶ ἐλευθερίας θεωρία τοῦ Kant (πρὸβλ. π. γ. Herbart. Einleitung in die Philosophie, ἐκδ. Hüntsch, 1912, § 128 σημ. 1).

νὰ θέλῃ τις νὰ ἀναθέσῃ εἰς τὸν παιδαγωγὸν νὰ πράξῃ κἄτι τὸ ὁποῖον μόνον ὁ ἀνατρεφόμενος εἶνε εἰς θέσιν νὰ πράξῃ, τουτέστι τὴν ἠθικοποίησιν τοῦ ἰδίου ἑαυτοῦ του (1).

Εἶνε ἄρα ἀπαραίτητον νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι τὸ νοητὸν ἐγὼ εἶνε παιδαγωγικῶς ἀνεπίδεκτον ἐπιρροῆς. Καὶ ὅμως ἡ ἐννοια αὕτη τοῦ ἐγὼ χαρακτηρίζει εἰς πολὺ μεγαλύτερον βαθμὸν τὴν μορφήν τῆς ἠθικῆς παιδαγωγικῆς τοῦ Kant ἀφ' ὅτι ἡ ἐννοια τῆς (παιδαγωγικῶς ὁμοίως ἀνεπίδεκτου ἐπηρεασμοῦ) ἐννοιολογικῆς ἀρχῆς τοῦ ἐγὼ ἐχαρακτήριζε τὴν ἐννοιαν τῆς ἀγωγῆς. Ἀκριβῶς ὡς ἐκ τοῦ ἀνεπίδεκτου ἐπηρεασμοῦ τοῦ ἐγὼ καθ' ἑαυτὸ εἶνε ἀνάγκη ἡ ἠθικοποίησις νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς ἀγωγή καὶ οὐχὶ ἀπλῶς ὡς γύμνασις ἢ ἐξάσκησις. Καὶ οὕτω εἶνε εἰς θέσιν ἡ ἠθικὴ παιδαγωγικὴ τοῦ Kant νὰ ἀποφύγῃ πρὸ παντὸς δύο σφάλματα: 1) Ἀφοῦ ὁ ἠθικὸς νόμος ἀποτελεῖ τὴν ὑψίστην ἐννοιαν καὶ σκοπὸν τῆς ἡμετέρας ὑπάρξεως, δὲν ἐπιτρέπεται κανέν ὄν, τὸ ὁποῖον νὰ δύναται νὰ κἀμῃ ἴδιον τὸν τελικὸν τοῦτον σκοπὸν, ἄρα κανεὶς παρὼν ἢ μέλλον ἄνθρωπος, νὰ χρησιμοποιηθῇ ποτὲ ὡς ἀπλοῦν μέσον πρὸς σκοπὸν τινα, ἀλλ' ἕκαστος πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὡς αὐτοτελὴς προσωπικότης, ὡς «σκοπὸς ἑαυτοῦ». 2) Ἀφοῦ ἡ ἠθικότης βασίζεται ἐπὶ τῆς αὐτοτελοῦς παραδοχῆς τοῦ ἠθικοῦ νόμου, διὰ τοῦτο δὲν δύναται ἡ ἀρετὴ νὰ ἀποκτηθῇ διὰ συνηθείας. «Ἐἰ ἀρετὴ εἶνε διαρκῶς ἐν προόδῳ καὶ ὅμως ἀρχίζει διαρκῶς ἀπὸ τὴν ἀρχὴν». Τὰ ἀξιώματα τῆς ἠθικῆς «δὲν εἶνε δυνατόν νὰ βασίζωνται, ὅπως τὰ τεχνικὰ τοιαῦτα, ἐπὶ συνηθείας» καθ' ὅσον «καὶ ἐν ἡ ἀκόμῃ περιπτώσει καθίστατο συνηθεῖα ἢ ἐξάσκησις αὐτῶν» θὰ ἔχανε τότε «τὸ ὑποκείμενον τὴν ἐλευθερίαν του ἐν τῇ ἐκλογῇ τῶν ἀρχῶν του... ἢ ὁποῖα, ὡς εἴκομεν, ἀποτελεῖ τὸ χαρακτηριστικὸν πράξεως ἐκ καθήκοντος γινομένης». Ἀρετὴ εἶνε ἡ ἠθικὴ δύναμις ἐν τῇ ἐκπληρώσει τοῦ καθήκοντος ἢ ὁποῖα ποτὲ δὲν πρέπει νὰ γίνῃ συνηθεῖα ἀλλὰ πρέπει πάντοτε νὰ ἀπορρέῃ ἐκ νέου καὶ αὐτομάτως ἐκ τοῦ τρόπου τοῦ διανοεῖσθαι» (2). Τὸ παιδαγωγικῶς ἀνεπίδεκτον

(1) Πρὸβλ. Metaphysik der Sitten. Ἄπαντα, ἐκδ. Ἀκαδ. τομ. VI, σελ. 386.

(2) Metaphysik der Sitten. Ἄπ. ἐκδ. Ἀκαδ. τομ. VI, σελ. 409.—Anthro-

ἐπιρροασμοῦ τοῦ νοητοῦ ἐγὼ Θεμελιοῦ συνεπῶς: πρῶτον ὅτι ἡ ἠθικὴ αὐτοῦ αὐτοτέλεια καὶ ἀξιοπρέπεια πρέπει νὰ εἶνε σεβαστή, καὶ δεύτερον ὅτι ἡ συνείδησις τῆς εὐθύνης του πρέπει νὰ εἶνε ἀνὰ πᾶσαν στιγμὴν ζωνρὰ καὶ οὐδέποτε νὰ ἀποκοιμηθῆ διὰ συνηθειῶν καὶ ἔξεων (καὶ ὅταν ἀκόμη πρόκειται περὶ λεγομένων «καλῶν ἔξεων»). Ὁ παιδαγωγὸς ἔχει ἄρα καὶ εἰς τὰς δύο περιπτώσεις νὰ ἐξασκήσῃ ἀρνητικὰς καὶ ὄχι θετικὰς λειτουργίας, ἔχει καθῆκον νὰ ἐμποδίσῃ τὴν ἐλάττωσιν τῆς ἠθικῆς ἀξιοπρεπείας καὶ τὴν νάρκην τοῦ ἀνατρεφομένου. Ἀλλὰ θετικῶς νὰ δώσῃ εἰς ἑαυτὸν τὴν δέουσαν ἀξιοπρέπειαν καὶ νὰ διατηρήσῃ ζωνρὰν τὴν συνείδησιν τῆς ἰδίας εὐθύνης, τοῦτο κυρίως μόνος ὁ ἀνατρεφόμενος εἶνε εἰς θέσιν νὰ τὸ πράξῃ.

Πάντως ὅμως ἔχει καὶ ὁ παιδαγωγὸς νὰ ἐνασκήσῃ δύο ὡς θετικὰς χαρακτηριστέας λειτουργίας, οἷονεὶ βοηθητικὰς ἐνεργείας ἐν τῇ πραγματοποιήσει τῆς ἠθικότητος. Περὶ τῶν βοηθητικῶν τούτων λειτουργιῶν πραγματεύεται ὁ Καντ ἐν τῇ μεθοδολογίᾳ τῆς «Μεταφυσικῆς τῶν Ἠθῶν» ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἠθικὴ Λιδακτικὴ» καὶ «Ἠθικὴ Ἀσκητικὴ»⁽¹⁾. Ἡ ἀρετὴ «δὲν εἶνε ἔμψυτος» ἀλλ' «ἐπίκτητος» ἄρα ὀφείλει νὰ εἶνε ὁποσδήποτε διδακτὴ. Ἰννοεῖται ὅμως ὅτι ὁ διδάσκαλος τῆς ἠθικῆς δὲν πρέπει νὰ θέλῃ νὰ εἰσαγάγῃ ἐντὸς τοῦ ἀνατρεφομένου κατὶ ἐντελῶς νέον διότι οὐ παρεκωλύετο οὕτως ἡ ἠθικὴ αὐτοῦ αὐτοτέλεια, ἡ αὐτονομία αὐτοῦ. Ἡ ἀρετὴ εἶνε διδακτὴ μόνον ἐν τῇ ἐγνωσίᾳ τοῦ Σωκράτους, θταν δηλαδὴ ὁ διδάσκαλος χρησιμεύει οἷονεὶ διὰ νὰ ἐκμαιεύσῃ τὴν ἠθικὴν συνείδησιν τοῦ ἀνατρεφομένου. Εἶνε δυνατὸν καὶ ἐπιτρέπεται νὰ προὑποθέσωμεν ὅτι ὁ ἀνατρεφόμενος φθάνει μόνος του, μὲ τὴν τοιαύτην μαιευτικὴν βοήθειαν, εἰς τὰς ἀρχὰς τῆς ἠθικῆς ἀκριβῶς διότι ἐν ἐκάστῳ ἀνθρώπῳ ὑφίσταται ἐξ ὑπαρχῆς ἤδη «ἠθικὴ προδιαθέσις», ἤδη «πρακτικὸς τις Λόγος», μάλιστα «μεταφυσικὴ τις τῶν ἠθῶν», καίτοι «γενικῶς κατ' ἀόριστον τρόπον»⁽²⁾. Διὰ τοῦτο εἶνε δυνατὸν νὰ γί-

rologie. Ἀπ. ἔκδ. τομ. VII, σελ. 147.

(1) Ἀπ. ἔκδ. Ἀκαδ. τομ. VI, σελ. 477—485.

(2) Metaphysik der Sitten. Ἀπ., ἔκδ. Ἀκαδ. τόμ. VI, σελ. 216—217, πρὸς σελ. 376.

νεταὶ λόγος ἐνταῦθα περὶ βαθμιαίας διδαχῆς: ἡ δὲ πείρα ἐπιβεβαιοῖ, ὅτι ἄνθρωποι προηγμένοι τὴν ἠλικίαν καὶ παιδιὰ (μάλιστα καὶ δεκαετῆ τοιαῦτα) εὐχαρίστως παρακολουθοῦσι καὶ τὴν πλέον ἀνιαρὰν ἐξέτασιν ἠθικῶν προβλημάτων, ἐνῶ ἐπὶ καθαρῶς θεωρητικῶν ζητημάτων κάμπτεται εὐκόλως ἡ προσοχὴ των. Ἐκ τούτου εἶνε δυνατὸν νὰ συμπεράνῃ τις ὅτι διὰ τὴν ἠθικότητα δὲν ἀπαιτεῖται νὰ παραχθῆ ἀλλ' ἀρκεῖ νὰ ἀχθῆ εἰς τὴν συνείδησιν. Ἡ διδασκαλία ἄρα τῆς ἠθικῆς δύναται κατ' οὐσίαν νὰ λαμβάνῃ τὴν κατηχητικὴν μορφήν· αὐτὸς δὲ ὁ Καντ ἀναφέρει ὡς παράδειγμα διάφορα «ἀποσπάσματα μιᾶς ἠθικῆς κατηχήσεως»⁽¹⁾. Δὲν θὰ ἦτο ἐπιτυχῆς ἡ χρησιμοποίησις τῆς παρομοιώσεως τοῦ Πλάτωνος περὶ τῆς αἰφνιδίως ἀναπηδώσεως φλογός: ἀλλ' ἐνταῦθα, ἐξ ὅλου τοῦ συστήματος τοῦ Καντ, εἶνε ἡ μόνη θέσις ὅπου, ὅπως καὶ παρὰ τῷ Leibniz, ἐπιτρέπεται νὰ γίνεται λόγος περὶ βαθμιαίας ἀποκαθάρσεως σκοτεινῶν συμβεβηκότων, περὶ συνεχοῦς ἀναπτύξεως ὑπαρχουσῶν ἤδη προδιαθέσεων. Ἡ ἐνεργὸς ἀπόφασις νὰ παραλάβῃ ἐν τῇ ἰδίᾳ ἑαυτοῦ θελήσει τὸν ἠθικὸν νόμον ἀνάγκη, φυσικῶς τῷ λόγῳ, νὰ ληφθῆ κάποτε ὑπὸ τοῦ ἀνατρεφομένου αἰφνιδίως καὶ ὀριστικῶς. Δὲν ἔπεται ὅμως ἐκ τούτου ὅτι καὶ αὐτὴ ἡ παράστασις τοῦ ἠθικοῦ νόμου πρέπει αἰφνιδίως νὰ ἔλθῃ εἰς τὴν συνείδησιν του (ὅπως π. χ. ἡ ἀρχὴ τοῦ ἐγώ), ἀλλὰ εἶνε δυνατὸν νὰ γνωρίσῃ τοῦτον βαθμίδον καὶ κατ' ὀλίγον. Τοῦτο ἀποτελεῖ τὴν μόνην θετικὴν συνέπειαν διὰ τὴν ἠθικὴν παιδαγωγικὴν τοῦ Καντ· ἄλλως τε γίνεται ἤδη κατ' οὐσίαν καταφανής, ἐκ τοῦ ὅτι ὁ ἠθικὸς νόμος εὐρίσκεται ἤδη εἰς ἰδιαιτέρως στενὴν σχέσιν πρὸς τὴν ὑπαρξίν μας διὰ τοῦ νοητοῦ χαρακτήρος.

Ἡ δευτέρα θετικὴ συνέπεια συνίσταται ἐν τούτῳ, ὅτι εἶνε δυνατὸν νὰ «ἐξασκηθῆ» τις εἰς τὸ νὰ κάμνῃ εὐχαρίστως τὸ καθῆκον του, καίτοι «ἔξισ» περὶ αὐτὴν τὴν ἐκπλήρωσιν τοῦ καθήκοντος εἶνε ἀδύνατος, μάλιστα αὐτὴ αὐτὴ ἡ ἰδέα τῆς ἔξεως εἶνε κατ' ἑαυτὴν ἀντιπρακτικὴ. Διὰ τὴν ἐκπλήρωσιν τοῦ καθήκοντος εἶνε ἀνάγκη εἰς ἐκάστην περιπτώσιν νὰ ληφθῆ ἡ σχετικὴ ἀπόφασις: διὰ νὰ λαμβάνῃ τις ὅμως τὴν ἀπόφασιν ταύτην μὲ χαρὰν καὶ ἀγάπην, μὲ «θαρραλέαν καὶ χαρούμενην ψυχικὴν διάθεσιν», ἡ ἀσκησις εἶνε δυνατὴ καὶ

(1) Metaphysik der Sitten. Ἀπ. ἔκδ. Ἀκαδ. τόμ. VI, σελ. 480—482.

μάλιστα ποθητή. Ἡ «ἠθικὴ ἀσκητικὴ» εἶνε κατὰ ταῦτα παρὰ Καντ ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετον τῆς ὑπ' αὐτοῦ ἀποκαλουμένης «μοναχικῆς ἀσκητικῆς», ἡ ὁποία ἐνεργεῖ μὲ «μαρτύρια καὶ τυραννίαν τῆς σαρκός». Εἶνε ἐντελῶς ἐσφαλμένον νὰ λέγη τις ὅτι ὁ Καντ ἀπαιτεῖ ἀδυστηρότητα διακειμένην ἐχθρικῶς πρὸς τὸν κόσμον καὶ τὴν ζωὴν, καθόσον ὅταν ἐπιβάλλει ἡ ἐνέργεια νὰ γίνεται ἐκ «καθήκοντος» καὶ ὄχι ἐξ «εὐχαριστήσεως» δὲν θέλει διὰ τούτου νὰ ἀποκλείσῃ νὰ ἐκτελεῖται τὸ καθῆκον «καὶ μὲ εὐχαρίστησιν». Τοῦναντίον: εἰς τὴν ἀρετὴν ἀνάγκη νὰ «προστίθεται καὶ χαρούμενη ψυχικὴ διάθεσις», πρέπει νὰ τὴν «συνοδεύῃ» καὶ ἡ «χαρὰ». Μάλιστα πρέπει κανεῖς, καὶ ἐπιτρέπεται, νὰ φθάσῃ εἰς «εὐχάριστον ἀπόλαυσιν τῆς ζωῆς». Μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι τὸ τελευταῖον τοῦτο δὲν πρέπει νὰ εἶνε ἐλατήριον διὰ τὴν ἐκπλήρωσιν τοῦ καθήκοντος, ἀλλὰ δευτερεύουσα αὐτῆς συνέπεια. Ἀκριβῶς τὰ συνοδεύοντα τὴν ἐκπλήρωσιν τοῦ καθήκοντος φαινόμενα ταῦτα δύναται καὶ ὀφείλει νὰ καλλιεργῇ ὁ παιδαγωγὸς: ἡ δὲ καλλιέργειά των εἶνε δυνατὴ ἄνευ ζημίας τῆς κυρίως ἠθικότητος διότι ὁ παιδαγωγὸς δὲν δύναται κατ' ἀρχὴν, ὡς εἴπομεν, νὰ ἐγγίσῃ ἠθικοπαιδαγωγικῶς τὰς βάσεις τῆς ὑπάρξεως τοῦ ἀνατρεφόμενου, διότι αἱ ἠθικοπαιδαγωγικαὶ ἐπιρροαὶ δὲν εἶνε δυνατὸν ποτὲ νὰ ἔλθωσιν εἰς σύγκρουσιν πρὸς τὰ ἀληθῶς ἠθικὰ ἐλατήρια τῆς ψυχικῆς διαθέσεως ὅταν ὁ ἀνατρεφόμενος ἔλαβε πρῶτα ἐπιρροαὴν τῶν ἐκ καθήκοντος ἐλατηρίων τούτων¹⁾.

Ἐξετάζοντες τὴν πρὸς ἀλλήλας σχέσιν τῶν τριῶν ἐννοιῶν τοῦ ἐγὼ παρὰ Καντ εὐρίσκομεν μὲν ὅτι ἡ ψυχολογικὴ ἐννοια τοῦ ἐν-υπάρχοντος ἐγὼ-ὡς-ἀντικειμένου καὶ ἡ γνωσεολογικὴ ἐννοια τοῦ ἐγὼ-ὡς-ὑποκειμένου συνδέονται πρὸς ἀλλήλας, βλέπομεν ὅμως ὅτι

(¹) Διὰ τοῦτο καὶ ὁ Καντ, ἐν τῇ «ἠθικῇ ἀσκητικῇ» ἐκφράζεται ὑπὲρ τῆς «χαρούμενης καρδιᾶς» τοῦ Ἐπικούρου καὶ ἐναντίον τῆς ἀδυστηρότητος τῶν Στωϊκῶν (Metaphysik der Sitten, Ἄπ. ἐκδ. Ἀκαδ. τόμ. VI, σελ. 484/485). Ὅποια δὴποτε ὅμως εἶνε ἀνάγκη νὰ ποραδεχθῶμεν, ὅτι ἡ θεωρία αὕτη τῆς ἀσκίσεως εἰς τὴν «χαρούμενην καρδίαν» παρὰ Καντ γεννᾷ τὴν ἐντύπωσιν ὅτι προσετέθη κατόπιν συνεπείᾳ συλλογισμοῦ ἀποσκοποῦντος εἰς τὴν ἐκλαίκευσιν αὐτῆς καὶ ὅτι δὲν εὐρίσκεται ἤδη ἐξ ὑπαρχῆς ἐν αὐτῇ τῇ ἀρχῇ τῆς ἠθικῆς.

ἡ μεταφυσικὴ ἐννοια τῆς ὑπερβατικῆς βάσεως τῆς ὑπάρξεως τοῦ ἐγὼ δὲν περιλαμβάνεται κυρίως ἐν τῇ συσχετίσει ταύτῃ. Ἡ νοητὴ οὐσία τοῦ ἐγὼ ὑφίσταται κεχωρισμένως δι' ἑαυτήν, διότι ὁ Καντ θεωρεῖ αὐτὴν ὡς πρᾶγμα καθ' ἑαυτό, μὴ δυνάμενον νὰ γνωσθῇ ἢ νὰ ἐπηρεασθῇ καθ' οἶονδῆποτε τρόπον. Ἐπειδὴ ὅμως εἰς τοῦτο ἀκριβῶς τὸ πρᾶγμα καθ' ἑαυτό κεῖται ἡ ἀπαρχὴ τῆς ἐννοιολογικῆς ἡμῶν ἐλευθερίας, καὶ ἐπειδὴ τελειωτικῶς εἰς αὐτὸ θὰ ἀναφερθῇ ὁλόκληρος ἡ ἠθικὴ, διὰ τοῦτο δὲν εἶνε δυνατὸν νὰ συνδεθῇ ἀπ' εὐθείας ἡ πρακτικὴ φιλοσοφία πρὸς τὴν θεωρητικὴν τοιαύτην: διὰ τοῦτο καὶ αἱ ἀπαρχαὶ μιᾶς θεωρίας τῆς κοινωνίας ἐπὶ γνωσεολογικῶν βάσεων δὲν εἶνε δυνατὸν νὰ χρησιμεύσωσι παρὰ Καντ καὶ διὰ τὴν φιλοσοφίαν τῆς ἠθικῆς, καθόσον αἱ κοινωνικαὶ σχέσεις ἀνθρώπου πρὸς ἄνθρωπον πραγματοποιοῦνται μέσον τοῦ κόσμου τῶν φαινομένων. Εἶνε ἀληθὲς ὅτι ὁ Καντ τονίζει εἰδικῶς ὅτι: «ὁ ἄνθρωπος ὡς ἐκ τοῦ λογικοῦ του εἶνε προωρισμένος νὰ ζῇ ἐν κοινωνίᾳ μετ' ἄλλων ἀνθρώπων καὶ ἐν αὐτῇ, διὰ τῆς τέχνης καὶ τῆς ἐπιστήμης, νὰ μορφοῦται νὰ ἐκπολιτίζεται καὶ νὰ ἠθικοποιεῖται»¹⁾: ἡ συμβολὴ ὅμως τῆς ἐν κοινωνίᾳ ζωῆς εἰς τὴν ἠθικοποίησιν εἶνε, κατὰ τὸν Καντ, πολὺ μικρά, ὡς προκύπτει τοῦτο ἐκ τῆς διδασκαλίας αὐτοῦ περὶ διδακτικῆς καὶ ἀσκητικῆς.

Πρῶτος ὁ Fichte ἀποκατέστησε στενωπὴν συνοχὴν μεταξὺ τῶν τριῶν ἐννοιῶν τοῦ ἐγὼ. Παραμερίσας δὲ πᾶν οἶονδῆποτε μὴ ἐπιδεκτικὸν γνώσεως πρᾶγμα καθ' ἑαυτό, ἦρε ταῦτοχρόνως καὶ τὸ χάρισμα μεταξὺ θεωρητικῆς καὶ πρακτικῆς φιλοσοφίας. Ὁ κόσμος τῶν αἰσθήσεων ἀποκτᾷ οὕτω παρ' αὐτῷ ἐντελῶς νέαν σπουδαιότητα ὡς «σφαῖρα τῆς ἐκτελέσεως τοῦ καθήκοντος ἡμῶν». Εἶνε ἀληθὲς ὅτι καὶ ἐν τῇ περὶ ἐπιστήμης θεωρίᾳ τοῦ 1794 χρησιμεύει ὡς ἀφετηρία ἡ ἐννοιολογικὴ ἀρχὴ τοῦ ἐγὼ, ἡ ὁποία παρὰ τῷ Fichte λαμβάνει τὸ ὄνομα «ἀπόλυτον ἐγὼ»: τοῦτο ὅμως καθορίζεται περαιτέρω, καὶ προικίζεται διὰ διαρκῶς περισσοτέρων συγκεκριμένων ιδιοτήτων, διὰ τῆς δημιουργίας σχέσεως ἀμοιβαίου καθορισμοῦ πρὸς τὸ μὴ-ἐγὼ καὶ τῆς παρεμβολῆς ὁλονέν περισσοτέρων νέων ἐνδιαμέσων μελῶν μεταξὺ τῶν δύο ἐκείνων ἄκρων. Οἱ οὕτω βαθμηδὸν

(¹) Ἀνθρωπολογία. Ἄπ. ἐκδ. Ἀκαδ. τόμ. VIII, σελ. 321/325.

προσθεθέντες (ὄχι ἐκ τῆς ἀρχῆς τοῦ ἐγὼ ἐκθλιβέντες) παράγοντες λαμβάνονται πρωτίστως ἐκ τῶν ὑπὸ τοῦ Καντ ἀποκαλουμένων ἀρχῶν a priori, κατόπιν ὅμως καὶ ἐκ τοῦ συνόλου τῶν ἐμπειρικῶν ἐντυπώσεων ὡς ὁ Καντ ἀποκαλεῖ τὴν ἐσωτερικὴν αἴσθησιν. Ἡ «δημιουργικὴ δύναμις τῆς φαντασίας», ἡ ὁποία παρὰ τῷ Καντ ἦτο ἀναγκαῖα μόνον διὰ τὴν σύνδεσιν τῶν κατηγοριῶν καὶ τῶν μορφῶν τῆς αἰσθήσεως, ἀποδεικνύεται ἐν τῇ μεθόδῳ ταύτῃ τοῦ ἀμοιβαίου καθορισμοῦ ὡς ἡ βασικὴ ἰκανότης τῆς συνειδήσεως. Καὶ αὕτη ὅμως ἡ θεμελιώδης ἰκανότης δὲν εἶνε εἰς θέσιν νὰ ἐξηγήσῃ τελείως τὴν συγκέντρωσιν τῆς σκέψεως τοῦ ἐγὼ ἐπὶ τῆς ἰδίας αὐτοῦ αὐτενεργείας καὶ ἐλευθερίας, ἀλλὰ μᾶλλον εἶνε ἀπαραίτητος ἢ ἀναφορὰ εἰς «ἄλλα πεπερασμένα λογικὰ ὄντα». Τὸ ἐγὼ δὲν δύναται νὰ διεκδικήσῃ δι' ἑαυτὸ ἐλευθέραν ἐνέργειαν ἐν τῇ κόσμῳ τῶν αἰσθήσεων χωρὶς νὰ ἀναγνωρίσῃ τοιαύτην καὶ εἰς ἄλλους, ἄρα χωρὶς νὰ παραδεχθῇ καὶ ἄλλα πεπερασμένα λογικὰ ὄντα πλὴν τοῦ ἑαυτοῦ του¹⁾.

Οὕτω συνάγεται ἡ ὑπαρξὶς τοῦ Σὺ, τοῦ ξένου ἐγὼ καὶ τῶν ἄλλων ἀνθρώπων καὶ ἔχει εὐρεθῆ ἢ μετάβασις ἀπὸ τῆς ἐννοίας τοῦ ἐγὼ (τοῦ ἀπολύτου ἐγὼ) πρὸς τὸ ἀτομικὸν ἐγὼ. Τὸ ἀτομικὸν τοῦτο ἐγὼ δὲν εἶνε ἀπλῶς συνέχεια τῆς γνώσεως ἀλλὰ πραγματοποιεῖ καὶ τοῦτο ἀληθῆ γνῶσιν· δὲν εἶνε ἀπλῶς συνέχεια πάσης κοινωνικῆς γενικῆς μορφώσεως, ἀλλὰ ζῆ πράγματι ἐν κοινῷ διὰ τοῦτο καὶ εἶνε ἐπιδεκτικὸν παιδαγωγικῶν ἐπιδράσεων. Ἐπειδὴ δὲ τείνει νὰ ἐξέλθῃ τῆς ἀτομικότητός του (διότι αὕτη δὲν εἶνε ποτὲ δυνατόν νὰ καθορισθῇ ὀλοκληρωτικῶς, ἀλλὰ πάντοτε εὐρίσκει ἐμπόδιον εἰς ἓν μὴ ὑπερνικηθὲν μὴ-ἐγὼ καὶ ὠθεῖται πάντοτε πέραν ἑαυτῆς) διὰ τοῦτο ἀποβλέπει τὸ ἀτομικὸν τοῦτο ἐγὼ πρὸς μίαν ἀπέλθωσ μεμακρυσμένην ἰδέαν ἢ ὁποία παρουσιάζει τὸ «ἐμπόδιον» ὡς ἐκθλιβέν, πρὸς μίαν κατάστασιν τοῦ ὀριστικῶς πραγματοποιηθέντος Λόγου, πρὸς τὸ «Ἐγὼ ὡς Ἰδέαν». Οὕτω φαίνεται παρὰ Fichte ὅτι ἡ ἐννοιολογικὴ ἀρχὴ τῆς ἐννοίας τοῦ ἐγὼ (τὸ ἐγὼ ὡς ὑποκειμένον τῆς κα-

θαρᾶς ἀντιλήψεως) μετατρέπεται εἰς ἀπόλυτον ἐγὼ συνταυτιζόμενον πρὸς τὸ ἐγὼ-ὡς-ἀντικείμενον ἀφοῦ τὸ τελευταῖον τοῦτο ἀπεδείχθη ὡς περαιτέρω καθορισμός, ὡς συμπλήρωσις, τοῦ ἀπολύτου ἐγὼ εἰς ἀτομικὸν τοιοῦτον· ἐνῶ τὸναντίον ἢ μεταφυσικὴ βάσις τῆς ὑπάρξεως φαίνεται τελείως ἀφαιρεθεῖσα ἀπὸ τὸ ἐγὼ, μεταβληθεῖσα εἰς ἀρθηστον ἰδέαν, εἰς ἰδέαν ἢ ὁποία ὄχι μόνον ἀποκλείει πᾶσαν θεωρητικῶς ὀριστικὴν γνῶσιν (ὅπως αἱ θεωρητικῶς ἀπλῶς κανονιστικαὶ ἰδέαι τοῦ Καντ) ἀλλὰ καὶ μεταβάλλει πᾶσαν πρακτικὴν ἐκπλήρωσιν τοῦ καθήκοντος εἰς ἔργον ἀτελεύτητον. Βραδύτερον ὅμως (μετὰ τὴν φιλονεικίαν περὶ ἀθεϊσμοῦ τοῦ 1799) ἔλαβεν ὁ Fichte ἀκριβῶς τὴν βάσιν ταύτην τῆς ὑπάρξεως ὡς κύριον θέμα τῶν ἐρευνῶν αὐτοῦ καὶ εὔρεν αὐτὴν ἐν τῷ θεῷ. εἶναι ὅπερ ἀποτελεῖ δι' ὅλα τὰ ἄτομα τὸ κοινὸν πρότυπον πάσης γνώσεως καὶ τὴν πηγὴν πάσης ὑπάρξεως. Ἐπὶ τούτων στηρίζεται κατόπιν ἡ θεμελιώδης ἰδέα τῆς ἐθνικῆς ἀγωγῆς, ὡς ἐξέθεσεν αὐτὴν ὁ Fichte ἐν ἔτει 1808 εἰς τοὺς «λόγους τοῦ πρὸς τὸ γερμανικὸν ἔθνος». Τὸ εἶναι ὅμως τοῦτο τοῦ Fichte, τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖ τὴν θρησκευτικὴν βάσιν πάσης ἀτομικῆς ὑπάρξεως, δὲν ἐπιτρέπεται νὰ νοηθῇ οὔτε ὡς ἐν ἐγὼ οὔτε ὡς πρᾶγμα ἐν τῇ συνήθει σημασίᾳ. Παρὰ ταῦτα ὅμως δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ὅτι: παρὰ τῷ Fichte ὑπερισχύει ἡ ἐννοία τοῦ ὑποκειμένου ἐναντι τῆς ἐννοίας τῆς οὐσίας, τὸ τοιοῦτον δὲ σημαίνει ταῦτοχρόνως θρίαμβον τῆς ἰδέας τῆς ἀγωγῆς ἐναντι παντός ἰδεώδους τῆς μορφώσεως. Τὸ ἀτομικὸν ἐγὼ δύναται βεβαίως ἐν μέρει νὰ ἀντικειμενικοποιηθῇ καὶ συνεπῶς εἶνε ἐπιδεκτικὸν διαπλάσεως· τὸ ἐν αὐτῷ ὅμως ἐπιδεκτικὸν διαπλάσεως δὲν εἶνε αὐτοτελὴς τις κύκλος τοῦ συνειδότης· ὑπόκειται (ἀκριβῶς ὅπως καὶ ὅλα τὰ λοιπὰ φαινόμενα τοῦ συνειδότης) εἰς τὸ ἀπόλυτον ἐγὼ τὸ ὁποῖον τείνει νὰ ὑποτάξῃ τὰ πάντα εἰς ἑαυτό. Καὶ οὕτω πᾶσα μὲν ὁμορφωσις μεταβάλλεται παρὰ τῷ Fichte εἰς αὐτο-μόρφωσιν, μάλιστα εἰς αὐτο-ἀγωγὴν διότι δὲν εἶνε δυνατόν νὰ νοηθῇ θεωρητικὸν συνειδὸς κεχωρισμένον τοῦ πρακτικοῦ συνειδότης, καὶ συνεπῶς οὔτε πνευματικὴ μὲν ὁμορφωσις ἀνευ ἀγωγῆς τῆς Οελήσεως.

(¹⁾ Grundlage des Naturrechts, 1796: Ἄπ. ἔκδ. J. H. Fichte, τόμ. III, σελ. 30. — Πρὸβλ. Ernst Bergmann: Fichte der Erzieher, 2α ἔκδ. 1928. — Ἐναντίον τῆς ὑπὸ τοῦ Bergmann γενομένης ἐρμηνείας τῆς θεωρίας τῶν ἐπισημῶν δύναται νὰ προβληθῶσι πολλαὶ ἀντιρρήσεις.

Παρά τῷ Schelling τὸναντίον προβάλλει εἰς τὴν πρώτην γραμμὴν ἀκριβῶς ἡ βάσις τῆς ὑπάρξεως τοῦ ἐγώ. Τὸ ἐγώ, φρονεῖ, ὁ Schelling, ὀφείλει προηγουμένως νὰ διατρέξῃ μίαν προπαρασκευαστικὴν ἱστορίαν ἐν τῇ φύσει, ἡ ὁποία δὲν εἶχε φθάσῃ ἀκόμη μέχρι τοῦ συνειδότος· διότι εἶνε ἀνάγκη νὰ ἔχη θεμελιωθῇ τὸ εἶναι πρὶν ἢ λάβει χώραν γνῶσις αὐτοῦ. Καὶ οὕτω, εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς, βλέπομεν ἐμφανιζομένην ἐν τῷ κέντρῳ τῆς φιλοσοφίας τοῦ Schelling τὴν ἰδέαν μιᾶς ὀργανικῆς ἐξελλίξεως· ὡς ἐκ ταύτης ἐγκαταλείπει ὁ Schelling τὴν μέθοδον τοῦ Fichte τοῦ ἀμοιβαίου καθορισμοῦ χωρὶς καὶ νὰ φθάσῃ εἰς τὴν διαλεκτικὴν μέθοδον τοῦ Hegel. Ἡ ἰδέα τῆς ὀργανικῆς ἐξελλίξεως παραμένει καὶ ἐν τῇ παιδαγωγικῇ τοῦ Schelling ἢ πραγματικῇ κεντρικῇ ἰδέᾳ, καίτοι κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη ἀναφέρεται ἐπιδοκιμάζων ταύτην, εἰς τὴν συναγωγὴν τοῦ ξένου ἐγώ καὶ τῆς ἐν κοινωνίᾳ ζωῆς, ὡς εἶχεν ἐκθέσει ταύτην ὁ Fichte ἐν τῷ φυσικῷ αὐτοῦ δικαίῳ εἰς τὰ 1796 ⁴). Ἡ συμβολὴ αὐτοῦ τοῦ Schelling εἰς τὸ πρόβλημα τῆς ἀγωγῆς ὑπῆρξε σχετικῶς μικρά. Ἡ φιλοσοφία ὅμως αὐτοῦ τῆς φύσεως ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὰς θεωρίας τοῦ Oken καὶ τοῦ Karl Christian Friedrich Krause ἐπέδρασεν ἐπὶ τοῦ Fröbel καὶ μετέδωκεν αὐτῷ τὴν ἰδέαν τῆς ὀργανικῆς ἐξελλίξεως· κατὰ ταύτην ἡ ἀγωγή συνίσταται, κατ' οὐσίαν, ἀπλῶς εἰς τὸ νὰ ἀφήσῃ κανεὶς τὸν ἀνατρεφόμενον νὰ ἀναπτυχθῇ ἐλευθέρως καὶ νὰ καταστήσῃ αὐτὸν ἐπιδεκτικὸν εἰς τὰς μορφωτικὰς καὶ διευπλαστικὰς ἐπιρροὰς τοῦ περιβάλλοντος κόσμου, ἀκριβῶς ὅπως (κατὰ τὴν ὑπὸ τοῦ Fröbel συχνὰ ἀναφερομένην παρομοίωσιν) τὸ ἄνθος ἀνοίγεται εἰς τὰς ἀκτῖνας τοῦ ἡλίου. Παρὰ Fröbel ὡς καὶ παρὰ Krause λαμβάνει ἡ ἰδέα αὕτη μεγαλειτέραν ὀρησκευτικο-θεϊστικὴν ἀπόχρωσιν. Παρὰ τῷ Schelling, τὸναντίον, (ταυλάχιστον κατὰ τὰ πρῶτα αὐτοῦ ἔτη) ἔλλειπει ἀπὸ τὰς περὶ ἀγωγῆς ἰδέας τοῦ ἢ χριστιανικῆ αὕτη κορωνίς· συνεπῆς τούτου καὶ ἡ ἰδέα τῆς ὀργανικῆς ἐξελλίξεως φέρει παρ' αὐτῷ, κατ' οὐσίαν, ἀπλῶς πρὸς νέον τρόπον πραγματεύσεως τοῦ προβλήματος τῆς μορφώσεως. Ὁ ἄνθρωπος ὡς μικρόκοσμος ἴσταται ἐν μέσῳ τῆς φύσεως ὡς μακροκόσμου· ὡς ὑποκειμενόν

ἐξαρτᾶται, ὁμοίως ὅπως καὶ κατὰ τὸν Spinoza, ἐκ τινος ὑπερ-ἀτομικῆς οὐσίας. Ἔργον αὐτοῦ πρὸ παντός εἶνε ἡ προσπάθεια νὰ ἀποκτήσῃ ἀπόλυτον ἐπιστήμην τ. ἔ. παγκόσμιον μόρφωσιν, ἡ ὁποία νὰ εἰσδύσῃ μέχρι τῶν τελευταίων βαθῶν τῆς ἡμετέρας ὑπάρξεως. Διὰ τῆς προσπαθείας ταύτης πρὸς μόρφωσιν διασπῶμεν τὰ ὅρια τῆς ἡμετέρας ἀτομικότητος διότι ἡ ἀπόλυτος γνῶσις αἴρει πάντα τὰ ὑποκειμενικὰ συμφέροντα ἀφοῦ συνδέει ἡμᾶς μετὰ τοῦ ἀπολύτου. Τὸ ἐγώ δὲν ἔχει κυρίως ἀνάγκην περαιτέρω ἀγωγῆς μόλις λάβῃ σαφῆ συνείδησιν τῆς ἀπολύτου βάσεως τῆς ὑπάρξεώς του, μόλις κατορθώσῃ νὰ καταλάβῃ τὴν κατάλληλον θέσιν ἐν τῷ σύμπαντι εἰς τὸ ὁποῖον χρεωστῆται τὴν ἰδίαν ἑαυτοῦ ὑπαρξίν. Ἀπόκειται ἄρα εἰς τὸ ἐγώ νὰ φέρῃ δι' ἀγωγῆς καὶ αὐτο-ἀγωγῆς εἰς τὴν συνείδησίν του τὴν βᾶσιν ἐκεῖνου τὸ ὁποῖον εἶνε ἀνέκαθεν· δὲν ἔχει ἀνάγκην εἰμὴ νὰ ἐκτυλίξῃ οἶονεὶ τὴν ὑπαρξίν του, νὰ εὐρύνῃ τὸν ὄριζόντά του, χωρὶς ποτὲ νὰ γίνῃ κατ' ἀρχὴν διάφορον ἀπὸ ὅ,τι ἦτο ἤδη ἀνέκαθεν. Κατὰ ταῦτα, συνεπῶς, τὸ κέντρον τῆς βαρύτητος εὐρίσκειται παρὰ Schelling μᾶλλον πρὸς τὴν ἔκτασιν τῆς μορφώσεως καὶ ὀλιγώτερον πρὸς τὸ μέρος τῆς ἐντατικῆς ἠθικῆς αὐτο-ἀγωγῆς. Ἡ μεταφυσικὴ βᾶσις τῆς ὑπάρξεως τοῦ ἐγώ συγχωνεύεται εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς πρὸς τὸ ἐμπειρικὸν ἐγώ ὡς ἀντικείμενον· ἢ δ' ἐκ τῆς συγχωνεύσεως ταύτης προκύψασα ἐνότης ἰσχύει παρὰ τῷ Schelling ὡς ἀντικατάστασις τῆς ἐννοιολογικῆς ἀρχῆς τῆς ἐννοίας τοῦ ἐγώ. Δυνάμεθα ὡς ἐκ τούτου νὰ εἴπωμεν ὅτι παρὰ Schelling ὑπερισχύει ἡ ἐννοία τῆς οὐσίας ἐναντι τῆς ἐννοίας τοῦ ὑποκειμένου καὶ συνεπῶς ἡ ἰδέα τῆς μορφώσεως ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἰδέαν τῆς ἀγωγῆς· τὸ τοιοῦτον καθίσταται ἰδιαζόντως καταφανές ἐὰν παραβάσωμεν τὰς διαλέξεις τοῦ Schelling ἐπὶ τῆς μεθόδου τῶν ἀκαδημαϊκῶν σπουδῶν πρὸς τὰς διαλέξεις τοῦ Fichte ἐπὶ τοῦ προορισμοῦ τοῦ πεπαιδευμένου ἀνθρώπου.

Ὁ Hegel, ἐν ἐπιγνώσει ἀντιτιθέμενος πρὸς τὸν Schelling, διατυπᾷ εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ὡς ἐξῆς τὴν ἀξίωσίν του: Ἡ οὐσία ἀνάγκη νὰ εἶνε ταυτοχρόνως καὶ ὑποκειμενόν. Μὲ ἄλλας λέξεις: τὸ ὑπερβατικὸν ἀνάγκη νὰ εἶνε ταυτοχρόνως καὶ ἐννοιολογικὸν καὶ οὕτω νὰ εἶνε γενικῶς καθοριστικὸν διὰ τὸ ἐνυπάρχον. Τὸ ἀπόλυτον, κατὰ ταῦτα,

(⁴) Schelling, System des transzendentalen Idealismus, 1800. Ἄπ. Τμήμα I, τόμ. III, σελ. 356 ἐπ.

δὲν εἶνε μόνον ἢ ἐνότης ὑποκειμένου καὶ ἀντικειμένου, ἀλλὰ καὶ ἡ ἐνότης οὐσίας καὶ ἐγὼ εἶνε ταυτοχρόνως βασικὴ αἰτία τῆς ὑπάρξεως τῶν ἀτόμων καὶ ἀρχὴ γνώσεως διὰ πᾶσαν ἐπιστήμην. Μάλιστα τὸ ἀπόλυτον εἶνε διὰ τῆς ὑπάρξεώς του γινώσκον καὶ διὰ τῆς γνώσεώς του ὄν. Μόνον διὰ τῆς συμπτώσεως ταύτης τῆς γνώσεως (ἢ συνειδότος) καὶ τῆς ὑπάρξεως (εἶναι) καθιστᾷ ὁ Hegel καταληπτήν τὴν γένεσιν τῆς ἀπολύτου γνώσεως (ἢ ὁποῖα ἀποτελεῖ διὰ τὸν Schelling τὸ βασικὸν πρόβλημα) ὡς καὶ τὸ ἀπόλυτον καὶ γενικὸν αὐτῆς κῆρος (περὶ τοῦ ὁποῖου πραγματεύονται πρωτίστως ὁ Kant καὶ ὁ Fichte). Ἐὰν τὸ ἀπόλυτον ἦτο μόνον οὐσία, τότε θὰ ἔπρεπε νὰ εἶνε καὶ νὰ μείνῃ βαθύ σκοτός, διότι θὰ ἔμενε ἀκατάληπτον τὸ πῶς ἐκ τοῦ ἀδιαφύρου σκοτους θὰ ἦτο δυνατόν νὰ προέλθῃ τι καθαρῶς διακεκριμένον. Ἡ ὑποκειμενικότης εἰσαίγει τὸ πρῶτον διαφορὰς καὶ φῶς ἐν τῇ σκοτίᾳ ταύτῃ. Τὸ τὶ προηγῆθῃ τοῦ ἀτομικοῦ συνειδότος, δὲν εἶνε πλέον ἀπλῶς μία προ-ιστορία διὰ τὴν αὐτοσυνείδησιν τοῦ ἐγὼ, ἀλλὰ οὐσιαστικὸν στοιχεῖον ἐν τῇ αὐτεξελέξει, ἐν τῇ ἐνσυνειδήτῳ πρὸς-ἑαυτὸ-ἐπιστροφῇ τοῦ ἀπολύτου. Τὸ δὲ καθ' ἕκαστον ἐγὼ δὲν εἶνε τελικὸν σημεῖον, ἐν τῷ ὁποίῳ τὸ ἀπόλυτον μαρτυρεῖται περὶ τοῦ ἑαυτοῦ του καὶ γινώσκει ἑαυτό, ἀλλ' εἶνε μεταβατικὸν στάδιον διὰ τὴν γενικὴν διαλεκτικὴν ἐξέλιξιν. Καὶ οὕτω συμβαίνει ὥστε ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς ἀνθρωπότητος νὰ ἀποκτηθῶσιν ὁρισμένα ὑπερ-ἀτομικὰ ἀγαθὰ τῆς μορφώσεως, τὰ ὁποῖα καὶ μετὰ τὸν θάνατον τῶν καθ' ἕκαστον ἀτόμων ἐξακολουθοῦσι νὰ ζῶσιν οἶονεῖ ἰδίαν ζωὴν ὡς τι πλέον ἢ ὑποκειμενικόν, ἦτοι ὡς ἀντικειμενικόν καὶ ἀπόλυτον πνεῦμα. Δὲν πρόκειται ἄρα ἀπλῶς (ὡς παρὰ τῷ Fichte) νὰ ὑποδειχθῇ μία ὑποχρέωσις ἢ ὁποῖα εἶνε ἐπιδεκτικὴ διαρκῶς ἀκριβεστερας διατυπώσεως, νὰ καθορισθῇ εἰς σκοπὸς ὁ ὁποῖος δὲν εἶνε δυνατόν νὰ ἐπιτευχθῇ, ἢ νὰ προβάλωμεν ἐν δέον εἰς τὸ ὁποῖον δὲν ἀνταποκρίνεται εἰσέτι κανὲν εἶναι· ἀλλ' ἐνταῦθα τὸ ἀπόλυτον εἶνε πάντοτε ὑπάρχον, τὸ δέον εἶνε πάντοτε πυρὸν, τὸ πραγματικὸν εἶνε λογικὸν καὶ τὸ λογικὸν εἶνε πραγματικόν. Δὲν πρόκειται ὅμως ἐπίσης (ὡς παρὰ τῷ Schelling) ἀπλῶς περὶ ἐνός εἶναι, εἰς τὸ ὁποῖον δὲν ἀπομένει πλέον ἢ νὰ γίνῃ συνειδητὸν ἀφοῦ ἄπαξ ἔχει ἤδη κάπου πραγματοποιηθῇ ἢ δίοδος ἀπὸ τοῦ ἀπλοῦ εἶναι εἰς τὴν συν-

εἶδῃν. Ἀλλὰ τὰ ἀγαθὰ τῆς μορφώσεως, τὰ ὁποῖα ἐκτῆθησαν ὑπὸ τῶν προηγηθεισῶν γενεῶν ἐν τῇ ἐλευθέρᾳ ἐξελίξει τοῦ πνεύματος δὲν πρόκειται τὴν σήμερον νεκρά, δὲν ἀποτελοῦσιν ἀπλῶς νεκροταφεῖον, ἀλλὰ τοῦναντίον, ὡς ὁ Γολγοθᾶς, τὴν ἀπαρχὴν νέας, ὑψηλοτέρας αἰωνίου ζωῆς. Τὰ ἀγαθὰ τῆς παιδείας ζῶσιν ἐν ἑαυτοῖς. Ὅποιος θέλει νὰ γίνῃ κύριος αὐτῶν, θὰ λάβῃ ἀφορμὴν νὰ ἀισθανθῇ ἐπὶ τοῦ ἀτομικοῦ τοῦ ἐγὼ τὴν ὑπερατομικὴν αὐτῶν δύναμιν· ταυτοχρόνως ὅμως θὰ συντείνῃ εἰς τὴν περαιτέρω ἀνάπτυξιν τῆς δυνάμεως ταύτης. Δὲν γίνεται ἀπλῶς κύριος ἐνός μέσου μορφώσεως, ἀλλὰ κατακτᾷται ὑπ' αὐτοῦ· συγχρόνως ὅμως αὐξάνει τὴν ἰσχὺν τούτου διὰ τῆς συμπτῶσεώς του. Καὶ διὰ τὸν Hegel ἐπίσης μόρφωσις σημαίνει αὐτο-μόρφωσις· ἢ αὐτο-μόρφωσις ὅμως αὕτη δὲν σημαίνει μόνον (ὡπως παρὰ τῷ Schelling) τὴν κατάταξιν καὶ προσαρμογὴν πρὸς τι ὑπερατομικόν, ἀλλὰ ταυτοχρόνως καὶ τὴν συμμετοχὴν εἰς τὴν αὐτο-μόρφωσιν, τὴν ὁποῖαν ἐπιτελεῖ ἀπὸ μέρους του τὸ ἀπόλυτον τοῦτο, εἰς τρόπον ὥστε τὸ ἀτομικὸν καὶ τὸ ὑπερατομικὸν ἐκεῖνο θεμέλιον τῆς ὑπάρξεως ἐξελλίσσονται διαρκῶς ἀπὸ κοινοῦ¹⁾. Ὁ Hegel πραγματεύεται τὰ παιδαγωγικὰ προβλήματα, κατὰ τὸν εἰδικὸν τρόπον ὃν ἐπιβάλλει ἢ ἀνωτέρω ἐκτεθεῖσα βᾶσις, εἰς δύο λίαν χαρακτηριστικὰ χωρῖα ἐντὸς τοῦ συστήματός του 1) εἰς τὸ τέλος τῆς φιλοσοφίας τῆς φύσεως καὶ 2) ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ τοῦ δικαίου κατὰ τὴν μετάβασιν εἰς τὴν ἀληθῆ ἠθικὴν, ἢ ὁποῖα εἶνε τι περισσότερο τοῦ ἀστικοῦ δικαίου καὶ περισσότερο ἀκόμη τῆς ἀπλῆς ὑποκειμενικῆς ἠθικότητος. Εἰς τὸ πρῶτον χωρίον γίνεται λόγος περὶ τῆς «αἰσθανομένης ζωῆς», περὶ τῆς ἀλληλουχίας τῶν γενεῶν, περὶ τῶν δια-

(¹) Πρὸς ταῦτα τὰς ἐξηγήσεις ἐπὶ τῆς ἐννοίας τῆς μορφώσεως τὰς ὁποίας δίδει ὁ Hegel ἐν τῇ προλόγῳ τῆς «Phänomenologie des Geistes». Ἡ ἐν τῷ σημείῳ ἐκεῖνῳ συζήτησις τοῦ προβλήματος τῆς μορφώσεως δὲν ἔχει φυσικῶς τῷ λόγῳ καθαρῶς παιδαγωγικὴν σημασίαν· ἀποτελεῖ βασικὸν σημεῖον τοῦ ὅλου συστήματος καὶ προσδίδει οἶονεῖ εἰς ὅλα αὐτοῦ τὰ μέρη ἕνα παιδαγωγικὸν χρωματισμόν. Κατὰ τοῦτο ὅμως εἶνε καὶ προπαρασκευαστικὴ διότι βλέπομεν ἀπανερχομένην τὴν ἰδέαν τῆς μορφώσεως τόσον ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ τῆς φύσεως (ἐν τῇ διδασκαλίᾳ περὶ τῶν ἡλικιῶν τῆς ζωῆς) ὅσον καὶ ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ τοῦ πνεύματος (ἐν τῇ θεωρίᾳ περὶ τῆς ἀντικειμενικῆς ἠθικότητος· ἢ τις φαίνεται ἐν τῇ οἰκογενεῖᾳ καὶ ἐν τῇ πολιτεῖᾳ).

φόρων ηλικιών. Ἡ μετάβασις ἀπὸ τῆς παιδικῆς εἰς τὴν νεανικὴν εἰς τὴν ἀνδρικήν καὶ τὴν γεροντικὴν ἡλικίαν ἀποκαλεῖται αὐτόχρημα ἑνταῦθα ὡς ἡ διαδικασία τῆς ἐξελίξεως τῆς μορφώσεως· ἐν ταύτῃ ὑπερισχύει τελειωτικῶς τὸ γένος ἐπὶ τοῦ καθ' ἕκαστον αἰτόμου. Ὁ ἄνθρωπος, ὁ ὅποιος ὡς παιδίον ἀφ' ἑαυτοῦ του τείνει πρὸς τὴν μόρφωσιν, ὁ ὅποιος θέλει νὰ διδαχθῆ καὶ νὰ ὑπακούῃ, ἔχει ἤδη τὴν τάσιν νὰ ὑποταχθῆ εἰς ὑπερατομικὴν δύναμιν. Ὁ νέος ζητεῖ νὰ συλλάβῃ τὸ ὑπερατομικὸν ἐν τῷ ἰδεῶδες κατ' οὐσίαν ὅμως καὶ τὸ ἰδεῶδες τοῦτο χρησιμεύει ἀπλῶς πρὸς διαίπλουσιν τῆς ἰδίας αὐτοῦ προσωπικότητος. Μόλις ὁ ἀνὴρ εἶνε εἰς θέσιν νὰ προσαρμωσθῆ καὶ νὰ ὑποταχθῆ εἰς τὴν πραγματικότητα τοῦ κόσμου· ἡ ἐνότης ὅμως αὐτῆ μετὰ τὸν πραγματικὸν κόσμον δὲν ἀποτελεῖ ἀπλῶς ὀδυνηρὰν σχέσιν ἐκ τῆς ἀνάγκης ἐπιβεβλημένην ἀλλὰ τὴν λογικὴν σχέσιν τῆς ἀναγκαιότητος. Ὅ,τι ἀληθὲς ὑπάρχει εἰς τὰ ἰδεῶδη τῆς νεανικῆς ἡλικίας διατηρεῖται καὶ διαρκούσης τῆς πρῶτης δρασσεως τοῦ ἀνδρός· «μόνον τὰ μὴ ἀληθῆ, τὰς κενὰς ἀφαιρέσεις πρέπει ὁ ἀνὴρ νὰ ἀποβάλλῃ δι' ἰδίας ἐργασίας». Τὸ τοιοῦτον δὲν σημαίνει τυχρὸν ὅτι τὸ ζωτικὸν ἔργον τοῦ ἀνδρός ἀπλῶς εἰδικοποιεῖται, ἀλλὰ ὅτι ἀκριβῶς τὸ γενικὸν ἐμφανίζεται ἐν τῇ συγκεκριμένῃ αὐτοῦ διαμορφώσει· διότι «εἰς ὅλας τὰς ἀνθρωπίνους ἐργασίας ἡ οὐσία παραμένει μία καὶ αὐτή· τούτ. τὸ δίκαιον, τὸ ἠθικόν, τὸ θρησκευτικόν». Διὰ τὸ αἰτομον, ἡ διαδικασία τοῦ νὰ θέτῃ τὸ αἰτομικὸν εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ ἀπολύτου, εὕρισκε τὸ τέλος τῆς ἐν τῷ θανάτῳ, διὰ τῆς ἐπιστροφῆς τοῦ καθ' ἕκαστον αἰτόμου εἰς τὸ γένος διὰ τῆς ἀρνήσεως τοῦ ζῶντος αἰτόμου⁽¹⁾. Ἡ ἀνάπτυξις ὅμως τῆς πνευματικῆς ζωῆς γίνεται ὑπεράνω τῆς ἀπλῶς βιολογικῆς καὶ ἀπλῶς ἀνθρωπολογικῆς ζωῆς· καὶ ἐπὶ τοῦ πεδίου τοῦ ἀντικειμενικοῦ πνεύματος ἐμφανίζεται ἐκ νέου τὸ πρόβλημα τῆς ἀγωγῆς· πάλιν δὲ ἰσοδυναμεῖ ἡ ἀγωγή πρὸς εἰσαγωγὴν τοῦ αἰτόμου εἰς τὴν

ὑπὲρ-ατομικόν, ἑνταῦθα εἰς τοὺς συγκεκριμένους θεσμοὺς τῆς ἐν κοινωνίᾳ ζωῆς· τῆς οἰκογενείας καὶ τῆς Πολιτείας⁽²⁾.

Καὶ οὕτω γίνεται καταληπτὴ ἡ περαιτέρω ἐξέλιξις τῆς ἰδέας τῆς ἀγωγῆς καὶ τῆς μορφώσεως ἐν τῇ μετὰ τὸν Καντ ἰδεοκρατίᾳ διὰ τῆς ὀλονέν στενωτέρας συνδέσεως τῶν τριῶν ἐννοιῶν τοῦ ἐγὼ τὰς ὁποίας ὁ Καντ τόσον σαφῶς ἀπεχώρησεν ἀπ' ἀλλήλων. Παρὰ τῷ Καντ ἡ ἰδέα τῆς ἀγωγῆς, ἡ ἰδέα τῆς ἠθικοποιήσεως εἶνε ἑντελῶς αὐτοτελής· κυρίως μάλιστα δὲν ἔχει καὶ καμμίαν σχεδὸν σοβαρὰν ἐπίδρασιν ἐπὶ τῆς διαπλάσεως τῶν περὶ μορφώσεως ἰδεῶδων. Παρὰ τῷ Fichte δυνάμεθα νὰ ὁμιλήσωμεν περὶ πρωτίτων τῆς ἰδέας

(¹) Πρὸβλ. πρὸ παντός «Grundlinien der Philosophie des Rechts» 1821, μέρος III, die Sittlichkeit, § 168—181. Ἐὰν θέλῃ τις νὰ ἐννοήσῃ τὴν ἐξέλιξιν ἀπὸ τῆς ἠθικῆς τοῦ δέον τοῦ Καντ μέχρι τῆς συγκεκριμένης ἠθικῆς τοῦ ἀντικειμενικοῦ πνεύματος τοῦ Hegel ἐν ὅλῃ αὐτῆς τῇ θεμελιώδει σπουδαιότητι διὰ τὴν ἰδέαν τῆς ἀγωγῆς εἶνε ἀνάγκη νὰ παραβάλλῃ πρὸ παντός μετὰ τὴν παράγραφον ταύτην τῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου τοῦ Hegel τὰ ἀντίστοιχα χωρία τῆς Μεταφυσικῆς τῶν Ἰδεῶν τοῦ Καντ καὶ τὸ Φυσικὸν Δίκαιον καὶ τὴν ἠθικὴν τοῦ Fichte. Διὰ τὸν Καντ ὁ γάμος, καὶ κατὰ συνέπειαν καὶ ἡ σχέσις γονέων καὶ τέκνων εἶνε ἐν «προσωπικὸν δίκαιον ἐμπραγματῶν τινὲ τρόπων», κοπιᾷ δὲ παρὰ πολὺ (π. χ. λόγῳ τοῦ αἰσθητικοῦ μέρους ἐν τῇ ζωῇ τῶν συζύγων, καὶ τῆς πατρικῆς ἐξουσίας) διὰ νὰ διατηρήσῃ μὲν ταῦτα τὴν ἀξιοπρέπειαν τῶν προσώπων (Μεταφυσικὴ τῶν Ἰδεῶν, ἐκδ. Ἀκαδ. τομ. VI, σελ. 276—282). Διὰ τὸν Fichte ὁ γάμος, καὶ συνεπῶς καὶ αἱ σχέσεις γονέων καὶ τέκνων, εἶνε σχέσις ἀμοιβαίας ἀναφορᾶς καὶ ἀμοιβαίας βοηθείας· ὡς ἐκ τῆς ἐπιτροπῆς ἢν ἐξασκοῦσιν ἐπ' ἀλλήλων οἱ σύζυγοι διὰ τῶν λεπτοτέρων αὐτῶν αἰσθημάτων αἴρονται οὗτοι ὑπεράνω τοῦ ἐκ τοῦ γένους ὕλισμοῦ, καὶ ἀκριβῶς λόγῳ τῆς ἀντιτάσεως τοῦ καθαρῶς ὕλικου μέρους, ἔρχεται εἰς φῶς μορφὴ κοινωνικῆς σχέσεως ἐκτίκτως μεγάλης ἀξίας (Grundlage des Naturrechts, 1798: Ἀπ. ἐκδ. J. H. Fichte, τόμ. III, σελ. 304 ἐπ.—System der Sittenlehre, 1798, τόμ. IV, σελ. 327 ἐπ.). Διὰ τὸν Hegel τὸ κυρίως ἠθικοποιητικὸν στοιχεῖον δὲν ἔγκειται ἐν τῇ ἀμοιβαίᾳ ἀναφορᾷ τῶν συζύγων, ἀλλ' ἐν τῇ ἀντικειμενικῇ θεσμῷ τοῦ γάμου. Ἡ πνευματικὴ σπουδαιότης τοῦ γάμου ἔγκειται ἐν τούτῳ ὅτι διὰ τοῦ γάμου εἰσέρχεται τὸ καθ' ἕκαστον αἰτομον εἰς μίαν ὑπερατομικὴν κοινωνικὴν μορφὴν τοῦ ἀντικειμενικοῦ πνεύματος· τὸ δὲ καθῆκον πρὸς ἀγωγὴν τὸ ὅποιον ἔχουσιν οἱ γονεῖς ἀπέναντι τῶν τέκνων ἔγκειται ἐν τούτῳ ὅτι καὶ εἰς τὸ τέκνον καθίσταται δυνατὴ ἡ συμμετοχὴ εἰς τὰ ὑπερατομικά ἀγαθὰ τοῦ πνεύματος ὅπως ταῦτα ἐμφανίζονται ὄχι μόνον εἰς τὸ ἀντικειμενικὸν πνεῦμα, τούτέστιν εἰς τὴν οἰκογένειαν, τὸ δίκαιον καὶ τὴν πολιτείαν, ἀλλὰ καὶ εἰς τὸ ἀπόλυτον πνεῦμα τούτέστιν εἰς τὴν τέχνην, τὴν θρησκείαν καὶ τὴν φιλοσοφίαν.

(¹) Πρὸβλ. πρὸ παντός Enzyklopädie § 395—396 (ὅμοιος τὴν ἀρσῆσιν εἰς τὴν § 396). Ἄλλα σχετικὰ χωρία συνήθρῃσεν ὁ Thaulow Hegels Ansichten über Erziehung und Unterricht, 3 τόμοι, Kief 1853—1851. Πρὸβλ. Paul Ehlert: Hegel Pädagogik, 1912.

τῆς ἀγωγῆς ἔναντι παντός ιδεώδους τῆς μορφώσεως· τὸ τοιοῦτον γίνεται καταφανές καὶ ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ὁ Fichte ἐπεξεργάσθη σχετικῶς ὀλίγα ἀγαθὰ τῆς μορφώσεως ἐν τῇ ἰδίᾳ αὐτοῦ φιλοσοφίᾳ, πολὺ ὀλιγωτέρα μάλιστα καὶ ἀπὸ τὸν Kant ὁ ὁποῖος ἐκθέτει πλῆθος συγκεκριμένου ὑλικοῦ μορφώσεως, τοῦλάχιστον εἰς τὰ πεδία ἐφαρμογῆς τῶν καθαρῶς φιλοσοφικῶν αὐτοῦ θεωριῶν (ἐν τῇ πραγματιστικῇ ἀνθρωπολογίᾳ καὶ ἐν τῇ φυσικῇ γεωγραφίᾳ). Παρὰ τῷ Schelling δυνάμεθα νὰ δμιλήσωμεν περὶ πρωτείων τοῦ ιδεώδους τῆς μορφώσεως τὸ ὁποῖον ἐπαρκῶς χαρακτηρίζεται ὑπὸ τῶν φιλοσοφικῶν βάσεων τῆς φύσεως, ἔναντι τῆς ἰδέας τῆς ἀγωγῆς. Παρὰ τῷ Hegel ταυτίζονται αὐτόχρομα αἱ ἰδέαι ἀγωγῆς καὶ μορφώσεως· πᾶσα ἀγωγή εἶνε διαμόρφωσις, καὶ πᾶσα διαμόρφωσις εἶνε εἰσαγωγή εἰς μίαν ὑπερατομικὴν γενικότητα.

Οὕτω λοιπὸν δύναται ἡ θεωρία περὶ τῶν διαφόρων ἐννοιῶν τοῦ ἐγὼ ἐν τῇ γερμανικῇ ἰδεοκρατίᾳ νὰ δείξῃ ὅτι διὰ τοῦ συνδυασμοῦ τῶν ἐννοιῶν τούτων τοῦ ἐγὼ εἶνε δυνατὸν νὰ εὑρεθῇ ἡ φιλοσοφικὴ βᾶσις διὰ τὴν περὶ ἀγωγῆς θεωρίαν, καὶ ὅτι θὰ εἶνε ἴσως δυνατὸν νὰ εὑρεθῶσι καὶ αἱ ἀρχαὶ αἱ ὁποῖαι θὰ πρέπει νὰ κατευθύνωσι τὴν ἐν τῇ πράξει πραγματοποιήσιν τῆς ἀγωγῆς.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΕΙΣ ΤΗΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΝ

Υ Π Ο

ΒΑΣΙΛ. ΑΝΤΩΝΙΑΔΟΥ (δ. φ.)

Καθηγητοῦ Φιλοσοφίας καὶ Θεολογίας

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'

Τάσεις ἢ κατευθύνσεις φιλοσοφικαί.

§ 18. *Ἐννοια καὶ εἶδη φιλοσοφικῶν τάσεων ἢ κατευθύνσεων.*

Ὅ,τι νῦν εἴθισται νὰ ὀνομάζωμεν τάσεις ἢ κατευθύνσεις φιλοσοφικὰς ἐχαρακτήριζον οἱ ἀρχαῖοι ὡς αἰρέσεις φιλοσοφικὰς, ἄνευ τινὸς κακοήχου σημασίας, οἷαν προσέλαβεν ἡ λέξις ὕστερον παρὰ τοῖς χριστιανοῖς, πρὸς χαρακτηρισμὸν δοξασιῶν καὶ διδασκαλιῶν διαστρεβλουσῶν τὰ ἀπὸ τῆς θείας ἀποκαλύψεως, γραπτῆς ἢ ἀγράφου, ἀπορρέοντα θεμελιώδη τῆς πίστεως δόγματα καὶ διδάγματα, ἐχαρακτήριζον δὲ οὕτως ὡς ἰδίους τινὰς καὶ διακριτικούς τρόπους τοῦ ἀντιλαμβάνεσθαι τῶν πρὸς λύσιν προκειμένων προβλημάτων τῆς φιλοσόφου ζητήσεως καὶ ἐρεῦνης, ἐπιλαμβάνεσθαι τῆς λύσεως αὐτῶν κατὰ τὰ ἑκάστην ἰδίᾳ δοκοῦντα καὶ ἀρέσκοντα (placita), παρὰ κοινῇ παραδεδεγμένα καὶ τοῖς λοιποῖς δοκοῦντα καὶ ἀρέσκοντα. Εὐνόητον ὅτι, ὅπου καὶ ἐφ' ὅσον δὲν ὑπῆρχον παρὰ τῶν κρατουσῶν πολιτικῶν ἢ θρησκευτικῶν ἀρχῶν κείμενοι δεσμοὶ καὶ περιορισμοὶ εἰς τὴν ἑκάστου ἐλευθέραν σκέψιν καὶ ἔκφρασιν τῶν ἰδίων σκέψεων, ἐκεῖ καὶ ἐπὶ τοιοῦτον ἀπῆλιυον καὶ οἱ φιλοσοφοῦντες τοῦ δικαιώματος ἢ καὶ προνομίου εἰς τὸ ἐλευθέρως μὲν σκέπτεσθαι, ἀκωλύτως δὲ ἐκφέρειν τὰς ἰδίας σκέψεις, καὶ οὕτως ἐπεφαίνοντο ἑκάστοτε καὶ ἑκασταχοῦ καὶ σκέψεων ποικιλίαι μᾶλλον ἢ ἥττον ἀξιόλογοι περὶ τὰ γένη καὶ τὰ εἶδη τῶν λυτέων προβλημάτων τῆς φιλοσόφου ζητήσεως καὶ ἐρεῦνης καὶ περὶ τὴν τοιαύτην ἢ τοιαύτην λύσιν τῶν γενικωτέρων τε

καὶ εἰδικωτέρων ζητημάτων τῶν ἐπὶ μέρους φιλοσοφικῶν μαθημάτων, λύσιν συνεπαγομένην καὶ ἀνάλογον διαφορὰν πορισμάτων εἴτε τοῦ ἀληθοῦς ἢ τοῦ πιθανοῦ καὶ ὁμοιοαληθοῦς στοχαζομένων, εἴτε πόρρω ἀμφοτέρων ἀφισταμένων. Εἶναι δὲ αἱ διαφοραὶ αὗται παρ' ἄλλοις μὲν εὐρεῖται καί, οὕτως εἰπεῖν, βασικαὶ καὶ θεμελιώδεις, ἀπτόμεναι τοῦ ὅλου φιλοσοφικοῦ συστήματος καὶ τῶν καθ' ἕκαστα μερῶν αὐτοῦ, καὶ τὰ πάντα ὀυθμίζουσαι κατὰ τὸν αὐτὸν ὀυθμόν, παρ' ἄλλοις δὲ ἥττον βασικαὶ καὶ ἥττον εὐρεῖται, εἷς τινὰ μέρη ἢ προβλήματα τινὰ περιοριζόμεναι εἴτε ἐκ τῶν θεωρητικῶν εἴτε ἐκ τῶν πρακτικῶν. Πλεονάζουσι καὶ μείζονος ἐν τοῖς ἐξῆς ἀξιοῦνται προσοχῆς αἱ ἀναφερόμεναι εἰς τὰ θεωρητικὰ καὶ ἐκ τῶν πρακτικῶν εἰς τὰ κεντρικώτατα ἐξ αὐτῶν, εἰς τὴν ἠθικὴν καὶ τὴν δικαιολογίαν κατὰ πρῶτον, καὶ ἔπειτα εἰς τὴν πολιτειολογίαν καὶ κοινωνιολογίαν, ὡς ἀμέσως ἢ ἐμμέσως σχετιζόμεναι μετ' ἐκείνων. Διαφοραὶ ἀντιλήψεων ὑπάρχουσι βεβαίως καὶ ἐν τῇ αἰσθητικῇ καὶ ἐν τῇ θρησκευολογίᾳ περὶ τῆς ἀρχῆς καὶ ἀληθοῦς φύσεως τοῦ καλοῦ ἢ ὠραίου καὶ περὶ τῆς θρησκείας ἢ τοῦ ὁσίου, ὡς καὶ ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ τῆς ἱστορίας περὶ τῆς πορείας καὶ τοῦ τέλους τῆς ἱστορίας καθόλου καὶ τοῦ λεγομένου πολιτισμοῦ ἰδιαιτέρως, ἀλλ' αὗται ἐνδιαφέρουσαι τοὺς περὶ τὰ μαθήματα ταῦτα εἰδικοὺς δύνανται νὰ παραθεωρηθῶσιν ἐνταῦθα ἄνευ τινὸς ζημίας τῶν προαλειφομένων εἰς τὴν σπουδὴν τῆς φιλοσοφίας καὶ εἰς μελέτην τῶν μεγάλων προβλημάτων αὐτῆς.

§ 19. Αἱ κυριώτεραι γνωσιολογικαὶ τάσεις.

Αἱ τάσεις αἱ περὶ τὸν θεωρητικὴν κλάδον μέχρι τοῦδε ἐξενεχθεῖσαι, κατὰ τὴν προδηλωθεῖσαν αὐτοῦ διείκρυσιν ἀφ' ἑνὸς μὲν εἶναι γνωσιολογικαί, ἀφ' ἑτέρου δὲ μεταφυσικαί. Ἀλλὰ καὶ ἐκάστη τῶν διακρίσεων τούτων, καθὰ ἤδη προεδηλώθη ἐν τῷ προλαβόντι κεφαλαίῳ κατὰ τὴν διευκρίνισιν τῶν προβλημάτων τοῦ κλάδου τούτου (§ 13—14), ἔχει τὰς ἰδίας διακρίσεις καὶ ὑποδιακρίσεις, προκυπτούσας ἐκ τῆς ἀπὸ διαφόρου ἀπόψεως ἐξετάσεως τοῦ αὐτοῦ προβλήματος. Καθόσον μὲν δηλ. ἐξετάζεται αὐτὸ τοῦτο τὸ ζήτημα τῆς γνώσεως, ἂν ἀνθρωπίνως εἶναι ἐφικτὴ γνώσις ἀσφαλῆς καὶ βεβαία καὶ ὡς τοιαύτη ἔχουσα κῦρος εἰς πάντας καὶ πάντοτε, διευκρίνονται τέσσαρες τάσεις, τοῦ δογματισμοῦ, τῆς σκέψεως ἢ τοῦ σκεπτικισμοῦ τῆς

σχετικότητος ἢ τοῦ σχετικισμοῦ καὶ τοῦ κριτικισμοῦ (ἐνθ. ἀνωτ. § 15). Ὁ δογματισμὸς εἶναι ἡ πρώτη καὶ παγκοίνως κρατοῦσα καὶ ἀπλαστος ἐκείνη ἀντίληψις, ἣτις οἶονεὶ θυμοσόφως καὶ ἀπροκαταλήπτως καὶ ἀνεξετάστως ἀναγνωρίζει τῷ ἀνθρώπῳ ὡς τοιοῦτῳ τὴν δύναμιν καὶ ἱκανότητα τοῦ ἐφικέσθαι, ἔστω καὶ βραδέως καὶ μετὰ δυσκολιῶν, τῆς ἀληθείας, γνώσεως δηλ. ἀσφαλοῦς περὶ τῶν ὄντων καὶ τῶν γινομένων, ὑποθέτουσα δὲ ὅτι περὶ παντὸς πράγματος κατὰ ταῦτα ἐξεταζομένου τ. ἔ. ἐκ μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς ἀπόψεως, μία μόνη ὑπάρχει ἀληθῆς γνώσις ἀπολύτου κύρους εἰς πάντας καὶ πάντοτε, ἀποδέχεται δητῶς τε καὶ σιωπηλῶς τὸ κῦρος τῶν ἀξιωματικῶν τῆς καθαρᾶς νοήσεως, τῶν νόμων τῆς ταυτότητος καὶ τῆς ἀντιφάσεως καὶ τῆς τοῦ τρίτου ἀποκλείσεως, καὶ αὐτοῦ ἔτι τοῦ ἀποχρῶντος λόγου. Τοῦναντίον δὲ ἀμφιβάλλει περὶ πάντων τούτων ὁ σκεπτικισμὸς, καὶ διαμφισβητεῖ τὸ ἐφικτὸν γνώσεων ἀσφαλῶν καὶ βεβαίων περὶ τῶν ὄντων καὶ τῶν γινομένων, ἐπικαλούμενος τὰς πολλὰς πλάνας τῶν αἰσθήσεων καὶ τοῦ λόγου, ἐν ᾧ ὁ σχετικισμὸς (relativismus), κατ' οὐσίαν συμφωνῶν τῷ σκεπτικισμῷ, ἀναγνωρίζει κῦρος σχετικὸν καὶ βεβαιότητα σχετικὴν εἰς πᾶσαν ἀνθρωπίνην δόξαν καὶ ὑπόληψιν καὶ ἀντίληψιν, εἰς πᾶν ὅτι ἐνὶ ἐκάστῳ καὶ ἐκάστοτε δοκεῖ καὶ ἀρέσκει κατὰ τὸ γνωστὸν τοῦ σοφιστοῦ Πρωταγόρα ἀξίωμα, ὅτι «πάντων χρημάτων μέτρον ἄνθρωπος, τῶν μὲν ὄντων ὡς ἔστι, τῶν δὲ μὴ ὄντων ὡς οὐκ ἔστιν»¹⁾. Ὁ κριτικισμὸς εἰς τὸν Κάντειον ἀναγόμενος, κρίνει καὶ διακρίνει εἰς τινὰ μὲν καὶ ὑπὸ τίνος ὅρους εἶναι ἐφικτὴ γνώσις ἀσφαλῆς, εἰς τινὰ δὲ καὶ διὰ τίνος λόγους εἰσχωρεῖ μόνον πιθανότης, ἀποκλείεται δὲ γνώσις ἀσφαλῆς καὶ βεβαία. Τοῦ κριτικισμοῦ ἀντέχονται πλὴν ἄλλων καὶ οἱ περὶ τὸν Auguste Comte θετικισταὶ λεγόμενοι, ὡς καὶ οἱ περὶ τοὺς Ἄγγλους Huxley καὶ Spencer ὀπαδοὶ τοῦ ἐπὶ τούτῳ κληθέντος ἀγνωστικισμοῦ, καθὰ προεδηλώθη (αὐτόθι § 15). Καθόσον δὲ τὸ ζητούμενον εἶναι, τίς τε ἡ γένεσις τῆς γνώσεως καὶ κατὰ τινὰ τρόπον καὶ διὰ τίνος μέσου προσγινομένη ἢ γνώσις ἀντιποιεῖται ἀσφαλείας καὶ πίστεως, ἔχομεν ἀφ' ἑνὸς μὲν τὴν αἰσθησιαδοξίαν ἢ τὸν αἰσθητισμὸν (sensualismus) καὶ ἐμπειρισμὸν

¹⁾ Ἐπιθι τοῦ συγγραφέως Ἐγχειρίδιον Ἱστορ. Φιλοσοφίας § § 50.119-122

(empirismus), τὴν θεωρίαν τὴν ἀπονέμουσαν τὴν ζητούμενην ἀσφάλειαν ταῖς γνώσεσι ταῖς διὰ τῶν αἰσθήσεων καὶ κατ' ἐμπειρίαν προσκτωμέναις, ἀφ' ἐτέρου δὲ τὸν ὀρθολογισμόν (rationalismus) τὴν θεωρίαν τὴν ἀνευρίσκουσαν τὸ ζητούμενον ἐν ταῖς γνώσεσι ταῖς ἀπὸ τοῦ ὀρθοῦ λόγου (ratio) ἀπορροεύσαις, ὡς ἐτέρας δὲ θεωρίας τοῦτο μὲ τὸν προνομασθέντα ἤδη κριτικισμόν τοῦ Καντίου, τὸν κρίνοντα ἂν καὶ ἐν τίνι τῶν προηγουμένων θεωριῶν καὶ ὑπὸ τίνας ὁρους εὐρίσκεται ἡ ἀσφαλὴς γνώσις, τοῦτο δὲ τὸν διαισθητισμόν ἢ ἐνοραματισμόν (intuitionismus) καὶ τὸν μυστικισμόν (mysticismus), θεωρίας ἀναγνωρίζουσας ὡς ἀληθεῖς καὶ βεβαίαις τὰς γνώσεις, τὰς ἀμεσώτερον, οἶονεὶ θυμοσόφως ἢ καὶ ἐτέρῳ τινὶ μυστικῷ καὶ ὑπερφρεῖ τρόπῳ, ὑφηγουμένας. Καθόσον δὲ πάλιν τὸ ἀπορούμενον εἶναι οὐχὶ ἂν εἶναι ἐφικτὴ καὶ πῶς εἶναι ἐφικτὴ, καὶ μέχρι τίνας εἶναι ἐφικτὴ ἢ ἀσφαλὴς γνώσις, ἀλλὰ τὸ τί τῆς γνώσεως, ἢ φύσις τοῦ γινωσκομένου, ἔχομεν ἀφ' ἑνὸς μὲν τὴν θεωρίαν τοῦ πραγματισμοῦ (realismus), τὴν ἀποδεχομένην ὅτι γινώσκεται αὐτὴ ἡ οὐσία, αὐτὴ ἢ ἀντικειμενικὴ φύσις τῶν ὄντων καὶ τῶν γινόμενων, ἀφ' ἐτέρου δὲ τὴν θεωρίαν τοῦ ἰδεαλισμοῦ (idealismus), τὴν διαβλέπουσαν ἐν τῷ γινωσκομένῳ οὐδὲν πλέον ἢ τὴν ἐν τῇ συνειδήσει τοῦ γινώσκοντος ἰδέαν, ὅ,τι τις ἐκάστοτε σύνοιδεν ἑαυτῷ ἔχοντι ὡς ἰδέαν, καὶ τρίτον τὸν φαινομενισμόν (phenomenalismus), τὴν θεωρίαν τοῦ φαινομένου ὅτι δηλ. τὸ γινωσκόμενον δὲν εἶναι οὔτε τὸ ἀντικειμενικῶς, οἶον πέφυκεν αὐτὸ καθ' ἑαυτό, οὔτε ἢ ἀπλῆ ἐν τῇ συνειδήσει τοῦ ὑποκειμένου ἰδέα, ἀλλὰ τὸ φαινόμενον τὸ ὁποῖον ἐμφαίνει τῷ ὑποκειμένῳ τὸ ἀντικειμενικῶς ὑπάρχον καὶ γινόμενον καὶ κατὰ τὴν ἰδίαν φύσιν ὑπεκφεύγον πᾶσαν γνώσιν.

§ 20. Αἱ κυριώτεραι τάσεις τῆς γενικῆς μεταφυσικῆς, καὶ πρῶτον αἱ ὀντολογικαί.

Πλείονες προέκυψαν τάσεις φιλοσοφικαὶ κατὰ τὴν μεταφυσικὴν ἐξέτασιν αὐτοῦ τούτου τοῦ ἀντικειμένου τῆς γνώσεως, κατὰ τὴν ἐξέτασιν τῶν τριῶν κεφαλαιωδῶν προβλημάτων τῆς γενικῆς μεταφυσικῆς, τοῦ προβλήματος τοῦ ὀντολογικοῦ, τοῦ ἀφορῶντος εἰς τὸ εἶναι ἢ τὸ ὄν, εἰς τὴν φύσιν τοῦ ὄντος, ὡς τί καὶ ὡς ποῖον νοητέον αὐτό, τοῦ προβλήματος τοῦ παθολογικοῦ, τοῦ ἀφορῶντος εἰς τὸ γίγνεσθαι,

εἰς τὰς οἰασθήποτε καταστάσεις καὶ μεταβολὰς τοῦ ὄντος, ὡς τόσα πάθη αὐτοῦ, καὶ τοῦ προβλήματος τοῦ αἰτιολογικοῦ, τοῦ ἀφορῶντος εἰς τὰ αἷτια τῶν παθῶν τοῦ ὄντος, εἰς τὰ αἷτια τὰ διενεργοῦντα τὴν φύσιν τῶν ἐκάστοτε μεταβολῶν καὶ καταστάσεων αὐτοῦ.

Τὸ ὀντολογικὸν πρόβλημα διατρίβει μὲν κυρίως περὶ τὸν καθορισμόν τοῦ ποιοῦ τοῦ ὄντος, δὲν παρεῖδεν ὅμως νὰ ἐξετάσῃ αὐτὸ καὶ ποσοτικῶς, καὶ δὴ ὄχι κατὰ τὸ ποσὸν τὸ κατ' ἕκτασιν, ἀλλὰ τὸ ποσὸν τὸ κατὰ τὸ πλῆθος ἢ τὸν ἀριθμόν.

Ἡ ἀπὸ ταύτης, τῆς ἀριθμητικῆς ἀπόψεως, ἐξέτασις τοῦ ὄντος ἐγέννησε δύο ἐκδοχὰς ἢ τάσεις, τὴν τοῦ ἐνισμοῦ (singularismus) καὶ τὴν τοῦ πληθυσμοῦ ἢ πλεονασμοῦ (pluralismus), ἐκείνην μὲν ὑπολαμβάνουσαν τὸ ὄν ὡς ἐν καὶ μόνον καθ' ἑαυτὸ καὶ πάντη ὅμοιον ἑαυτῷ, πάσης διαιρέσεως καὶ διακρίσεως ἀνεπίδεκτον, ταύτην δὲ ὑπολαμβάνουσαν τὸ ὄν οἶονεὶ διηρημένον καὶ διακεκριμένον εἰς πλείονα τοῦ ἑνὸς ὄντα. Ὡς κλασικοὶ ἀντιπρόσωποι τῶν δύο τούτων τάσεων εἶναι γνωστοὶ ἐκ τῶν ἀρχαίων καὶ ὀνομιστοὶ ἀφ' ἑνὸς μὲν οἱ Ἑλεᾶται περὶ τὸν Παρμενίδην, οἱ ἀποδεχόμενοι τὸ ὄν ὡς πάντη ἐνιαῖον, ἀκίνητον καὶ ἀτρέπτον, πᾶσαν δὲ φαινομένην κίνησιν καὶ μεταβολὴν ἐκκηρύττοντες ὡς ἀπάτην τῶν αἰσθήσεων καὶ δόξαν βροτεῖαν, ἀφ' ἐτέρου δὲ οἱ ἀτομικοὶ περὶ τὸν Δημόκριτον, ἀποδεχόμενοι τὸ ὄν ὡς πλείονα, ὡς ἄπειρα κατ' ἀριθμόν, καὶ τὸ ἐνιαῖον καὶ ἀδιάκριτον τοῦ ὄντος ἀναφέροντες εἰς τὰ ἔσχατα μέρη αὐτοῦ, τὰ ἄτομα ¹⁾.

Καθόσον δὲ ἡ ἐξέτασις ἐγένετο ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τοῦ ποιοῦ καὶ τῆς φύσεως τοῦ ὄντος ὡς ὄντος, προέκυψαν πλείονες τάσεις, ἀφ' ἑνὸς μὲν ἢ τοῦ ὕλισμοῦ (materialismus), ἢ τοῦ πνευματισμοῦ (spiritualismus), ἢ τοῦ δυϊσμοῦ (dualismus) καὶ ἢ τοῦ μονισμοῦ (monismus) ἢ ταυτότητος (identitas) ἀφ' ἐτέρου δὲ ἢ τοῦ ὑποστατισμοῦ ἢ ὑποστατισμοῦ (substantialismus) καὶ ἢ τοῦ δυναμισμοῦ (potentialismus). Ἡ διάκρισις τῶν δύο τελευταίων εἶναι νεωτέρας προελεύσεως ἐν τῇ μεταφυσικῇ, μὴ ἀρρασκομένη εἰς τὴν συνήθη ἐκδοχὴν τοῦ ὄντος ὡς τινος οὐσίας, ὡς τινος ἰδίας μὲν ἔχοντος

¹⁾ Περὶ ἀμφοτέρων, ἐπιθετὸ τοῦ συγγραφέως Ἐγγεῖρ. Ἱστορίας τῆς Φιλοσ. τόμ. Α' §§ 28, 42.

ὑπόστασιν, διατιθέντις δὲ τὸ δύνασθαι καὶ τὸ ἐνεργεῖν ὡς προσόντα αὐτοῦ συμφύα, ἀλλ' ἐκλαμβάνουσα τὴν οὐσίαν αὐτὸ τοῦτο ὡς ζῶσαν δύναμιν καὶ ἐνεργεῖαν (force, énergie) ἢ ἄλλως ὡς δύναμιν ἐνεργόν, αὐτῆς τῆς δυνάμεως καὶ αὐτῆς τῆς ἐνεργείας ἀποτελούσης αὐτὴν τὴν οὐσίαν παντὸς τοῦ ὑπὸ οἴονδῆποτε εἶδος ὡς ὑπάρχοντος καὶ ἐνεργοῦντος νοουμένου, ἄνευ τινὸς βάσεως οἰασδῆποτε, χωρὶς νὰ ὑπάρχη τι ἕτερον παρὰ τὴν δύναμιν καὶ ἐνεργεῖαν, παρὰ τὴν δύναμιν τὴν ἐνεργόν, ἀποτελοῦν οἶονεὶ τὸ ὑποκείμενον ἢ τὸν φορέα τῆς δυνάμεως τῆς ἐνεργου.

Αἱ ἄλλαι τάσεις ἀφορῶσι πρὸς τὴν τοιαύτην ἢ τοιαύτην ἐκδοχὴν τῆς φύσεως ἢ οὐσίας τῆς κατὰ ποιὸν τοῦ εἶναι, εἴτε ὅτι νοεῖται αὕτη ὡς τις ὕλη μόνον, εἴτε ὡς πνεῦμα μόνον, εἴτε ὡς τι μέρος μὲν ὕλη μέρος δὲ πνεῦμα, εἴτε ὡς τι, οὕτως εἰπεῖν, ἐπαμφοότερον, ὡς τοῦ ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ ὑπάρχοντος καὶ ἐνεργοῦντος ἐν εἶδει τε ὕλης καὶ ἐν εἶδει πνεύματος. Ὁ ἄκρατος ὕλισμός, ὁ ἀναγνωρίζων τῇ ὕλῃ μηχανικὰς μόνον δυνάμεις καὶ ἐνεργείας καὶ ἐκ τούτων ἐξηγῶν τὰ πάντα καὶ αὐτὴν τὴν ζωὴν, καὶ αὐτὴν τὴν ἐν τοῖς ζῶσι καὶ ἐμφύχοις ἐμφαινομένην μεγάλην ἢ μικρὰν νοημοσύνην, καὶ αὐτὰς τὰς ἠθικὰς αὐτῶν ιδιότητας καὶ ἐνεργείας, ἀπετέλει μὲν τὴν προϋπόθεσιν τῶν φιλοσοφικῶν θεωριῶν τῶν παρ' Ἑλλήσι τὸ πρῶτον ἀναφανέντων φυσικῶν ἢ φυσιολόγων, καὶ ἐπὶ τὸ συστηματικώτερον διατυπωθεῖς ὑπὸ τῶν ἤδη προονομασθέντων ἀτομικῶν ἢ ἀτομολόγων¹⁾, ἔσχε πάντοτε συνηγόρους καὶ διασώτας καθ' ἅπαντας τοὺς αἰῶνας παρὰ τοῖς ἐπὶ τὸ θεωρητικώτερον ἢ κατ' ἐμπειρίαν ἐπιλαμβανομένοις τῆς ἐξηγήσεως τῶν φαινόμενων τοῦ παντός, πλὴν ἔχει τὴν σήμερον δλίγην ὑποδοχὴν ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ.

Ἐκ τῶν ἄλλων τάσεων ὁ δυϊσμός, ὁ παραδεχόμενος ἀμφοτέρω, καὶ ὕλην καὶ πνεῦμα, ὡς δύο διακεκριμένους παρίγοντας, καὶ παρὰ τὴν κατ' οὐσίαν διαφορὰν αὐτῶν καὶ διάκρισιν, δεκτικὸς ἀλληλεπιδράσεως, εἶναι ἢ ἀρχαιοτάτη καὶ συνήθης ἐκδοχὴ οὐ μόνον ἐν τῇ κοινῇ καὶ ἀπλάστῳ ἀντιλήψει, ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ. Ἀρχαῖος εἶναι καὶ ὁ μοισμός ἢ ταυτισμός, ἐπικρατήσας δὲ πολλαίς ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ, καὶ κλασικὸς ἀντιπροσώπους σχῶν παρὰ τοῖς ἀρχαίοις

¹⁾ Ἐπιθετὸ τοῦ συγγραφέως ἐνθα ἀνωτέρω §§ 17—19, 37—40, 42—44.

μὲν τοὺς Στωϊκοὺς¹⁾, παρὰ δὲ τοῖς νεωτέροις τοὺς περὶ τὸν Σπινόζαν²⁾, εὐρίσκει δλίγην ἀποδοχὴν παρὰ τῇ κοινῇ ἀντιλήψει. Νεώτερος σχετικὸς εἶναι ὁ ἄκρατος πνευματισμός, κλασικὸν ἀντιπρόσωπον σχῶν, τὸν Λεϊβνίτιον, ὡς τε ἀντίθεσις πρὸς τὸν ὕλισμὸν καὶ αὐτὸς καθ' ἑαυτὸν ὄχι ἀνάξιος λόγου φιλοσοφικῶς τε καὶ κατὰ τὴν κοινὴν ἀντιλήψιν, καὶ βεβαίως παρὰ τὴν ὁμοηλίαν ἐν τῇ ἑλληνικῇ οὐδὲν ἔχων κοινὸν πρὸς τὸν ἀπό τινος ἐν πολλῇ τιμῇ παρὰ τισι κύκλοις ὑπάρχοντα πνευματισμόν, τὸν spiritisme.

§ 21. Αἱ περὶ τὸ γίνεσθαι ἢ τὰ πάθη τοῦ ὄντος ἐκδηλωθεῖσαι τάσεις.

Ἄλλη τάξις τάσεων μεταφυσικῶν προκύπτει, ἐὰν τὸ πρὸς ἐξετάσιν καὶ λύσιν προκείμενον μεταφυσικὸν πρόβλημα δὲν εἶναι τὸ ὄντολογικόν, τὸ ἀφορῶν εἰς τὴν φύσιν τοῦ ὄντος, ὡς τί καὶ ὡς ποῖον νοητέον τὸ ὄν, ἀλλὰ τὸ παθολογικὸν τὸ ἀφορῶν εἰς τὸ γίνεσθαι, εἰς τὰς ἐκίστοτε καὶ οἰασδῆποτε καταστάσεις καὶ μεταβολὰς τοῦ ὄντος ὡς τόσα πάθη αὐτοῦ, ὡς τινὰ ζωὴν αὐτοῦ καὶ κίνησιν, ἢ ἄλλως εἰπεῖν ὡς τινὰ μεταβολὴν ἐν αὐτῷ παρατηρουμένην, ζητεῖται δὲ πρῶτιστα ἂν ἢ τοιαύτη κίνησις καὶ μεταβολὴ τοῦ ὄντος εἶναι ἀπλῶς φαινόμενη ἢ δοκοῦσα, ἢ καὶ πλέον τι τῆς ἀπλῆς ἐμφάσεως, τῆς ἀπλῆς δόξης.

Οὕτω προκύπτουσι δύο τάσεις ἀντιμέτωποι, ἢ ἀπορρίπτουσα ὡς δόκησιν τὸ γίνεσθαι παρὰ τὸ εἶναι, καὶ ἢ τάσις ἢ ἀπορρίπτουσα ὡς δόκησιν τὸ εἶναι παρὰ τὸ γίνεσθαι τοῦ δοκητισμοῦ τοῦ πρώτου εἰσηγηταὶ καὶ ἄκροι θιασῶται παρ' Ἑλλήσι ἐγένοντο οἱ προονομασθέντες Ἐλεᾶται περὶ τὸν Παρμενίδην, οἱ ἀποδεχόμενοι μόνον τὸ ὄν, καὶ τοῦτο ὡς πάντη ἐνιαῖον καὶ ἀνεπίδρακτον πάσης διαιρέσεως καὶ διακρίσεως καὶ κινήσεως καὶ μεταβολῆς καὶ ἀλλοιώσεως καὶ τροπῆς οἰασδῆποτε, καὶ προσκρούσαντες μὲν ἤδη τότε εἰς τὴν ἀντίθετον τάσιν τοῦ Ἡρακλείτου, μὴ εὐρόντες δὲ ἐφεξῆς ὑποδοχὴν, ὡς πρεσβεύοντες δόξαν Ἀντικρου ἀντιβαίνουσαν εἰς τε τὴν μαρτυρίαν τῆς πείρας, ἐξωτερικῆς τε καὶ ἐσωτερικῆς, καὶ εἰς τὴν φωνὴν τῆς ἀπλάστου κοινῆς ἀντιλήψεως. Μᾶλλον συνάδει πρὸς ταύτην ἢ ἐναντία τάσις,

¹⁾ Ἀπόθετι §§ 101—103.

²⁾ Ἐπιθετὸ τοῦ συγγρ. Α' τόμ. Ἰστορ. τῆς φιλοσοφίας §

ἢ τοῦ Ἡρακλείτου, πλὴν ἔχει τὰς ἰδίας ἀπορίας καὶ τὰ ἴδια προβλήματα, πρῶτον μὲν ὡς πρὸς αὐτὸ τὸ γίνεσθαι, ὡς πρὸς τὴν φύσιν καὶ τὰ εἶδη τῆς κινήσεως καὶ μεταβολῆς, καὶ ἔπειτα ὡς πρὸς τὸ αἴτιον τῆς ἀδιαλείπτου κινήσεως καὶ μεταβολῆς ἐν τῷ παντί.

Ὡς πρὸς τὸ πρῶτον πρόβλημα ζητεῖται νὰ καθορισθῇ ἐν τίνι συνίσταται ἕκαστη τῶν τριῶν θεμελιωδῶν μορφῶν τῆς κινήσεως καὶ μεταβολῆς, ἢ τῆς γενέσεως, ἢ τῆς φθορᾶς καὶ ἢ τῆς ἀλλοιώσεως. Αἱ δύο πρῶται, αἱ κοινῶς νοούμεναι ὡς παραγωγή νέου τινὸς ἐξ ἀπολύτου μὴ ὄντος καὶ ὡς ἐξαφάνισις τοῦ ἤδη ὑπάρχοντος εἰς τὸ ἀπολύτως μὴ ὄν, εἶναι τι ἀνένδεκτον κατὰ τὴν φιλοσοφικὴν νόησιν καὶ ἀντίληψιν. Κατὰ ταύτην ὑφίσταται μόνον ἡ ἀλλοίωσις, ζητεῖται δὲ νὰ δορισθῇ ἀκριβέστερον πῶς νοητέα ἡ ἀλλοίωσις αὕτη, ὡς ἐσωτερικῆ, ὡς τις μετουσίωσις, ὡς τις πραγματικὴ μεταβολὴ τῆς φύσεως τοῦ εἶναι, ἢ ὄχι μὲν ὡς τοιαύτη, ἀλλ' ὡς μεταβολὴ τῶν οἰωνδῆποτε παθῶν ἢ καταστάσεων αὐτοῦ, ἢ οὐδὲ τοῦτο, ἀλλ' ὡς ὕλως ἐξωτερικῆ, ὡς ἀπλοῦς τις μετασχηματισμὸς ἢ διασχηματισμὸς, ὀφειλόμενος εἰς ὀλικὴν ἢ μερικὴν μετάθεσιν ἢ διάθεσιν ἢ ἀνταλλαγὴν τῶν συστατικῶν στοιχείων συνθέτου τινός, ἀφίνων δὲ ὕλως ἀνέπαιρον τὴν οἴανδῆποτε φύσιν τοῦ ἀπλοῦ. Ἡ τελευταία αὕτη ἐκδοχὴ συνηγόρους ἔχει τοὺς Ἀτομικοὺς ἀρχαίων τε καὶ νεωτέρων χρόνων, ἐν ᾧ ἡ μὲν πρώτη ἀκρον θιασώτην ἔσχε τὸν ἀντίποδα τῶν Ἐλεατῶν, τὸν Ἡράκλειτον, τὸν ἀντιτάξαντα εἰς τὸ κατ' ἐκείνους ὕλως ἄτρεπτον καὶ ἀναλλοιώτον τοῦ ὄντος τὸ ἀείροπον αὐτοῦ, τὸ ἀεὶ γίνεσθαι καὶ μηδέποτε κατὰ ταῦτα μένειν, ἢ δὲ δευτέρω ἀντιπροσώπους ἔχει τοὺς Ἰντιολογοῦντας μάλιστα μὲν κατὰ τὸν Λεϊβνίτιον, ἔπειτα δὲ κατὰ τὸν Ερβαρτον ἐκ τῶν νεωτέρων.

Ὅσον δ' ἀφορᾷ εἰς τὴν αἰτίαν τῆς τοιαύτης ἢ τοιαύτης κινήσεως καὶ μεταβολῆς, δύναται νὰ ἀποδοθῇ αὕτη εἴτε εἰς τὴν ἰδίαν φύσιν τοῦ εἶναι, εἰς αὐτὸ τὸ ὄν, ὡς αὐτοκίνητον, ὡς οἴκοθεν ἔχον τὸ κινεῖσθαι καὶ τρέπεσθαι αἰεὶ, κατὰ τὸν Ἡράκλειτον, εἴτε εἰς τὴν ἀλληλεπίδρασιν ἢ ἀλληλεπενέργειαν τῶν ἐπὶ μέρους στοιχείων ἢ συστατικῶν τοῦ ὄντος, ἕκαστου ἐπὶ μέρους στοιχείου καθ' ἑαυτὸ μὲν οἶονεὶ ἀδρανοῦντος καὶ ἀπρακτοῦντος, παρ' ἣν ἔχει φύσει δεκτικότητά πρὸς τὸ κινεῖσθαι καὶ δρᾶν, λαμβάνοντος δὲ ἀφορμὴν πρὸς τοῦτο

ἐκ τῆς πρὸς τὸ ἕτερον ἐπαφῆς ἢ ἐγγύτητος ἢ οἰασοθήποιε ἄλλης, οὕτως εἰπεῖν, προστριβῆς, κατὰ τὰς θεωρίας τῶν τε ἀρχαίων ἀτομικῶν καὶ οὐκ ὀλίγων νεωτέρων φιλοσόφων, εἴτε τέλος νὰ ἀναζητηθῇ ἐν ἄλλῳ τινὶ καὶ ἄλλως νοητέῳ ὄντι, ἐκτὸς τοῦ εἶναι αὐτοῦ, ἐν ἄλλῳ τινὶ οὐσίᾳ ἢ δυνάμει καὶ ἐνεργείᾳ παρ' ἐκεῖνο ὑφισταμένη, καὶ ὑπαρχούσῃ μὲν ἀνεξαρτήτως καὶ ἀνεπηρεάστως ἀπ' ἐκεῖνου, ἐπεχούσης δὲ πρὸς ἐκεῖνο θέσιν πρώτης τινὸς ἀφορμῆς ἢ ἀφετηρίας κινήσεως καὶ ἐνεργείας, κατὰ τὴν Ἀριστοτέλειον θεωρίαν περὶ κινήσεως καὶ περὶ τοῦ Θεοῦ ὡς τοῦ πρώτου μὲν κινουῦντος, αὐτοῦ ὅμως ὑπάρχοντος καὶ διαμένοντος ἀκινήτου¹⁾.

§ 22. Αἱ περὶ τὸ πρόβλημα τοῦ αἰτίου καὶ τῆς αἰτιώδους συναφείας ὑπάρχουσαι τάσεις.

Ἀνεξαρτήτως ὅμως τῆς τοιαύτης ἢ τοιαύτης τάσεως περὶ τὴν ἐξήγησιν τῆς κινήσεως καὶ μεταβολῆς ἐν τῷ παντί ἴδιον πρόβλημα μεταφυσικὸν ἀποτελεῖ καὶ αὕτη ἡ ἔννοια τῆς λεγομένης αἰτιότητος καὶ συναφείας αἰτιώδους, πῶς εἶναι δηλ. ἐκκληπιτέα ἢ σχέσις τοῦ λεγομένου αἰτίου ἢ αἰτίας πρὸς τὸ λεγόμενον αἰτιατὸν ἢ ἀποτέλεσμα, πόσα δὲ καὶ ποῖα εἶδη αἰτίου ἢ αἰτίας εἶναι δυνατὸν νὰ διακριθῶσι, καὶ ἂν ἡ αἰτιώδης συνάφεια κεκτηταί τινα ἀξίαν ἀντικειμενικὴν εἰς τὴν διάγνωσιν τοῦ ἀληθοῦς περὶ τῶν ὄντων καὶ τῶν γινομένων, καὶ εἰς τίνα εἶδη αἰτιῶν δύναται νὰ ἀναγνωρισθῇ τοιαύτη ἀξία καὶ τοιοῦτον κῦρος. Καὶ πρῶτον πρέπει νὰ διευκρινισθῇ ἡ διαφορὰ ἢ ὑπάρχουσα μεταξὺ τῆς ἔννομίας τοῦ λεγομένου αἰτίου ἢ αἰτίας (causa) καὶ τῆς ἔννομίας τοῦ λόγου (ratio, raison) παρὰ πᾶσαν τὴν ἐν τῇ κοινῇ ὁμίλῃ γινομένην ἀδιάκριτον χρῆσιν αὐτῶν. Ὅλως ἀσχετοὶ βεβαίως δὲν εἶναι αἱ δύο ἔννοιαί, πρὸς τὴν συστοιχίαν δὲ τοῦ αἰτίου καὶ αἰτιατοῦ ἢ ἀποτελέσματος (effectus) οὕτως ἀντιστοιχεῖ ἡ συστοιχία τοῦ λόγου καὶ τοῦ ἐκ τοῦ λόγου ἢ συμπεράσματος (consequentia), ὥστε ὅπως οὐδὲν ἀποτέλεσμα ἄνευ τινὸς αἰτίας, καὶ οὐδεμίαν αἰτία ἄνευ τινὸς ἀποτελέσματος, τοιουτοτρόπως καὶ οὐδὲν συμπεράσμα ἄνευ τινὸς λόγου, οὐδὲ λόγος τις ἄνευ τινὸς συμπεράσματος. Πλὴν ὑπάρχει καὶ ἡ διάκρισις αὕτη μεταξὺ τῶν δύο συστοιχιῶν ὅτι ἐν ᾧ

¹⁾ Ἐπιθὴ τοῦ συγγραφέως ἐνθα ἀνωτέρω τόμ. Α' § 85.

ἡ συστοιχία ἢ πρώτη εἶναι ἀντικειμενικοῦ χαρακτήρος καὶ ἐκφράζει τὴν πραγματικὴν ἀμοιβαιότητα ἀνθυφρεστῶσης δυνάμεως καὶ ἀνθυφρεστῶτος, ἐνεργήματος, ἢ συστοιχία ἢ δευτέρα εἶναι ὑποκειμενικοῦ χαρακτήρος καὶ ἐκφράζει τὴν κατὰ λόγον, κατὰ τοὺς νόμους τῆς ἡμετέρας νοήσεως ὑφρεστῶσαν ἐκείνην ἀμοιβαιότητα καὶ ἀλληλουχίαν τῆς δυνάμεως πρὸς τὴν ἐνέργειαν αὐτῆς, ἥτις ἐκ τῆς γνώσεως μὲν τοῦ ἐνεργοῦντος αἰτίου ὑποβοηθεῖ εἰς τὴν γνῶσιν τοῦ ἐνεργουμένου ἀποτελέσματος, ἐκ τῆς γνώσεως δὲ πάλιν τούτου χειραγωγεῖ εἰς τὴν γνῶσιν ἐκείνου. Βεβαίως ἡ γνῶσις, περὶ ἧς ἐνταῦθα ὁ λόγος, δὲν εἶναι ἡ γνῶσις τῆς τοιαύτης ἢ τοιαύτης φύσεως οὔτε τοῦ αἰτίου οὔτε τοῦ αἰτιατοῦ ὡς τοιούτων, ἀλλ' ἀπλῶς πληροφορία περὶ τῆς παρουσίας αὐτῶν ὡς ἐνεργείας καὶ ἐνεργήματος. Ἀπορίαν ὅμως ἔχει ἂν τὸ αὐτὸ συμβαίνει εἰς πᾶσαν γνῶσιν παντὸς αἰτίου καὶ αἰτιατοῦ, ἢ ὑπάρχουσιν αἷτια καὶ αἰτιατά, πορίζοντα γνῶσιν πληρεστέραν τῆς ἀπλῆς πληροφορίας περὶ τῆς παρουσίας αὐτῶν, καὶ τίνα εἶναι ταῦτα, τὰ αἷτια τὰ λεγόμενα ποιητικά (causae officiantes), ἢ τὰ αἷτια τὰ λεγόμενα ἀφορμολογικά (causae occasionales), ἢ οὐδέτερον τούτων, ἀλλὰ τὰ αἷτια τὰ τελικά (causae finales); Ἀπορίαν ὅμως ἔχει καὶ αὐτὴ ἡ ἐννοία τῆς αἰτιότητος καὶ τῆς αἰτιώδους συναφείας, πῶς ἀκριβέστερον νηητέα, ὡς σχέσις ἐξαρτήσεως (dependētia) πραγματικῆς, ἐξαρτήσεως τοιαύτης, ὥστε ἡ παρουσία δυνάμεώς τινος ἢ ἐνεργείας νὰ μὴ δύνηται ὑπὸ τὰς αὐτὰς περιστάσεις νὰ συνεπάγεται ἄλλην τινὰ ἐνέργειαν ἢ ἐνεργήμα, ἢ ἀπλῶς ὡς σχέσις συστοιχίας (correlatio), ὡς τοιαύτης, καθ' ἣν τῆς παρουσίας δυνάμεώς τινος ἢ ἐνεργείας παρέπεται μὲν ὑπὸ τὰς αὐτὰς περιστάσεις τὸ αὐτὸ πάντοτε ἐνεργήμα, δὲν δύνεται ὅμως νὰ διαβεβαιωθῇ κατ' ἀλήθειαν βετὸ ἐν λόγῳ ἐνεργήμα ὡς αἷτιον παραγωγὸν ἢ δημιουργικὴν ἀναγκαίως ἔχει τὴν παρουσίαν τῆς δυνάμεως ἐκείνης ἢ ἐνεργείας, καὶ μόνης ταύτης. Δύνεται νὰ διρείληται τὸ ἀποτέλεσμα εἰς τὴν σύστοιχον ἐνέργειαν ἢ ἀλληλενέργειαν τῶν δύο, τοῦ τε ἐκπροσωποῦντος τὸν ὡς ἐνεργητικὸν ἐξαιρόμενον παράγοντα, καὶ τοῦ ἐκπροσωποῦντος τὸν παθητικὸν νομιζόμενον παράγοντα.

Πρὸς τὰς διακρίσεις ταύτας δὲν συμπλῖνται κατὰ πάντα αἱ προνομασθεῖσαι τριχῆ διακρίσεις ἀπὸ τοῦ τοιούτου ἢ τοιούτου εἶδους

τῆς αἷτίας, ἀλλὰ τὸ μὲν ποιητικὸν αἷτιον δύνεται νὰ νοηθῇ καὶ ὡς ἐξάρτησις καὶ ὡς συστοιχία, τὸ δὲ ἀφορμολογικὸν αἷτιον, μόνον εἰς τὴν συστοιχίαν ὑπαγόμενον, ἔχει τοῦτο τὸ ἴδιον, ὅτι ἐνεργεῖ ἐμμέσως καὶ οἷον βοηθητικῶς, παρέχον τοὺς ἀναγκαίους ὄρους, ὑφ' οἷς ἡ κυρία ποιητικὴ ἢ παραγωγικὴ δύναμις ἐκδηλοῖ τὴν ἴδιαν ἐνέργειαν. Ὅσον δ' ἀφορᾷ εἰς τὸ τρίτον εἶδος, τὸ αἷτιον τὸ τελικόν, βεβαίως εἶναι ποιητικὸν καὶ τοῦτο, ἀλλ' ὑψηλοτέρου καί, οὔτως εἰπεῖν, ἰδεώδους χαρακτήρος, τοῦ ἀπλοῦ ποιητικοῦ αἷτιου προέχον τῷ χρόνῳ τε καὶ τῇ τάξει, ὡς ἐνεργοῦν μὲν οἷον ἐν ἄνωθεν πρὸς παραγωγὴν ἀποτελέσματος πόρρωθεν ἀποσκοπούμενον, μεταχειριζόμενον δὲ τὰ ἀπλῶς ποιητικὰ καὶ τὰ ἀπλῶς ἀφορμολογικὰ αἷτια ὡς τόσα μέσα πρὸς πραγμάτωσιν τῆς ἰδέας, τοῦ κατ' ἴδιαν ἐπιδιωκομένου τελικοῦ σκοποῦ. Καὶ παρέχεται μὲν κοινῶς ἡ ἔμφρασις ὅτι ἡ ἐνέργεια τοῦ ποιητικοῦ αἷτιου εἶναι ὡς ἐκ τῶν ὑστέρων, ἀλλὰ τὰ πρὸς ἡμᾶς ὕστερον εἶναι φύσει καὶ καθ' ἑαυτὸ πρότερον. Τοιοῦτον δὲ ὂν τὸ τελικὸν αἷτιον ἐξ ἀνάγκης προὑποτίθησι διάταξιν καὶ ἐνέργειαν κατὰ νοῦν καὶ λόγον, καὶ ἔαν ἔτι ὑποτεθῇ ὅτι ἡ τοιαύτη ἐνέργεια δὲν εἶναι καὶ ἐνσυνειδήτος, ἀλλ' ὑποσυνειδήτος κατὰ τε τὴν ἡμετέραν κρίσιν καὶ ἀντίληψιν. Ἐπειδὴ ὅμως τὸ ὑποσυνειδήτον καθ' ἡμᾶς, καίπερ νομιζόμενον ὑποδεέστερον τοῦ ἐνσυνειδήτου, δύνεται καθ' ἑαυτὸ νὰ ἐκπροσωπῇ τι πολλῶν ὑπέρτερον, ὡς αὐτὸ τοῦτο τὸ ὑπερσυνειδήτον, διὰ τοῦτο εὐλόγως ἐξελήφθη ἡ τελεολογία ἐκπαλαι καὶ ὑπὸ φιλοσόφων πρωτοβαθμίων ὡς ἐν τῶν κυριωτάτων ἐπιχειρημάτων τῆς ὑπάρξεως καὶ ἐνεργείας ἰδεώδους τινὸς καὶ ὑπερφυοῦς ἀρχῆς ἐν τῷ παντί, ἐν τῷ ἢ κατὰ μόνα τὰ ποιητικὰ καὶ ἀφορμολογικὰ αἷτια, καθ' ἀπλοῦν μηχανισμόν νοουμένη ἀλληλουχία καὶ συναρμογὴ τῶν γινομένων ἐν τῷ παντί ἔχει μὲν καὶ αὕτη τὴν ἴδιαν γοητείαν ἐπὶ τοῦ ἀνθρωπίνου νοῦ, καὶ ἐν τῇ σειρᾷ τῶν αἰώνων εὔρε πολλοὺς καὶ οὐ τυχόντας συνηγόρους καὶ θιασώτας, πλὴν ἔχει καὶ τὰ μειονεκτήματα αὐτῆς, καὶ μάλιστα τοῦτο, ὅτι ῥητῶς ἢ ὑπονοουμένως οὐδένα ἀφίνει χῶρον εἰς τὴν ἐνέργειαν τῆς ἰδέας, τῆς ἐπὶ τὸ ἀυλότερον καὶ πνευτικώτερον νοουμένης ἀρχῆς, καὶ πράγματα οὔτω μὲν μεγάλα καὶ θαυμάσια, πάσης δὲ σκοπιμότητος ἔμπλεα ἐν τοῖς ἐλαχίστοις οὐχ ἥττον ἢ ἐν τοῖς μεγίστοις, παρίστησιν ὡς ἐνεργήματα

τυφλῶς καὶ μηχανικῶς καὶ ἄνευ τινὸς σκοποῦ ἐνεργουσῶν δυνάμεων ἐν τῷ σύμπαντι.

Συναφῆς πρὸς ταῦτα εἶναι ἄλλη τις μεταφυσικὴ ἀπορία καὶ ζήτησις, ἀφορῶσα οὐχὶ εἰς τό, πόσα καὶ ποῖα τὰ ὄντα καὶ γινόμενα ἐν τῷ παντί, οὐδὲ εἰς τό, ἂν καὶ πῶς καὶ διατί καὶ πρὸς τίνα σκοπὸν ὑπάρχει ἢ ἐν τῷ παντί παρατηρουμένη κίνησις καὶ μεταβολή, ἀλλ' εἰς τοῦτο, ἂν τὰ ἐν τῷ μεγάλῳ τε καὶ ἐν τῷ μικρῷ κόσμῳ ὅπως-δήποτε καὶ ὑφ' οἷονδήποτε τύπον ὑπάρχοντα καὶ τελούμενα, κρινόμενα βεβαίως καὶ ἐκτιμώμενα ἀνθρωπίνως, ἂν εἶναι λόγου ἄξια, ἂν ἔχουσι τινα ἀξίαν παραμόνιμον, ἢ τοῦναντίον εἶναι ἄμοιρα πάσης τοιαύτης ἀξίας. Ἐκ τοιαύτης καὶ οὕτω τιθεμένης μεταφυσικῆς ἀπορίας προέκυψαν δύο ἄλλαι τάσεις, ἢ λεγομένη *αἰσιοδοξία* (optimismus) καὶ ἢ *ἀπαισιοδοξία* (pessimismus), ἐκείνη μὲν ὡς ἀντίληψις καὶ θεωρία φιλοσοφική, ὅτι πάντα καλὰ λίαν, αὕτη δὲ ὡς ἐναντία ὑπόληψις, ὅτι πλημμυλειῶν πλήρη τὰ πάντα, ὅτι «ματαιότης ματαιοτήτων καὶ πάντα ματαιότης» ἄνευ τινὸς ἔξαιρέσεως. Πλὴν δύναται νὰ νοηθῇ καὶ μέση τις τάσις, συνδυάζουσα τὰ ἀντίθετα καὶ παράλληλα εὐρίσκουσα τὰ μὲν παρὰ τὰ δέ.

§ 23. Αἱ κυριώτεραι τάσεις τῆς εἰδικῆς μεταφυσικῆς, καὶ πρώτον αἱ περὶ τὴν κοσμολογίαν.

Αἱ προαναφερθεῖσαι τάσεις καὶ ἀντιλήψεις, αἱ σχετιζόμεναι πρὸς τὴν τοιαύτην ἢ τοιαύτην ἐκδοχὴν καὶ λύσιν τῶν προβλημάτων τῆς καθόλου ἢ γενικῆς μεταφυσικῆς (§ 20—22), βεβαίως ἔχουσι ἑσπῆν εἰς τὴν ἀνάλογον ἐκδοχὴν καὶ λύσιν τῶν ἐπὶ μέρος προβλημάτων τῆς εἰδικῆς μεταφυσικῆς, τοῦ τε θεολογικοῦ καὶ τοῦ φυσικοῦ ἢ κοσμολογικοῦ καὶ τοῦ ψυχολογικοῦ (§ 17). Πλὴν ἰδιάζουσι καὶ τῆς εἰδικῆς μεταφυσικῆς καὶ τοῖς ἐπὶ μέρος προβλήμασιν αὐτῆς ἴδιαι τινες τάσεις καὶ ἀντιλήψεις, μᾶλλον ἢ ἥτιον προσοχῆς ἀξιαί, καὶ μάλιστα αἱ σχετιζόμεναι πρὸς τὸ θεολογικὸν καὶ τὸ ψυχολογικὸν πρόβλημα. Τὸ πρόβλημα τὸ κοσμολογικὸν ἀκολουθεῖ καθόλου μὲν ταῖς ὀντολογικαῖς τάσεσιν, ἴδια δὲ ταῖς ἀντιλήψεσιν περὶ τοῦ μηχανισμοῦ καὶ τῆς τελεολογίας ὡς πρὸς τὰ αἷτια τὰ ἐνεργοῦντα ἐν τῇ κορείᾳ καὶ ἐξελλίξει τῶν φυσικῶν φαινομένων τοῦ κόσμου, ὡς καὶ τῆς αἰσιοδοξίας ἢ ἀπαισιοδοξίας, ὡς πρὸς τὴν ἀξίαν ἢ ἀπαξίαν τῆς

καθόλου τε ὑπάρξεως καὶ τῆς ἐπὶ μέρος ζωῆς. Βεβαίως αἱ αὗται αὗται διαφοραὶ τάσεων καὶ ἀντιλήψεων περὶ τὰ φυσικὰ καὶ κοσμολογικά, ὅπως καὶ αἱ διαφοραὶ τάσεων περὶ τὰ θεολογικά καὶ τὰ ψυχολογικά δύνανται νὰ ἐπιδρῶσι καὶ ἐπὶ τοῦ πρακτικοῦ βίου καὶ νὰ γεννῶσιν ἀναλόγους διαφορὰς φρονημάτων καὶ διαγωγῆς ἐν τῷ βίῳ, πλὴν αἱ τάσεις αὗται θὰ εἶναι ἠθικοῦ μᾶλλον ἢ μεταφυσικοῦ χαρακτῆρος παρὰ πᾶσαν τὴν ἀφετηρίαν αὐτῶν τὴν θεωρητικὴν καὶ τὴν ἐπίδρασιν τῆς θεωρίας ἐπὶ τῆς πράξεως. Ἄλλοιου καὶ ἀνωμάλου ἢ ἰδιορρύθμου χαρακτῆρος τάσεις θὰ προκύψωσι, ἐὰν αἱ αὗται διαφοραὶ τάσεων καὶ ἀντιλήψεων μεταφυσικῶν ἐπιδράσωσι καὶ ἐπὶ τοῦ ἐπιστημονικοῦ βίου οὕτως, ὥστε ὁ εἰδικῶς περὶ τὰ φυσικὰ καὶ κοσμολογικά ἐνασχολούμενος νὰ θυθῆται τὰς περὶ ταῦτα ἐπιστημονικὰς αὐτοῦ μελέτας καὶ ἐργασίας μᾶλλον καθ' ὅς ἔχει μεταφυσικὰς ἀντιλήψεις περὶ φύσεως καὶ κόσμου ἢ κατὰ τὰς ἀπαιτήσεις τῶν θετικῶν καὶ ἐμπειρικῶν ἐπιστημῶν. Καὶ ἢ μάλιστα ἰδεολογοῦσα ἀντίληψις περὶ τῆς πορείας καὶ τοῦ τέλους τοῦ φυσικοῦ κόσμου δύναται μὲν ὀπισθεν καὶ ὑπεράνω τῶν φυσικῶν νόμων νὰ διαβλέψη νόμους πολλῶν ὑπερτέρους καὶ ἰδανικωτέρους καὶ τοὺς φυσικοὺς νόμους νὰ θεωρῇ ὡς ἀπλᾶ ὄργανα καὶ μέσα πρὸς ἐπίτευξιν ὑψηλοτέρων σκοπῶν καὶ τελῶν, δὲν ἀπαλλάσσεται ὅμως τῆς ὑποχρεώσεως πρὸ τῶν ἀπωτέρων αἰτίων τῶν ἐν τῷ κόσμῳ γινομένων νὰ ἐρευνησῇ τὰ αἷτια αὐτῶν τὰ προσεχῆ. Ἄλλως παρίσταται ὡς ἀστρολόγος μᾶλλον ἢ ὡς ἀστρονόμος, καὶ ὡς τὰ μαγικά ἐπιτηδεύων μᾶλλον ἢ ὡς μελετῶν τὰ περὶ φύσεως κατὰ φυσιοδίφην καὶ φυσιολόγον ἀληθινόν.

§ 24. Αἱ μεταφυσικαὶ τάσεις περὶ τὴν θεολογίαν.

Αἱ περὶ τὴν θεολογίαν φερόμεται τάσεις τῆς εἰδικῆς μεταφυσικῆς ὡς τὰ πολλὰ παρακολουθοῦσι ταῖς περὶ τὴν ὀντολογίαν κρατούσαις τάσεσιν τῆς καθόλου μεταφυσικῆς, καὶ εἶναι ἄφ' ἑνὸς μὲν ἢ ἀθεΐα καὶ ἢ πανθεΐα, ἢ ἄλλως ἀθεϊσμός καὶ πανθεϊσμός, ἀφ' ἑτέρου δὲ ὁ θεϊσμός καὶ ὁ τῷ λατινικῷ ὀνόματι χαρακτηριζόμενος καὶ τοῦ θεϊσμοῦ διαστελλόμενος δεϊσμός (deismus), καὶ τελευταῖον ὁ πανενθεϊσμός. Ἡ ἀθεΐα, ὡς παντελής ἀρνήσις παντὸς θεοῦ ἐν τῷ παντί καὶ πάσης θρησκευτικῆς ἰδέας καὶ πράξεως ἐν τῷ βίῳ τῶν

ἀνθρώπων, ἀντιστοιχεῖ τῷ ἀκράτῳ ὕλισμῳ τῆς ὄντολογίας ἐν τῇ μεταφυσικῇ (§ 20), σχοῦσα δὲ κατὰ πάντα τοὺς αἰῶνας μᾶλλον ἢ ἥτιον κεκηρυγμένους ὁπαδοὺς καὶ παρὰ τοῖς ἐκ συστήματος φιλοσοφοῦσιν, οὐδὲ τὴν σήμερον εἶναι τι σπάνιον παρὰ τοῖς ἀντιπαιουμένοις ὑπερόχου μορφώσεως καὶ ἀνεξαρτήτου πνεύματος παρὰ τὸ πολὺ κοινόν, καὶ δὴ καὶ ἐπ' ὀνόματι τῆς φιλοσοφίας αὐτῆς, ἐν ᾗ ὁ ἀντίστοιχος αὐτῆς ὕλισμὸς κατὰ γε θεωρίαν ἔχει περιέλθει εἰς χρεωκοπίαν.

Ἐπὶ τὴν πανθειάν ἢ τὸν πανθεισμόν νοεῖται μὲν καὶ ἡ ἑκπαλαι συνήθως καὶ παρ' αὐτοῖς ἔτι τοῖς Ἑλλησι φιλοσόφοις φερομένη συνταύτισις τοῦ θεοῦ πρὸς τὴν ψυχὴν τοῦ παντός ἢ τοῦ κόσμου, μάλιστα δὲ ἡ πολλῶν ἔτι εὐρυτέρα αὐτοῦ ἑκδοχὴ ὡς τοῦ αὐτοῦ πρὸς τὸ πᾶν ἀδιακρίτως, ὡς τε ὕλικόν καὶ ὡς ψυχικόν ἢ πνευματικόν, ἀντιστοιχῶς πρὸς τὴν θεωρίαν τοῦ μονισμοῦ ἢ τῆς ταυτότητος ἐν τῇ μεταφυσικῇ (§ 20), ὡς καὶ ἡ τάσις ἢ εἰδικωτέρα, ἢ τὰ θεῖαν ἐνορῶσα ἐν αὐτῷ τῷ ἀνθρωπίνῳ λόγῳ, ὡς ἐν τῷ πεπερισμένῳ ἐκπροσωποῦντι συγκεκριμένως καὶ ἐνσυνειδήτως τὸν λόγον τὸν ἄπειρον, τὸν ἐν τῷ παντὶ ὑπάρχοντα καὶ ἐνεργοῦντα ἀορίστως καὶ ὑποσυνειδήτως. Καὶ δύναται μὲν ἡ πανθεΐουσα τάσις τοῦ θεοῦ νὰ νοηθῇ καὶ ὑπὸ τὴν ἐννοιαν τοῦ *transcendens*, τοῦ ὑπερκοσμίου, ὡς ἀπὸ τῶν φαινομένων τοῦ κατ' αἴσθησιν κόσμου διακρίνουσα καὶ διασιέλλουσα τὴν ἀδιόρατον καὶ ὑπὲρ πάσαν αἴσθησιν ὑπάρχουσαν βληθινὴν αὐτῶν οὐσίαν καὶ ὑπόστασιν, πλὴν ἰδιάζει τῇ πανθείᾳ ἢ ἑκδοχῇ τοῦ θεοῦ ὡς ἐνδοκοσμίου (*immanens*), ἐν ᾗ ἢ ἑκδοχῇ αὐτοῦ, ὡς ὑπερκοσμίου εἶναι οἰκεία τῷ τε θεϊσμῷ καὶ τῷ δεϊσμῷ, θεωρίαις ἀντιστοιχοῦσαι τῷ δυϊσμῷ καὶ τῷ πνευματισμῷ τῆς ὄντολογίας τῆς μεταφυσικῆς καὶ ἀναγνωρίζουσας τὴν ὑπαρξίν ὑπεριῶτου πνευματικοῦ ὄντος, διακεκριμένου τοῦ κόσμου καὶ δημιουργοῦ αὐτοῦ, μετὰ ταύτης τῆς διαφορᾶς, ὅτι κατὰ μὲν τὸν θεϊσμόν τὸ ὄν τοῦτο πιστεύεται καὶ λατρεύεται ὡς ποιητῆς ἅμα καὶ κυβερνήτης τοῦ κόσμου καὶ ὡς ὄν προσωπικόν καὶ παντέλειον, ἐν ᾗ κατὰ τὸν δεϊσμόν νομίζεται ὡς ἀγνωστον μὲν καὶ ἀκαθόριστον ἀκριβῶς κατὰ τὴν οὐσίαν καὶ τὰ ἰδιώματα αὐτοῦ, ὡς ἀμέτοχον δὲ εἰς τὴν κυβέρνησιν τοῦ κόσμου καὶ πᾶσαν πρόνοιαν περὶ τῶν ἐν αὐτῷ γινομένων. Τέλος δὲ ὁ πανθεϊ-

σμὸς, καίπερ συμφωνῶν τῷ θεϊσμῷ εἰς τὴν ἀπόρριψιν τῆς πανθειστικῆς ταυτότητος τοῦ θεοῦ πρὸς τὸ πᾶν, ὡς καὶ τὴν ἀναγνώρισιν τῆς ἀπολύτου πνευματικότητος καὶ προσωπικότητος τοῦ Ὑψίστου ὄντος, πάλιν δ' ὅμως ἀποπειροῦται τινὰ συμβιβασμὸν μεταξὺ θεϊσμοῦ καὶ πανθεϊσμοῦ ἐν τῷ καθορισμῷ τῆς σχέσεως τοῦ θεοῦ πρὸς τὸν κόσμον, παριστῶν αὐτὴν ἐν πολλῷ εὐρυτέραν καὶ περιεκτικωτέραν καὶ ἅμα οἰκειωτέραν καὶ ἀμεσωτέραν, ἀποδεχόμενος τὸν θεὸν ὡς ὑπερκόσμιον ἅμα καὶ ἐνδοκόσμιον, ὡς ἐν τῷ θεῷ μὲν ὑπάρχοντα τὰ τοῦ κόσμου πάντα, ἐν τῷ θεῷ δὲ ζῶντα καὶ ἐνεργοῦντα, οὕτως ὥστε παρὰ πᾶσαν τὴν ἐν τῷ παντὶ καὶ παρὰ παντὶ παρουσίαν καὶ ἐνέργειαν τοῦ θεοῦ, οὔτε αὐτὴ ἐν ἐκάστῳ τῶν ἐπὶ μέρους ὄντων τῶν ἐνεργούντων εἰκονίζεται καὶ ἀποκατοπτρίζεται ὑπὸ τὸν αὐτὸν τύπον, ἀλλ' ἄλλον παρ' ἄλλῳ, οὔτε ὁ κόσμος, οὔτε ἐν τοῖς μέρεσιν αὐτοῦ, ἔστω καὶ τοῖς τελειοτάτοις ἐξ αὐτῶν, οὔτε ἐν τῇ ὁλότῃ αὐτοῦ, ἐνέχει καὶ παρέχει εἰκόνα τινὰ τοῦ θεοῦ σύμμετρον αὐτῷ καὶ ἀκριβῆ, διὰ τὸ πάντῃ ὑπέροχον καὶ ἀνεξάντλητον τοῦ θεοῦ πληρώματος ἐν παραβολῇ πρὸς τὰ ἐνεργήματα αὐτοῦ τὰ ὑφ' οἷονδῆποτε τύπον καὶ καθ' οἷονδῆποτε τρόπον εἰκονίζοντα καὶ ἀποκατοπτρίζοντα τὴν ἐκείνου δύναμιν καὶ ἐνέργειαν.

§ 25. Αἱ μεταφυσικαὶ τάσεις περὶ τὴν ψυχολογίαν.

Αἱ περὶ τὸ ψυχολογικὸν πρόβλημα ὑφιστάμεναι τάσεις τῆς εἰδικῆς μεταφυσικῆς ἀφορῶσι καὶ αὐταὶ αἱ μὲν πρὸς αὐτὸ τὸ εἶναι τῆς ψυχῆς, ὡς ὅποια τις ἐκληπιτέα δηλ. ἢ ψυχὴ ἢ ἀνθρωπίνη κατὰ τὴν ἰδίαν αὐτῆς φύσιν καὶ οὐσίαν, καὶ ἂν ὑφίσταται αὐτὴ καθ' ἑαυτὴν καὶ ἔχει ἰδίαν ὑπόστασιν, καὶ ταύτην ἐν τῇ ἐννοίᾳ τοῦ ἀκαταλύτου τε καὶ ἀφθάρτου κατὰ τὸ εἶναι καὶ τοῦ διαρκοῦς καὶ ἀθανάτου τῆς ἐνσυνειδήτου καὶ προσωπικῆς αὐτῆς ζωῆς καὶ ἐνεργείας ἐκτὸς τοῦ σώματος, αἱ δὲ πρὸς τὴν ἐνέργειαν αὐτῆς, πρὸς τε τὴν ἰδιάζουσαν φύσιν τῶν τῷ ὀνόματι τούτῳ διακρινομένων καὶ χαρακτηριζομένων ψυχικῶν ἐνεργειῶν καὶ πρὸς τὴν ἀρχὴν ἢ δύναμιν αὐτῶν τὴν κινητήριον, πρὸς τὸ ἐκούσιον ἢ ἀκούσιον τῶν ἐκφάνσεων αὐτῶν, καὶ ἄλλαι πρὸς τὸ πρᾶτεῖον αὐτῶν, ἔν δηλ. καὶ τίνες τῶν διαφόρων ψυχικῶν ἐνεργειῶν προέχουσι τῶν ἄλλων ὡς ἀρχικαὶ καὶ θεμελιώδεις, αἱ λεγόμεναι γνωστικαί, ἢ συναισθητικαί, ἢ αἱ βουλευτικαί.

Καὶ περὶ τὴν λύσιν τῶν διαφόρων τούτων μεταφυσικῶν ἀποριῶν τῆς ψυχολογίας παρατηρεῖται σχεδὸν τὸ αὐτό, ὅπερ εἶδομεν συμβαῖνον καὶ περὶ τὴν λύσιν τῶν ὁμοίων ἀποριῶν τῆς θεολογίας. Αἱ τάσεις δηλ. αἱ περὶ τὰ ψυχολογικὰ καθόλου μὲν εἶπεῖν εἶναι ἀνάλογοι πρὸς τὰς τάσεις τὰς περὶ τὴν ὄντολογία καὶ ὡς τὰ πολλὰ ἀκολουθοῦσιν ἐκείναις. Ἰδίᾳ δὲ ὡς πρὸς τὸ πρόβλημα τὸ περὶ τῆς οὐσίας τῆς ψυχῆς καὶ τῶν συναφῶν αὐτῇ ζητημάτων σημειωτέον τοῦτο, ὅτι ὑπάρχουσι καὶ οἱ ἀρνούμενοι πᾶσαν ἰδίαν ὑπόστασιν τῇ ψυχῇ, καὶ ὑπὸ ψυχὴν ἐννοοῦντες ἀπλῆν ἐνέργειαν, καὶ ταύτην ὄχι καθ' ἣν ἔννοιαν πᾶν τὸ ὧς ὄν θεωρούμενον ἐκλαμβάνεται ὡς αὐτὸ τοῦτο δύναμις καὶ ἐνέργεια (force, energie), ἀλλ' ὡς τις ἐντέλεια (actualitas), ὡς τι κεφάλαιον ἢ γινόμενον τῆς ἐνεργείας ἢ συνεργείας τῶν τὸ σῶμα καθόλου καὶ τὸν ἐγκέφαλον ἰδίᾳ συναποτελούντων μορίων ἢ κυττάρων, ὅπωςδὴποτε νοουμένων, εἴτε ὡς ὅλως ὑλικῶν, εἴτε ὡς ὅλως πνευματικῶν, εἴτε ὡς ὑλοπνευματικῶν, κατ' ἀνάλογον μεταφυσικὴν ἐκδοχὴν τοῦ ὄντος. Ὡς πρὸς δὲ τὴν φύσιν αὐτὴν τῶν ψυχικῶν ἐνεργειῶν καὶ τὴν αἰτιώδη αὐτῶν ἀρχήν, βεβαίως καὶ τὸ ζήτημα τοῦτο λύεται κατὰ τὰς καθόλου ὄντολογικὰς θεωρίας, καὶ ἐν ᾧ κατὰ τὸν ὀλιστῆν πᾶσα ψυχικὴ ἐνέργεια εἶναι καὶ αὕτη ὑλική, ὡς τοιαύτη δέ, ὡς αἰτία ἔχουσα ἀνάλογον, ἐξωτερικὴν δηλ. καὶ μηχανικὴν, τὴν τοιαύτην ἢ τοιαύτην κίνησιν ἢ κατάστασιν τοῦ ἐγκεφάλου ἢ τῶν παραρτημάτων αὐτοῦ, στερεῖται πάσης ἐκουσιότητος, κατὰ τὸν μοιστῆν ἢ ψυχικὴ ἐνέργεια εἶναι ἢ ἑτέρα ὄψις τῆς διφυοῦς ιδιότητος τοῦ ἑνὸς καὶ τοῦ ὄντος, καὶ ὀφειλομένη εἰς αὐτὴν τὴν ἐνέργειαν τοῦ διφυοῦς ὄντος καὶ τῶν διαφορῶν ἐκφάνσεων αὐτοῦ οὐδὲν ἔχει τὸ ἐκούσιον καὶ αὐτοτελές. Τοῦναντίον δὲ κατὰ τὸν δυϊστῆν καὶ τὸν πνευματιστῆν ἢ ψυχικὴ ἐνέργεια καὶ φύσιν ἔχει ἰδίαν, ὅλως ἀσύγκριτον πρὸς τὴν λεγομένην φυσικὴν καὶ φυσιολογικὴν ἐνέργειαν, καὶ μετέχει ἐκουσιότητος καὶ αὐτενεργείας. Ἡ τάσις ἢ ἀρνούμενη πᾶσαν ἐκουσιότητα εἰς τὰς ψυχικὰς ἐνεργείας, καὶ παριστῶσα αὐτὰς ὡς ἀποτελέσματα ἄλλων ἐπιδράσεων ἢ καὶ αὐτῆς τῆς ἀλληλεπιδράσεως αὐτῶν χαρακτηρίζεται ὡς determinismus ἢ καὶ necessitarianismus ὡς τις ἑτεραρχία τῆς βουλήσεως ἢ ἄλλως ὡς ἀναγκοβουλία ἢ ἀναγκοπραγία, ἐν ᾧ ἢ

ἐναντία τάσις, ἢ ὑποστηρίζουσα τὴν πλήρη καὶ τελείαν ἐκουσιότητα καὶ ἀνεξαρτησίαν τῶν ψυχικῶν ἐνεργειῶν, χαρακτηρίζεται ὡς indeterminismus, ὡς τις αὐθαιρεσία ἢ ἀπολυταρχία τῆς βουλήσεως, ἢ δὲ τάσις ἢ ἀποφεύγουσα τὰ δύο ἄκρα, καὶ πρὸς τῇ αὐτοβουλία ἀποδεχομένη τὴν ἐπίδρασιν καὶ ἄλλων αἰτιῶν ἢ ἀφορμῶν ἐπὶ τῶν ἐκάστοτε λαμβανομένων ἀποφάσεων εἶναι ἢ καλῶς ἐννοουμένη ἐκουσιότης ἢ ἐκουσιοβουλία (spontaneität), ὡς τις αὐταρχία τῆς βουλήσεως ἐξ ἴσου διαστελλομένη τῆς τε ἑτεραρχίας καὶ τῆς ἀπολυταρχίας.

Ἄλλοιαι εἶναι αἱ ψυχολογικαὶ τάσεις αἱ ἀναφερόμεναι εἰς τὴν ἀπλότητα ἢ πλειονότητα τῶν ψυχικῶν δυνάμεων καὶ ἐνεργειῶν καὶ εἰς τὸ πρωτεῖον μεταξὺ αὐτῶν ἐν περιπτώσει πλειονότητος αὐτῶν, καὶ δὴ ἀφ' ἑνὸς μὲν ὁ λεγόμενος intellectualismus, ὁ νοητισμὸς ἢ νοσηταρχία, ἢ τάσις ἢ παραδεχομένη τριάδα ψυχικῶν δυνάμεων καὶ ἐνεργειῶν καὶ ὡς θεμελιώδη μεταξὺ αὐτῶν καὶ ἄρχουσαν τὴν χαρακτηριζομένην ὡς τὸ νοητικὸν ἢ γνωστικὸν τῆς ψυχῆς, ἀφ' ἑτέρου δὲ ὁ λεγόμενος voluntarismus, ὁ βουλητισμὸς ἢ βουληταρχία, ἢ τάσις ἢ ἀποδίδουσα τὰ πρωτεῖα εἰς ὅ,τι διακρίνεται ὡς δρεκτικὸν ἢ βουλητικὸν τῆς ψυχῆς, καὶ ὡς τρίτη ὁ λεγόμενος sentimentalismus, ὁ συναισθητισμὸς ἢ συναισθηματισμὸς, τάσις παρὰ τὸ γνωστικὸν καὶ βουλητικὸν ἀναγνωρίζουσα ὡς ἰδίαν ψυχικὴν ἐνέργειαν καὶ τὸ συναίσθημα (sentiment, Gefühl), καὶ ἐν τούτῳ διαβλέπουσα τὴν πρώτην καὶ θεμελιώδη ψυχικὴν δύναμιν ἢ ἐνέργειαν, καὶ οὐ μόνον ὡς ἀπλῆν ἀφετηρίαν τῆς βουλήσεως καὶ τῆς πράξεως, ἀλλὰ καὶ ὡς ἰδιὸν τινα καί, οὕτως εἶπεῖν, ἄμεσον τρόπον καὶ ἅμα γνώμονα τῆς γνώσεως αὐτὸ τοῦτο ὡς intuition, ὡς θυμοσοφίαν ἢ διαίσθησιν ἢ ἐνόρασιν, ἥτις, καίπερ καθ' ἑαυτὴν μυστικὴ, ἀνεξήγητος καὶ ἀναιτιολόγητος, ὅμως παρίσταται πολλάκις ὡς ἡ μόνη καὶ ἀσφαλὴς πηγὴ γνώσεως ἐν τε τοῖς θεωρητικοῖς καὶ ἐν τοῖς πρακτικοῖς (πρὸβλ. § 19).

§ 26. Τάσεις περὶ τὸν πρακτικὸν κλάδον τῆς φιλοσοφίας.

Τάσεις καὶ διαφοραὶ τάσεων ἐξεδηλώθησαν κατὰ καιροὺς καὶ περὶ τὰ προβλήματα τοῦ πρακτικοῦ κλάδου τῆς φιλοσοφίας, καὶ οὐ μόνον τῶν εἰδικῶν αὐτοῦ μαθημάτων, ἀλλὰ καὶ αὐτοῦ τοῦ γενικώτερον χαρακτῆρα ἔχοντος, τῆς φιλοσοφικῆς ἀνθρωπογνώσεως, τοῦ φι-

λοσοφικῶς θεωρουμένου καὶ ἐξεταζομένου μικροκόσμου (§ 17). Καί-
τοι δὲ τὰ διάφορα τοῦ κλάδου τούτου προβλήματα καὶ αἱ περὶ
αὐτὰ ἐκδηλωθεῖσαι καὶ ὑφιστάμεναι τάσεις καὶ τάσεων διαφοραὶ
διευκρινίζονται ἐν τοῖς ἐπὶ μέρους μαθήμασι τοῦ αὐτοῦ κλάδου,
πλὴν ὑπάρχουσι καὶ τοιαῦτα προβλήματα καὶ τοιαῦται περὶ αὐτὰ
τάσεις καὶ διαφοραὶ τάσεων, αἵτινες, κοιναὶ οὖσαι πᾶσι τοῖς ἐπὶ
μέρους μαθήμασιν, ἁρμοδίως ἐξετάζονται οὐχὶ ἐν ἐνὶ τινι τούτων,
ἀλλ' ἐν τῷ γενικωτέρῳ μαθήματι τοῦ κλάδου τούτου, ἐν τῇ φιλο-
σοφικῇ ἀνθρωπογνωσίᾳ. Ὡς τοιαῦτα προβλήματα προέχουσι τό τε
περὶ τῆς ἀρχῆς καὶ προελεύσεως τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ ἀνθρωπίνου
γένους, καὶ τὸ περὶ τῆς πρώτης αὐτοῦ καταστάσεως ὡς καὶ τὸ περὶ
τῆς περαιτέρω πορείας τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων ὑπὸ τὰς ποι-
κίλας αὐτοῦ ὕψεις καὶ φάσεις, ἰδιωτικὰς τε καὶ ὁμαδικὰς, ὕλικὰς τε
καὶ πνευματικὰς, βιοτεχνικὰς τε καὶ καλλιτεχνικὰς, κοινωνικὰς τε
καὶ πολιτικὰς, ἠθικὰς τε καὶ δικαιολογικὰς, ἐκπολιτιστικὰς τε καὶ
ἐξημερωτικὰς, προβλήματα συμπεριλαμβανόμενα καὶ συγκεντρούμενα
ἐν τῇ περιβοήτῳ τῶν νεωτέρων χρόνων θεωρίᾳ τῆς ἐξελέξεως (evo-
lution), τῇ θεωρίᾳ τῆς ἀπὸ τῶν ἀτελεστέρων βαθμιαίας προελεύ-
σεως τῶν τελειότερων, ἐν ἀντιθέσει μὲν πρὸς τὴν ἔκπαλαι γνωστὴν
θεωρίαν τῆς προβολῆς ἢ ἀπορροῆς (emanatio), τὴν θεωρίαν τῆς
ἀπὸ τοῦ τελείου καθόδου εἰς τὰ ἀεὶ ἀτελέστερα, ἐν ἀντιδιαστολῇ
δὲ πρὸς δύο ἄλλας ἐννοίας, τὴν ἀπὸ τοῦ ὀπωσδήποτε προσκτηθέν-
τος καὶ κατορθωθέντος βαθμοῦ βελτιώσεως καὶ τελειοποιήσεως με-
τατροπὴν ἢ μεταστροφήν εἰς τὴν ἀρχικὴν ἀτέλειαν, ὡς καὶ τὸν
λεγόμενον ἐκφυλισμὸν (degeneratio), τὴν ἀπὸ ἀρχικῆς τινος εὐεξίας
ἢ τελειότητος μετάπτωσιν ἢ κατάπτωσιν εἰς τὰς πλημμελείας τῆς
ἀτελείας καὶ καχεξίας. Τῆς ἐξελέξεως ἴδιον εἶναι καὶ τοῦτο, ὅτι ἢ
βαθμιαία βελτιώσεις καὶ τελειοποιήσεις δύναται γὰρ θεωρηθῆναι τὸ μὲν
ὡς ὅλως μηχανικῶς καὶ ἀσκοπῶς συντελουμένη κατὰ εἰρημὸν αἰτίων
ἔσωτερικῶν, τῇ φύσει τῶν ὑποκειμένων οἰκείων, καὶ ἀφορμῶν ἐξω-
τερικῶν, τυχαίων πολλάκις συμπτώσεων καὶ περιστατίσεων, οἴκοθεν
ἀσχέτων πρὸς τὰ συντελούμενα, τὸ δὲ καὶ ὡς κατὰ σκοπὸν τινα
διενεργουμένη, ὡς συμμορφουμένη καὶ ἀκολουθοῦσα, ἔστω καὶ ἄσυνει-
δήτως, καὶ ἠθικῇ τινι τάξει καὶ διατάξει τῶν τοῦ μακροῦ τε καὶ

μικροῦ κόσμου, τάξει ὑπερκειμένη μὲν τῇ ἀπλῇ φυσικῇ τάξει καὶ
διατάξει, μεταχειριζομένη δὲ ταύτην ὡς μέσον πρὸς ἐπίτευξιν πολλῶν
ὑψηλοτέρων σκοπῶν τοῦ βίου καὶ τῆς ὑπάρξεως ὅλης. Ἡ τάξις
αὕτη, οἰκεία οὖσα τοῖς θεϊσταῖς καὶ τοῖς δεισταῖς, δὲν εἶναι ἄλλο-
τρία καὶ τοῖς ἐπὶ τὸ πανθειστικώτερον φιλοσοφοῦσιν (¹), ἐν ᾧ ἢ
ὅλως φυσικῇ καὶ μηχανικῇ ἐκδοχῇ τῆς ἐξελέξεως ἰδιαίξει τοῖς ἐπὶ τὸ
ὕλιστικώτερον φιλοσοφοῦσι, καίτοι αὐτὸς ὁ Κάρολος Darwin, ὁ
ἐν τοῖς νεωτέροις χρόνοις εἰσηγησάμενος τὴν θεωρίαν τῆς ἐξελέξεως
δὲν ἦτο κεκηρυγμένος ὕλιστής καὶ ἄθεος. Κατὰ τοὺς οὕτως ἢ ἄλλως
προσκειμένους τῇ εἰρημένῃ ἐκδοχῇ τῆς ἐξελέξεως καὶ τοῦ ἀνθρώπου
ἢ προέλευσις ἐξηγητέα καθ' ὃν τρόπον καὶ ἢ προέλευσις πάντων
τῶν ἄλλων ἐνοργάνων καὶ ἐμφύχων ὄντων, ἢ ἀρξαμένη ἀπὸ ὅλως
στοιχειωδεστάτων ἀρχῶν, ἀπὸ σπερμάτων καὶ πλασμάτων ἢ πρω-
τοπλασμάτων ἀτελεστάτων, καὶ μετὰ μακρὰν μὲν τῶν αἰώνων καὶ
τῶν χιλιετηρίδων σειρὰν, ἐν διαδοχῇ δὲ ἔλιγμῶν καὶ μεταπτώσεων
καὶ διαμείψεων καὶ μεταμείψεων καταλήξασα εἰς τὴν κατὰ τόπους
καὶ καιροὺς ἐμφάνισιν καὶ τοῦ λεγομένου ἀνθρωπίνου εἶδους (²),
ὄντων πιθηκοειδῶν καὶ πηθικογενῶν, πεπροικισμένων μὲν μετὰ
ἀνωτέρου σωματικοῦ καὶ ἐγκεφαλικοῦ ὀργανισμοῦ καὶ μετὰ ἀνωτέρων
ψυχικῶν δυνάμεων καὶ λειτουργιῶν, ἀλλ' ἐν τῇ πρώτῃ ἀρχῇ ἀτελε-
στάτων κατ' ἄμφω, καὶ μόνον ὕστερον μετὰ χρόνου πάροδον ἀνυ-
πολογίστου ἀναπτυχθέντων κατὰ μικρὸν καὶ εἰς ὀπωσοῦν τελειότερα
στάδια ζωῆς, νοήσεως καὶ ἐνεργείας προβάτων, καὶ ἔτι νῦν προ-
βαίνοντων μὲν ἢ καὶ προθησομένων ἐν τῇ ἡμερώσει καὶ τῷ πολι-
τισμῷ, ἀλλ' ἄνευ μὲν τινος ὑψηλοτέρας προδιατάξεως καὶ ἄνευ
σκοποῦ τινος καὶ τέλους ὑψηλοτέρου, κατὰ νόμους δὲ μοιραίως
φυσικοῦς καὶ κατὰ τρόπους ἀλογίστως εἰκαίους, διὰ παντοίων στρο-

(¹) Πρὸς τοὺς ἐκ τῶν νεωτέρων Γερμανῶν φιλοσόφων "Egelon († 1831),
Krause († 1832) καὶ Schelling († 1854).

(²) Ἀξιοσημειώτον ὅτι καὶ τῆς τοιαύτης θεωρίας τῆς ἐξελέξεως αἱ ἀρχαὶ
ἀπαντῶσιν ἤδη ἐν αὐτῇ τῇ ἀρχαίᾳ Ἰωνικῇ φιλοσοφίᾳ ἢ φυσιολογίᾳ, παρὰ τῷ
Ἀναξίμανδρῳ, κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Πλουτάρχου αὐτοῦ (Συμποσ. προβλήμ.
Λ, 8, 4). «Ἐν ἰχθύσιν ἐγγενέσθαι τὸ πρῶτον ἀνθρώπους ἀποφαίνεται (Ἀνα-
ξίμανδρος), καὶ τραφέντας, ὡσπερ οἱ γαλεοί, καὶ γενομένους ἱκανοὺς ἑαυτοῖς
βοηθεῖν, ἐκβληθῆναι τήνικαυτα καὶ γῆς λαβεῖσθαι».

φῶν καὶ μεταστροφῶν καὶ μεταπτώσεων καὶ περιπετειῶν καὶ ἀγώνων καὶ ἀνταγωνισμῶν καὶ πόθων καὶ εὐχῶν καὶ ἐλπίδων καὶ προσδοκιῶν, καὶ τούτων ἰσταμένων κατὰ τὸν λίθον τοῦ Σιούφου, καὶ πληρουμένων κατὰ τὸν πίθον τῶν Δαναΐδων καὶ τὰ διψῶντα χεῖλη ἀναψυχουσῶν κατὰ τὰ ρ. . . . τοῦ Τανιάλου, καὶ οὐ μόνον κατὰ μέλη ἕκαστα, ἀλλὰ καὶ καθ' ὁμάδας ὅλας καθ' ἅπαν τὸ γένος τῶν βροτῶν, ὅ,τι δὲ πού φαίνεται ὡς λάμπρις καὶ ἐπίφρασις δόξης ἀνθρωπίνης, δὲν εἶναι τι ἄλλο εἰ μὴ ὡς ἄνθος χόρτου ἐξηράνθη ὁ χόρτος, καὶ τὸ ἄνθος αὐτοῦ κατέπεσεν. Εἰς τοῦτο καταλήγει συνεπῶς ἡ μηχανικὴ ἐκδοχὴ τῆς ἐξελέξεως ἐφαρμοζομένη εἰς τὸν ἄνθρωπον καὶ εἰς πᾶν ὅ,τι ἀφορᾷ τὸν ἀνθρώπινον βίον, συμπεριλαμβανομένων καὶ τῶν λαμπροτάτων ἐπιτευγμάτων καὶ κατορθωμάτων τοῦ ἀνθρωπίνου πολιτισμοῦ κατὰ πάσας αὐτοῦ τὰς φάσεις.

§ 27. Προέχουσαι τάσεις περὶ τὴν ἠθικὴν.

Ἐκ τῶν τάσεων τῶν εἰδικωτέρων, τῶν ἐκδηλωθεισῶν περὶ τὰ καθ' ἕκαστα προβλήματα καὶ μαθήματα τοῦ πρακτικοῦ κλάδου τῆς φιλοσοφίας, δὲν εἶναι μὲν ἀνάξια προσοχῆς αἱ φερόμεναι καὶ περὶ τὰ ἄλλα, θὰ διαλάβωμεν ὅμως ἐν τοῖς ἑξῆς οὐχὶ περὶ ὅλων, ἀλλὰ περὶ τῶν κυριωτέρων καὶ μᾶλλον προεχουσῶν, οἷαι κατὰ πρῶτον λόγον αἱ περὶ τὴν ἠθικὴν, ἔπειτα δὲ αἱ περὶ τὴν δικαιολογίαν ἢ φιλοσοφίαν τοῦ δικαίου καὶ αἱ περὶ τὴν καλολογίαν ἢ αἰσθητικὴν.

Εἶναι διάφοροι αἱ περὶ τὴν ἠθικὴν ὑπάρχουσαι τάσεις, προκύπτουσαι ἐκ τῆς ἀπὸ διαφόρου ἀπόψεως ἐξετάσεως τῶν ἠθικῶν προβλημάτων, καὶ πρῶτον τοῦ προβλήματος τοῦ καιροῦ περὶ τοῦ γνώμονος ἢ κριτηρίου τῆς ἠθικότητος καὶ περὶ τοῦ ὑποχρεωτικοῦ κύρους τῶν ἀπαιτήσεων αὐτῆς. Κατὰ τίνα δηλ. νόμον καὶ κανόνα, καὶ πῶς καὶ πόθεν προελθόντα κρίνοντες τὰς τῶν ἀνθρώπων διαθέσεις, βουλήσεις, καὶ πράξεις προκρίνομεν τὰς μὲν τῶν δέ, καὶ τὰς μὲν τιμῶμεν ὡς ἐπαίνου καὶ σπουδῆς ἀπάσης ἀξίας, τὰς δὲ τούναντιον λογιζόμεθα ὡς ψόγου καὶ καταφρονήσεως καὶ φυγῆς ἀξίας. Καὶ καθόσον μὲν ἡ ἀρχὴ τοῦ ἠθικοῦ νόμου καὶ κανόνος ἀναζητεῖται ἐν αὐτῷ τῷ ἀνθρώπῳ, ἐν αὐτῇ τῇ ἀνθρωπίνῃ φύσει, ἐν ἰδίᾳ τινὶ ἐν αὐτῷ τῷ ἀνθρώπῳ ἐνυπαρχούσῃ δυνάμει ἢ ὁρμῇ καὶ κλίσει, ἐν αὐτῇ τῇ κοινῶς οὕτω καλουμένῃ συνειδήσει ἢ φωνῇ τῆς συνει-

δήσεως, προκύπτει ἡ τάσις τῆς αὐτονομίας, ὡς τοῦ ἀνθρώπου αὐτοῦ ἐπέχοντος παρ' ἑαυτῷ θέσιν νομοθέτου καὶ κριτοῦ τῶν ἰδίων ἑαυτοῦ διαθέσεων, βουλήσεων καὶ πράξεων. Καθόσον δὲ πάλιν ἡ ἀρχὴ τοῦ αὐτοῦ νόμου καὶ κανόνος ἀναζητεῖται ἐν ἄλλῳ τινὶ ἐκτός τοῦ ἀνθρώπου αὐτοῦ, καὶ ἀνάγεται εἴτε εἰς τὸ ὅπωςδήποτε ἐπικρατήσαν ἔθος ἢ συνήθειαν, εἴτε εἰς Θεσμόν καὶ διάταξιν ἀρχῆς τινος καὶ ἐξουσίας ὅπωςδήποτε καθεστηκυίας, πολιτικῆς ἢ θρησκευτικῆς, εἴτε εἰς τὸ κύριον καὶ τὴν αὐθεντικὴν Θεοδότου τινὸς νομοθεσίας, προκύπτει ἡ τάσις τῆς ἑτερονομίας, ὡς ἄλλου τινὸς ἐκτός τοῦ ἀνθρώπου αὐτοῦ ἀναγράφοντος τὰ φρενκτέα καὶ τὰ πρακτέα, καὶ διατιμῶντος τὴν ἀξίαν ἢ ἀπαξίαν τῶν ἰδίων ἡμῶν διαθέσεων, βουλήσεων καὶ πράξεων. Ἡ ἑτερονομία χαρακτηρίζεται ἰδιαιτέρως ὡς Θεονομία, ὅταν ὡς νόμος καὶ κανὼν τῶν ἡμετέρων διαθέσεων, βουλήσεων καὶ πράξεων καὶ ὡς κριτήριον τῆς ἀξίας ἢ ἀπαξίας αὐτῶν λαμβάνηται αὐτὸ τὸ Θεῖον θέλημα, καθ' οἷονδήποτε τρόπον γνωσθέν ποτε τοῖς ἀνθρώποις ἢ γνωριζόμενον ἐκάστοτε.

Δὲν διαφέρουσι κατ' οὐσίαν ἄλλοι τινὲς καὶ ἄλλως ἠχοῦντες χαρακτηρισμοὶ τῶν αὐτῶν τάσεων, τῆς μὲν αὐτονομίας ἠθικῆς ὡς Θεωρητικῆς ἢ ἐκ τῶν προτέρων (arriorismus) ἢ διαισθητισμοῦ (intuitionismus) ἢ ἐγγειτισμοῦ ἢ ἐμφυτισμοῦ (nativismus), τῆς δὲ ἑτερονομίας ὡς ἱστορικῆς ἢ ἐμπειρικῆς ἢ ἐκ τῶν ὑστέρων (aposteriorismus), καὶ κατὰ τὴν νεωτέραν τῆς ἐκδοχῆς ταύτης προσαρμογὴν εἰς τὴν προεξετασθεῖσαν θεωρίαν τῆς ἐξελέξεως ὡς ἐξελικτικισμοῦ (evolutionismus), ὡς τοῦ ἐκάστοτε βαθμοῦ τῆς προόδου καὶ τοῦ πολιτισμοῦ συνιστῶντος τὸ μέτρον καὶ κριτήριον τῆς ἀξίας ἢ ἀπαξίας τῶν ἐκάστοτε ἀνθρώπων.

Αἱ οὕτω καὶ οὕτω χαρακτηριζόμεναι αὗται τάσεις, καίπερ διαστελλόμεναι ἀπ' ἀλλήλων καὶ ἀντιτιθέμεναι ἀλλήλαις, ὅμως δὲν εἶναι τοιαῦται, ὥστε νὰ ἀποκλείωσιν ἀλλήλας, ἀλλὰ κάλλιστα δύνανται νὰ συνδυασθῶσι καὶ νὰ ἀναπληρῶσι τὰς ἀλλήλων ἑλλείψεις, ἡ μὲν ἱστορικὴ καὶ ἐμπειρικὴ συντελοῦσα πρὸς ἐπίρρωσιν τῶν κατὰ Θεωρίαν καὶ ἐκ τῶν προτέρων λαμβανομένων ἠθικῶν ἀρχῶν καὶ ἀξιωμάτων, ἡ δὲ θεωρητικὴ παρέχουσα τὸ κριτήριον τῆς ὀρθότητος τῶν ἐκ τῶν ὑστέρων προσγενομένων νόμων καὶ

κανόνων τῆς ἠθικότητος. Ἐτερον οὐχ ἦτιον σπουδαῖον καὶ θεμελιώδες πρόβλημα τῆς ἠθικῆς εἶναι τὸ περὶ τῆς οὐσίας τῆς ἠθικότητος, τὸ περὶ τῆς ἀξίας ἢ ἀπαξίας τῶν ἡμετέρων διαθέσεων, βουλήσεων καὶ πράξεων, ποῖαι δηλονότι οὐσαι αὐταὶ καὶ ποίου τινὸς ἀγαθοῦ καὶ ἐρετοῦ στοχαζόμεναι ἢ ἀστοχοῦσαι αἱ μὲν τιμῶνται ὡς ἀγαθαὶ καὶ ἐπαινοῦνται ὡς χρησταί, αἱ δὲ τοῦναντίον ἐκφραυλίζονται ὡς πονηραὶ καὶ ψέγονται ὡς κακαί. Ἐν τῇ λύσει τοῦ προβλήματος τούτου ζητεῖται κατὰ πρῶτον διὰ τίνος ψυχικῆς ἐνεργείας τελεῖται ὁ ἐν λόγῳ καθορισμὸς τοῦ ἀγαθοῦ καὶ τοῦ κακοῦ, διὰ τοῦ λογισμοῦ, διὰ τῆς ψυχρᾶς νοήσεως, ἢ διὰ τοῦ συναισθήματος, ἢ διὰ τῆς βουλήσεως. Ἡ προτίμησις τῆς λογιστικῆς ἐνεργείας ἀποτελεῖ τὴν τάσιν τὴν παρὰ τῶν ξένων οὕτω καλουμένην reflexionismus, ἐνῶ ἡ προτίμησις μὲν τῆς συναισθητικῆς ἐνεργείας εἶναι ἡ τάσις ἡ λεγομένη emotionalismus, ἡ affectualismus ἢ προτίμησις δὲ τῆς βουλήσεως εἶναι ἡ λεγομένη θεληματισμός, ἡ voluntarismus τῶν ξένων. Ζητεῖται ἀκολουθῶς νὰ καθορισθῇ αὐτὸ τὸ εἶδος τοῦ ἀγαθοῦ, ἂν δηλ. πρόκειται περὶ κοινοῦ τινος τοιούτου ἐκ τῶν ὑλικωτέρων καὶ, οὕτως εἰπεῖν, χθαιμαλῶν, ἐκ τῶν χυδὴν ἐπιζητουμένων ὑπὸ τῶν πολλῶν καθ' ἀπλὴν ὁρμὴν τῆς ζῳῆς ἡμῶν φύσεως, περὶ ἡδονῆς καὶ εὐζωΐας καὶ εὐδαιμονίας καὶ πάσης ἄλλης εὐπορίας καὶ εὐμαρείας, ἢ τοῦναντίον περὶ εὐγενεστέρων καὶ ὑψηλοτέρων, ἐξ ἐκείνων, ὅσα κατ' αὐτὰς τὰς ὑπαγορεύσεις τῆς πνευματικῆς ἡμῶν συστάσεως καὶ τῶν ἀναλόγων ἡμῶν ὁρμῶν καὶ κλίσεων ἐπιδιώκονται λογιᾶδην ὡς κατ' ἐξοχὴν ἀνθρώπινα καὶ τοῖς ἀνθρώποις ἐμπρέποντα, ὡς σπουδάσματα ὑπεραίροντα τὴν κορωνίδα τῆς ἐπιγείου ὑπάρξεως ὑπὲρ τὰ κτίσματα τὰ ἄλογα. εἶναι τοιαῦτα τὰ ἀγαθὰ οὐ μόνον τοῦ νοῦ καὶ τοῦ πνεύματος, ἢ φιλομάθεια, τὸ φιλάληθες, τὸ φιλοπρόοδον καὶ εἴτινα ἄλλα τοιαῦτα, ἀλλὰ καὶ τὰ τοῦ ἤθους καὶ τῆς καρδίας καὶ τῆς βουλήσεως αὐτῆς, τὸ φιλελεύθερον, τὸ γιλοφενὲς καὶ φιλόπατρι, ἢ μεγαλοψυχία ἢ ἀκεραιότης τοῦ φρονήματος, ἢ σωφροσύνη, ἢ δικαιοσύνη, ὁ οἶκτος καὶ ἡ φιλανθρωπία καὶ ὅσα παρόμοια; Ἡ τάσις, ἢ ἀπονέμουσα τὰ πρωτεῖα εἰς τὰ χυδὴν σπουδάσματα καὶ ὑλικώτερα ἀγαθὰ, χαρακτηριζομένη ὑπὸ τῶν ξένων ὡς naturalismus, δύναται νὰ χα-

ρακτηρισθῇ παρ' ἡμῖν ὡς φυσιοφροσύνη καθόλου, καὶ εἰδικεύεται ὡς ἡδονισμὸς ἢ ἡδονοθηρία (hedonismus), ὅταν ἡ ἀπλή ἀπόλαυσις καὶ ἡδονὴ τιμᾶται ὡς τὸ περιμάχητον σπούδασμα τοῦ βίου, ὡς εὐδαιμονισμὸς δὲ ἢ εὐδαιμονοθηρία (eudaimonismus), ὅταν τὸ αὐτὸ τοῦτο νοῆται εὐρύτερον, ὡς εὐπραγία τοῦ ὅλου βίου, συμπεριλαμβανομένων καὶ τῶν ὑψηλότερον καὶ πνευματικώτερον χαρακτηρηχόντων ἀγαθῶν καὶ σπουδασμάτων τοῦ βίου. Τοῦναντίον δὲ ἡ τάσις, ἢ τὰ πρωτεῖα ἀπονέμουσα εἰς τὴν κτῆσιν καὶ ἀπόλαυσιν τῶν ἀεὶ κρείττωνων καὶ τελειότερων καὶ τῶν λογικῶν πλάσματι ἐμπρεπόντων πνευματικωτέρων ἀγαθῶν καὶ ὑψηλοτέρων σπουδασμάτων τοῦ βίου χαρακτηριζομένη παρὰ τῶν ξένων ὡς perfectionismus, δύναται νὰ ὀνομασθῇ παρ' ἡμῖν ὡς τελειοφροσύνη ἢ τελειοσπουδία.

Συναφῆ πρὸς τὰ προηγούμενα εἶναι καὶ τὰ προβλήματα ταῦτα τῆς ἠθικῆς, πρῶτον ἂν τὸ ὡς ἀγαθὸν τιμώμενον καὶ σπουδαζόμενον τιμᾶται καὶ σπουδάζεται ὡς αὐτὸ καθ' ἑαυτὸ τιμῆς καὶ σπουδῆς ἀξίον, ἀσχέτως πρὸς τὴν οἰανδήποτε ἄλλην αὐτοῦ χρησιμότητα καὶ ὀφελείαν, ἢ πρωτίστως ἢ καὶ μόνως χάριν αὐτῆς ταύτης τῆς χρησιμότητος αὐτοῦ καὶ ὀφελείας, καὶ δεύτερον ἂν τὰ οὕτως ἢ οὕτως ἐπιζητούμενα καὶ ἐπιδιωκόμενα ἀγαθὰ, τὴν ἀξίαν αὐτῶν ἔχουσι κατὰ ἄτομα μόνον, καὶ ἀνεξαρτήτως πάσης ἀναφορᾶς αὐτῶν καὶ χρησιμότητος πρὸς τὴν κοινότητα τῶν πλειόνων, πρὸς τὸ λεγόμενον κοινῇ καλὸν καὶ συμφέρον, ἢ τοῦναντίον πρώτως ἢ καὶ μόνως προσκτῶνται ἐκ ταύτης τῆς εἰς τὸ κοινὸν καλὸν καὶ συμφέρον χρησιμότητος αὐτῶν καὶ ὀφελείας. Καὶ ὡς πρὸς μὲν τὸ πρῶτον πρόβλημα ὑπάρχουσι δύο τάσεις, ἢ τῆς σχετικῆς ἀξίας δυναμένη νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς τάσις ἑτεροτελείας, καὶ ἢ τῆς ἀπολύτου ἀξίας δυναμένη νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς τάσις αὐτοτελείας. Ὡς πρὸς δὲ τὸ δεύτερον πρόβλημα ὑπάρχουσι δύο τάξεις τάσεων, ἀφ' ἑνὸς μὲν ἢ τοῦ ἀτομισμοῦ (individualismus) καὶ ἢ τοῦ ὁμαδισμοῦ ἢ καθολικισμοῦ (universalismus), ἀφ' ἑτέρου δὲ ἢ τῆς ἰδιοφελείας, ὡς τινος ἐγωῖσμοῦ (ipsismus) καὶ ἢ τῆς κοινωφελείας (utilitarismus), ὡς τινος ἑτερισμοῦ (altruismus) ἐν τῇ εὐρύτερᾳ τοῦ ὀνόματος ἐκδοχῇ, καὶ παρὰ τὴν ὁμοιότητα αὐτοῦ πρὸς τὴν χριστιανικὴν ἀγάπην καὶ

φιλαδελφίαν, πρὸς τὸ «μηδεὶς τὸ ἑαυτοῦ ζητήτω, ἀλλὰ τὸ τοῦ ἑτέρου ἕκαστος» μὴ συμπίπτοντος πρὸς αὐτήν, ὡς ὑπονοοῦντος μὲν τὴν θυσίαν τοῦ ἀτόμου καὶ τῶν ἀτομικῶν συμφερόντων χάριν τοῦ κοινοῦ καλοῦ καὶ τῶν γενικῶν συμφερόντων, δικαιολογοῦντος δὲ τὴν τοιαύτην θυσίαν ἐπὶ τὸ συμφερολογικώτερον, οὐ μόνον δηλαδή ὡς ἀπαραίτητον εἰς τὴν εὐημερίαν τῆς ὀλότητος, ἀλλὰ καὶ ὡς τὴν μόνην ἀσφαλῆ ὁδὸν πρὸς ἐπίτευξιν τοῦ ἰδίου συμφέροντος.

§ 28. *Τάσεις περὶ τὴν δικαιολογίαν ἢ φιλοσοφίαν τοῦ δικαίου.*

Μετὰ τὴν ὡς ἄνω ἀναγραφὴν τῶν ὑπαρχουσῶν περὶ τὴν ἠθικὴν τάσεων βεβαίως θὰ παρεῖλκε πᾶς κατ' ἴδιαν λόγος καὶ περὶ τάσεων ἰδιαιτέρων ὑπαρχουσῶν ἐν τῷ μαθήματι τῆς δικαιολογίας ἢ φιλοσοφίας τοῦ δικαίου, εἰ μὴ προὔπεριθετο ὅτι τὸ δίκαιον δὲν εἶναι ἀπλοῦν τι μόριον τῆς ἠθικῆς, οὐδὲν ἔχον τὸ ἰδιάζον καὶ ἐξάρσεως χρῆζον παρὰ τὰ ἄλλα αὐτῆς μόρια, ἀλλ' ὅτι, καὶ ὑπαγόμενον ὑπὸ τὴν ἠθικὴν, ἔχει καὶ ἰδιαίτερόν τινα τύπον ἢ χαρακτηριστῆρα, καὶ ἰδιαιτέραν τινὰ σπουδαιότητα. Πράγματι δὲ ἔχει τὸ δίκαιον ἐν τῇ ἠθικῇ τὸ ἐξαιρετικὸν τοῦτο, ὅτι εἶναι τὸ κατ' ἐξοχὴν κοινωνικὸν στοιχεῖον ἐν αὐτῇ ὡς καθορίζον καὶ κανονίζον τὰς πρὸς ἀλλήλους σχέσεις τῶν πρὸς συμβίωσιν προωρισμένων καὶ ἐν τόπῳ καὶ χρόνῳ συμβιούντων ἀνθρώπων ἐν τῷ δοῦναι τε καὶ ἐν τῷ λαβεῖν, ἐν οἷς τε εἶναι ὑπόχρεοι εἰς τὸ δίδόναι τι τοῖς ἄλλοις ἢ πάσχειν τι παρὰ τῶν ἄλλων ἢ καὶ χάριν τῶν ἄλλων, καὶ ἐν οἷς ἀξιοῦνται γὰ ἀπαιτῶσι τι παρὰ τῶν ἄλλων ἢ καὶ γὰ περιποιῶσι τι τοῖς ἄλλοις ἀνιερὸν καὶ λυπηρόν. Ἐπειδὴ ἀμφότερα, τό τε κατ' ἐνέργειαν καὶ τὸ πάθος, τό τε δικαίωμα τοῦ ἀπαιτεῖν τι παρὰ τῶν ἄλλων ἢ περιποιῆσαι τι τοῖς ἄλλοις, καὶ ἡ ὀφειλὴ ἢ ὑποχρέωσις τοῦ δίδόναι τι τοῖς ἄλλοις, ἢ πάσχειν τι ὑπὸ τῶν ἄλλων ἢ χάριν τῶν ἄλλων, εἶναι δυνατόν γὰ νοηθῶσιν εἴτε ὡς θετικῶς ἀπαρρέοντα ἀπὸ ζητῆς τινος συμφωνίας καὶ συμβάσεως ἢ ἀπὸ κειμένου τινὸς θετικοῦ νόμου ἢ ἀπὸ ἔθους τινὸς ὀπωσδήποτε κρατήσαντος, εἴτε καὶ ὡς φυσικῶς, ὡς οἴκοθεν, ἀπ' αὐτῆς τῆς φύσεως τῶν πραγμάτων καὶ ἀπ' αὐτῶν τῶν ὑποχρεώσεων τοῦ ἀπροκαταλήπτου ἀνθρωπίνου λόγου ἀπαρρέοντα, ἐγεννήθη μὲν ἡ διάκρισις τοῦ θετικοῦ καὶ τοῦ φυσικοῦ δικαίου, προεβλήθη δὲ καὶ ἡ ἀπορία ἄν,

καὶ ποῖον ἐκ τῶν δύο δικαίων, καὶ εἰς τίνας περιστάσεις ἔχει μείζον κῦρος. Καίτοι τάσεις πρὸς ὑποτίμησιν ἢ ἀποσκυβάλλισιν τοῦ φυσικοῦ δικαίου ἀνεφάνησαν κατὰ καιρούς, διεκρίθησαν δὲ ἐν τῇ ἀρχαιότητι ὡς καταφρονηταὶ αὐτοῦ οἱ σοφισταὶ καὶ οἱ σκεπτικοί, πλὴν οὐ μόνον ἢ ὑπαρξίς, ἀλλὰ καὶ ἡ ὑπεροχὴ αὐτοῦ παρὰ τὸ θετικὸν δίκαιον ἔκπαλαι ἀπετέλει κοινὸν δόγμα τῶν κορυφαίων φιλοσόφων τε καὶ νομομαθῶν καὶ θεολόγων μέχρι πρὸς μιᾶς ἑκτονταετηρίας, ὅτε τῇ ἐπικρατήσει τῶν θεωριῶν τῆς λεγομένης ιστορικῆς σχολῆς τοῦ δικαίου ἐπηκολούθησε καὶ ἡ παρὰ φιλοσοφούντων ἀπόρριψις τοῦ φυσικοῦ δικαίου ὡς τινος ἐμφύτου τῷ ἀνθρώπῳ κώδικος ἔστω καὶ τῶν θεμελιωδῶν ἀρχῶν καὶ στοιχείων τοῦ δικαίου, ἐπὶ ἀθετήσει τοῦ ἐμφύτου καὶ αὐτῶν τῶν θεμελιωδῶν ἀρχῶν καὶ νόμων τῆς ἠθικῆς καὶ ὑποστηρίξει τῆς ἐναντίας γνώμης, ὅτι καὶ τούτων ἡ γένεσις καὶ διαμόρφωσις ἐξηγητέα ἐκ τῶν ὑστέρων κατὰ τὸν νόμον τῆς ἐξελέξεως (*).

§ 29. *Τάσεις περὶ τὴν αἰσθητικὴν ἢ καλολογίαν.*

Τάσεων διαφοραὶ δὲν ἔλειψαν γὰ ἐκδηλωθῶσι καὶ ἐν τῇ αἰσθητικῇ ἢ καλολογίᾳ, καὶ δὴ οὐχὶ κατὰ τὴν ἐμπειρικὴν καὶ ψυχολογικὴν ἐξέτασιν τοῦ ζητήματος, πῶς καὶ ὑπὸ τίνας ὄρους καὶ περιστάσεις γεννῶνται τὰ κοινότατα τοῖς ἀνθρώποις καὶ ὡς εὐάρεστα ἢ δυσάρεστα διακρινόμενα καλολογικὰ ἢ καλαισθητικὰ συναίσθηματα, τὰ ἐγγινόμενα ἐκ τῆς παρουσίας καὶ ἀντιλήψεως εἴτε καλοῦ τινος ἢ ὄραίου, εἴτε τοῦναντίον αἰσχροῦ τινος ἢ ἀσχήμου πράγματος οἰοιδήποτε, εἰς τὴν ὄψιν ἢ ἀκοὴν προσπίπτοντος, ἀλλὰ κατὰ τὴν ἐξέτασιν τῆς θεωρητικωτέρας ἀπορίας καὶ τὴν λύσιν τοῦ φιλοσοφικοῦ προβλήματος περὶ αὐτῆς τῆς οὐσίας καὶ φύσεως τοῦ καλοῦ ἢ ὄραίου, τοῦ ἐμποιοῦντος μὲν τὸ εὐάρεστον συναίσθημα τιμωμένου δὲ καὶ θαυματομένου ἀναλόγως καὶ ὑπὸ τῶν μάλιστα ψυχρῶς καὶ ἀδιαφόρως ἔχόντων καὶ μετὰ πάσης ἀπαθείας κρινόντων. Ἡ τοιαύτη ἀπαθὴς κρίσις καὶ ἀμερόληπτος ἐκτίμησις κατὰ πρῶτον λόγον βεβαίως ὀφείλεται εἰς αὐτὸν τὸν κρίνοντα, τουτέστιν εἰς αὐτὸν τὸν ἀνθρώπον, τὸν ἔχοντα τοιαύτην φύσιν καὶ οὕτω πεφυκότα,

(*) Ἐπιθι τοῦ συγγραφέως ἐγγχειρίδιον κατὰ Χριστὸν Ἠθικῆς τόμ. Α' § 4· 26—28· 68—64.

ὥστε ὑπὸ τὰς αὐτὰς περιστάσεις νὰ διατίθεται ὁμοίως ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ ἀντικειμένου καὶ νὰ κρίνῃ ὁμοίως περὶ αὐτοῦ. Ἐπειδὴ ὅμως δύναται νὰ ὑποταθῇ ὅτι ἡ τοιαύτη ἀνθρωπίνη φύσις δὲν εἶναι νῦν ἡ αὐτὴ καὶ ἡ ἀρχικὴ καὶ πρωτόγονος, ἀλλὰ προσεγγένηται σὺν τῷ χρόνῳ, κατὰ τὴν προεξετασθεῖσαν θεωρίαν τῆς ἐξελίξεως, προέκυψαν δύο τάσεις καὶ ἐνταῦθα, παρεμπερεῖς ταῖς ἐν τῇ ἠθικῇ, ἡ τῆς ἀσταθείας καὶ σχετικότητος, καὶ ἡ τῆς σταθερότητος καὶ τοῦ ἀπολύτου τῆς ἀξίας τῶν καλαισθητικῶν κρίσεων καὶ ἐκτιμήσεων. Σπουδαιότερα εἶναι ἡ ἀπὸ τοῦ ἀντικειμένου τῆς κρίσεως καὶ ἐκτιμήσεως προκύπτουσα διαφορὰ τῶν τάσεων. Καὶ ἀσχέτως δηλ. πρὸς τὴν ἀπὸ τοῦ ὑποκειμένου τοῦ κρίνοντος καὶ ἐκτιμῶντος ἐξαρτωμένην καὶ ὀριζομένην σχετικὴν ἢ ἀπόλυτον ἀξίαν τοῦ καλοῦ ἢ ὠραίου, ἡ κυρία αἰτία τῆς τοιαύτης ἢ τοιαύτης κρίσεως καὶ ἐκτιμήσεως δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς ἡ ἐγκειμένη ἐν αὐτῷ τῷ κρινομένῳ καὶ ἐκτιμωμένῳ ἀντικειμένῳ, καὶ διὸ εἴτε ἐν τῇ μορφῇ αὐτοῦ τῇ ἐξωτερικῇ, ἐν τῷ εἶδει αὐτοῦ, ἐν τῷ σχήματι καὶ τῷ ὄνθιμῳ τῷ προσπίπτοντι εἰς τὴν ὄρασιν καὶ τὴν ἀκοήν, εἴτε ἐν τῷ περιεχομένῳ αὐτοῦ, καὶ ἀκριβέστερον ἐν τῇ συμφωνίᾳ ἐκείνῃ ἢ συμμετρίᾳ τῆς ἰδέας τοῦ πράγματος τῆς ἐσωτερικῆς πρὸς τὴν ἔκφρασιν αὐτῆς καὶ παράστασιν πρὸς αἰσθητοποίησιν αὐτῆς, ἥτις εἶναι προσιτὴ καὶ ἀντιληπτὴ οὐ μόνον τῇ ὄψει καὶ τῇ ἀκοῇ, ἀλλὰ καὶ τῇ νοήσει αὐτῇ. Ἡ τάσις ἢ ἀναζητοῦσα τε καὶ ἀνευρίσκουσα τὸ καλὸν ἐν μόνῳ τῷ εἶδει τοῦ καλοῦ ἀντικειμένου χαρακτηρίζεται ὡς formalismus ὡς εἰδολογισμός, ἐν ᾧ ἡ τάσις ἢ ζητοῦσα τὸ καλὸν ἐν αὐτῇ τῇ ἰδέᾳ τοῦ ἀντικειμένου χαρακτηρίζεται ὡς realismus, ὡς πραγματισμός.

§ 30. Χρησιμότης τῶν ἐν τοῖς διαφόροις κλάδοις καὶ μαθήμασιν ἑκπαλαὶ ἐκδηλωτικῶν τάσεων.

Καίτοι τάσεις ἰδιαίτεροι, μᾶλλον ἢ ἦττον ἀξιόλογοι, ἐξεδηλώθησαν καὶ ἐν τοῖς λοιποῖς τοῦ πρακτικοῦ κλάδου μαθήμασι (§ 17), καὶ οὐ μόνον ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ τῆς ὀρησκείας, ἐν τῇ πολιτειολογίᾳ καὶ ἐν τῇ κοινωνιολογίᾳ, ἀλλὰ καὶ ἐν αὐτῇ τῇ παιδαγωγικῇ, καὶ ἐν αὐτῇ τῇ φιλοσοφίᾳ τῆς ἱστορίας, πλὴν ἡ εἰσαγωγή εἰς τὴν φιλοσοφίαν, συμφώνως τῇ ἐννοίᾳ καὶ τῷ ἔργῳ αὐτῆς, ἀρκουμένη ἐν-

ταῦθα εἰς μόνους τὰς κυριωτέρας καὶ ἐν γενικαῖς μόνον γραμμαῖς διατύπωσιν ἐξ ὧσων ἑκπαλαὶ ἐξεδηλώθησαν τάσεων περὶ τὴν ἐξέτασιν καὶ λύσιν τῶν διαφορῶν γνωσιολογικῶν, μεταφυσικῶν καὶ πρακτικωτέρων προβλημάτων τῆς φιλοσοφίας, τὴν πληρεστέραν καὶ λεπτομερεστέραν αὐτῶν ἐκθεσιν καὶ ἀνάπτυξιν ἐπαφίησιν εἰς ἄλλα φιλοσοφικὰ μαθήματα, καὶ εἰς αὐτὴν μὲν τὴν μεταφυσικὴν καὶ εἰς τὰ σχετικὰ μαθήματα καὶ κεφάλαια ἐκάστου κλάδου τῆς φιλοσοφίας, μάλιστα δὲ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς φιλοσοφίας, ἔργον ἔχουσαν αὐτὸ τοῦτο τὴν ἀνιστόρησιν τῶν ἐν τῇ μακροῦ τῶν αἰώνων σειρᾷ ἐκάστοτε καὶ ἑκασταχοῦ γενομένων ἀποπειρῶν πρὸς λύσιν τῶν μεγάλων προβλημάτων τῆς φιλοσοφίας ζητήσεως καὶ ἐρεῦνης, ὑφ' οἷον-δήποτε τύπον καὶ ἂν γίνηται ἡ ἀνιστόρησις αὕτη, εἴτε κατὰ τὸν εἰθισμένον τρόπον τῆς κατ' ἰδίαν καὶ ἐν χρονολογικῇ ἀκολουθίᾳ ἐκθέσεως καὶ ἀναπτύξεως τῶν δογμάτων καὶ διδαγμάτων ἐκάστου φιλοσόφου ἐν τῇ ὀλομελείᾳ τῶν φιλοσοφικῶν αὐτοῦ θεωριῶν, εἴτε κατ' ἄλλην τινὰ μέθοδον οὐχ ἦττον τῆς συνήθους ἀξιοσύστατον, τὴν μέθοδον ἐκείνην, καθ' ἣν, τῶν διαφορῶν προβλημάτων τῆς φιλοσοφίας διακρινομένων εἰς ὀρισμένας κατηγορίας, ἐπιφέρονται ἐφεξῆς αἱ εἰς ἕκαστον κεφάλαιον ἀναφερόμεναι γνώμαι καὶ ἀντιλήψεις ἑνὸς ἐκάστου τῶν φιλοσόφων νῦν μὲν κατὰ τὴν χρονολογικὴν αὐτῶν διαδοχὴν, νῦν δὲ κατὰ τὴν συγγένειαν τῶν δογμάτων αὐτῶν¹⁾.

Καθ' ὅμοιον τρόπον μὴ δυναμένη ἡ εἰσαγωγή εἰς τὴν φιλοσοφίαν νὰ εἰσέλθῃ εἰς τὴν ἐκτίμησιν τῆς ἀξίας ἢ ἀπαξίας τῶν ἀναγραφεισῶν τάσεων καὶ ἀντιλήψεων ὡς πρὸς τὸ ἔλλογον καὶ βᾶσιμον ἢ τὸ ἄλλογον καὶ ἀστήρικτον αὐτῶν, ἐπαφίησι καὶ τὸ ἔργον τοῦτο εἰς τὰ ἰδιαίτερα φιλοσοφικὰ μαθήματα, ἐκ μὲν τῶν θεωρητικῶν εἰς τὴν γνωσεολογίαν καὶ τὴν μεταφυσικὴν, ἐκ δὲ τῶν πρακτικῶν εἰς τὴν κυριωτάτην ἐξ αὐτῶν, τὴν ἠθικὴν. Καὶ οὕτως ὅμως παραπέμπουσα εἰς τὰ ἰδιαίτερα μαθήματα τὴν βασιμότητα ἢ μὴ τῶν καθ' ἕκαστα, δὲν δύναται νὰ μὴ εἴπῃ τινὰ γενικῶς περὶ τῶν προαναγραφεισῶν τάσεων καὶ ἀντιλήψεων, ὅτι αὐταί, καὶ ἄστοχοι κατὰ τὸ πλεῖστον ὑποτιθέμεναι, πάλιν δὲν εἶναι ἀνάξια

¹⁾ Περὶ τοῦ εἶδους τούτου τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας ἐπιθι τοῦ συγγρ. Ἐγγ. Ἰστ. Φιλοσ. Τόμ. Α' § 6.

πάσης προσοχῆς, οὐδὲ ὑπῆρξαν ὅλως ἄκαρποι πρὸς τὸν ἐπιδιωκόμενον σκοπὸν τῆς φιλοσόφου ζητήσεως καὶ ἐρεῦνης, οὐσαι ὡς τόσαι ἀπόπειραι τῆς διαφωτίσεως τῶν ἐξεταζομένων ζητημάτων καὶ τῶν σκοτεινῶν αὐτῶν σημείων ἀπὸ πάσης δυνατῆς ἀπόψεως πρὸς ἐνδεχομένην ἀνεύρεσιν τοῦ ζητουμένου, καθ' ὁμοιότητα τῶν ἀπὸ διαφόρων σημείων γινομένων ἀνασκαφῶν πρὸς ἀνακάλυψιν τῶν ἐν τόπῳ τινὶ ὑποτιθεμένων καὶ πιστευομένων ἀρχαίων κειμηλίων ἢ κεκρυμμένων θησαυρῶν. Καὶ ἀστοχοῦσθαι τοῦ ἀμέσως ζητουμένου, δὲν εἶναι πάντῃ ἄμοιροι χρησιμότητος αἱ τοιαῦται ἀνασκαφαί, καὶ ἐὰν ἔτι ὑποτεθῆ ὅτι ἡ ὠφέλεια αὐτῶν περιορίζεται εἰς τοῦτο μόνον, ὅτι ὑποδεικνύουσι τὴν ἀνάγκην τῆς κατ' ἄλλας διευθύνσεις συνεχίσεως τῆς ἐρεῦνης πρὸς ἀνεύρεσιν τοῦ ζητουμένου. Πολλῶ μᾶλλον ἰσχύει τοῦτο περὶ τῶν φερομένων φιλοσοφικῶν τάσεων ὡς τοιούτων ἀποπειρῶν καὶ ἐχουσῶν πρὸς τῆ ἀρνητικῇ καὶ ἐμμέσῳ αὐτῶν χρησιμότητι καὶ θετικῇ τινι καὶ ἄμεσον ἀξίαν. Τὸ φιλοσοφεῖν εἶναι μὲν ζήτησις τῆς περὶ τῶν ὄντων καὶ γινομένων ἀληθείας, ἀλλὰ ζήτησις κατὰ λόγον, ἐξέτασις δηλ. οὐχὶ τῶν πραγμάτων αὐτῶν, ὡς ἔχουσιν αὐτὰ ἐν τοῖς καθ' ἕκαστα, ἀλλὰ τῶν καθόλου ἐν αὐτοῖς, τῶν πρώτων αὐτῶν ἀρχῶν, ὡς αὐταὶ ἐκφράζονται διὰ γενικωτάτων τινῶν ἐννοιῶν, αἵτινες ἐσχηματίσθησαν σὺν τῷ χρόνῳ οὕτως ἢ ἄλλως, εἴτε ὑπὸ τοῦ κοινοῦ νοῦ, τοῦ ὅλως ἀκλίστως καὶ ἀπεριτεχνήτως ἀντιλαμβανομένου τῶν ὄντων καὶ τῶν γινομένων, εἴτε ὑπὸ τοῦ ἐπιστημονικοῦ νοῦ, τοῦ μεθοδικώτερον καὶ συστηματικώτερον προβαίνοντος εἰς τὴν ἐξέτασιν, ἅπαξ δὲ σχηματισθεῖσαι εὐρίσκονται ἐν κοινῇ κυκλοφορίᾳ ὡς τόσα χαρτονομίσματα ἢ τραπεζογραμμάτια, πρὸς τῆ ὑποκειμενικῇ ἢ νοηματικῇ αὐτῶν ἀξίᾳ ὑποτιθέμενα ὡς ἐκπροσωποῦντα καὶ ἀντικειμενικῇ τινι ἢ οὐσιαστικῇ ἀξίᾳ. Περὶ τοιαῦτα λοιπὸν νομίσματα πραγματευομένη ἔργον ἔχει ἡ φιλοσοφία οὐ μόνον τὴν ἐξακρίβωσιν τῆς γνησιότητος αὐτῶν, ἀλλὰ καὶ τὴν ἐξέτασιν τῆς πραγματικῆς αὐτῶν ἀξίας, ἂν δηλ. καὶ μέχρι τίνος πράγματι ἔχουσιν ἢ ἐκπροσωποῦσιν ἀξίαν, οὕτως ὥστε ἡ κτήσις αὐτῶν νὰ εἶναι πλεον τι ἢ κτήσις ἐντύπου τινὸς καὶ ἐπισήμως σεσημασμένου χάρτου. Αὐτὸ δὲ τοῦτο, ἡ τοιαύτη ἐξακρίβωσις τὰ μάλιστα προάγεται, ἐὰν ἐκάστη τῶν γενικῶν ἐκείνων ἐννοιῶν ὑπο-

βάλληται εἰς ἐξέτασιν ἀπὸ πάσης δυνατῆς ἀπόψεως, καὶ μάλιστα ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἤδη γενομένων ἀποπειρῶν καὶ τῶν ἐξαγομένων αὐτῶν. Καὶ θέλων τις νὰ μὴ ἀκολουθήσῃ τοῖς πρὶν ὡς ἀπλοῦς ἐκλεκτικός, ἀλλὰ νὰ τάμη αὐτὸς νέαν ὁδὸν ζητήσεως καὶ ἐρεῦνης, παρασκευάζει εὐχερέστερον καὶ ἀσφαλέστερον τὰ τῆς ἰδίας ὁδοῦ, ἔχων πρὸ ὀφθαλμῶν καὶ τὰς ὁδοὺς τὰς πρὶν ὑπὸ ἄλλων διαχαραχθείσας καὶ διανυθείσας κατὰ τε τοὺς σταθμοὺς καὶ τὰ καταντήματα αὐτῶν.

Η ΣΤΡΟΦΗ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΜΕΤΑΦΥΣΙΚΗΝ ΕΝ ΤΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΙ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ ΤΟΥ JULIUS BINDER

ΥΠΟ

KARL LARENZ

Ὑψηλοῦ ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τοῦ Göttingen.

Ἡ σπουδαιότης τοῦ Julius Binder διὰ τὴν σημερινὴν φιλοσοφίαν τοῦ δικαίου καὶ τῆς καλλιέργειας (Kultur) ἔγκειται πρῶτον μὲν εἰς τὸ ὅτι ἐδημιούργησεν ἐν σύστημα φιλοσοφίας τοῦ δικαίου καὶ τῆς πολιτείας, τὸ ὁποῖον ἐπιχειρεῖ νὰ λύσῃ ὀλόκληρον τὸν πλοῦτον τῶν προβλημάτων τῶν συγχρόνων περὶ δικαίου καὶ πολιτείας ἐπιστημῶν, ὁρμώμενον ἀπὸ μιᾶς ἐνιαίας φιλοσοφικῆς ἀφειρησίας καὶ κατ' αὐστηρὸν συστηματικὸν τρόπον, δεύτερον δέ, καὶ πρὸ πάντων εἰς τὴν στροφήν πρὸς τὴν μεταφυσικὴν, στροφήν, ἢ ὁποία εἶνε ἤδη καταφανὴς εἰς τὴν «Φιλοσοφίαν τοῦ Δικαίου», προβάλλει ὅμως ἀκόμη ἐντονώτερον εἰς τὰ μεταγενέστερα αὐτοῦ συγγράμματα. Ἡ πρὸς τὴν μεταφυσικὴν στροφή αὕτη, ἢ ὁποία ἀναμφιβόλως ἔχει τὰς βαθείας τῆς ῥίξας εἰς τὴν σημερινὴν ἐν γένει κατάστασιν τῶν πραγμάτων καὶ ἰδιαίτερος εἰς τὴν κατάστασιν τῆς φιλοσοφίας τῆς καλλιέργειας, εἶνε τοσοῦτον μᾶλλον ἀξία προσοχῆς ὅσῳ δὲν ὑπελείπεται εἰς μίαν αἰρηνιδίαν «ἔμπνευσιν», ἀλλὰ εἶνε τὸ πόρισμα πολυετοῦς μελέτης τῶν προβλημάτων τῆς φιλοσοφίας τῆς καλλιέργειας καὶ πρὸ πάντων τὸ ἀποτέλεσμα ῥιζικῆς διαφωνίας πρὸς τοὺς νεο-καντιανούς, μεταξὺ τῶν ὁποίων ὁ Binder συγκατέλεγεν ἀρχικῶς καὶ τὸν ἑαυτὸν του. Ἐκ τῆς ἀναγνωρίσεως τοῦ γεγονότος ὅτι ἡ λύσις τῶν προβλημάτων τῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου καὶ τῆς πολιτείας ἦτο ἀδύνατος ἐπὶ τῇ βίσει τῆς φιλοσοφίας τοῦ Kant, καὶ ἐκ τῆς προσπαθείας νὰ ἀναπτύξῃ τὴν βίαν τὴν κατὰ

τρόπον ἐπιτρέποντα τὴν ἐπ' αὐτῆς θεμελίωσιν μιᾶς φιλοσοφίας τῆς καλλιέργειας προῆλθεν ἡ «Φιλοσοφία τοῦ Δικαίου» τοῦ Binder. Ἡ φιλοσοφία αὕτη, καὶ ἐξωτερικῶς ἀκόμη, δεικνύει καταφανῶς ὅτι εἶνε ἀποτέλεσμα πνευματικῆς διαφωνίας πρὸς τὰς σπουδαιότερας φιλοσοφικὰς κατευθύνσεις τῆς σήμερον, καθόσον πολλάκις ἀναπτύσσει αὕτη τὴν ἰδίαν ἑαυτῆς σειρὰν σκέψεων, καθ' ὃν χρόνον ἐνεργεῖ λεπτομερῆ κριτικὴν τῶν ξένων ἀπόψεων, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον προφανῶς δὲν φαίνεται νὰ ἠβύνησε τὴν κατανόησιν τοῦ ἔργου τούτου. Ἄλλως τε καὶ ὁ ἠριστικὸς ἀποχωρισμὸς ἀπὸ τὸν νεο-καντιανισμόν δὲν ἐπραγματοποιήθη ἐν τῇ «Φιλοσοφίᾳ τοῦ Δικαίου», ἀλλὰ εἰς μεταγενέστερα συγγράμματα. Δὲν θὰ εἶνε ὡς ἐκ τούτου περιττὸν νὰ παρακολουθήσωμεν εἰς τὰς διαφόρους αὐτῆς φάσεις τὴν πρὸς τὴν ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ τοῦ δικαίου μεταφυσικὴν στροφήν τοῦ Binder, ὅπως αὕτη ἐν τῇ ἐξελίξει αὐτοῦ ἐμφανίζεται, ὡς ἀποτέλεσμα τῆς διαφωνίας αὐτοῦ πρὸς τὸν νεοκαντιανισμόν. Θὰ ἔχωμεν οὕτω τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἴδωμεν πῶς ἡ ὁδός, τὴν ὁποίαν ἠκολούθησεν ὁ Binder ἔφερεν αὐτὸν τελειωτικῶς ἀπὸ τῆς γνωσεολογικο-κριτικῆς θέσεως τῶν ζητημάτων, τὴν ὁποίαν εἶχε κοινὴν μὲ τὸν νεοκαντιανισμόν, μέσῳ τῆς εἰδικῆς ἀπόψεως τῆς φιλοσοφίας τῆς καλλιέργειας, εἰς τὴν μεταφυσικὴν θέσιν τῶν προβλημάτων, εἰς ἣν καὶ εὔρετο τὸ συμπλήρωμά της διανοητικὴ ἐξέλιξις μεγάλης ἐσωτερικῆς συνοχῆς καὶ συνεπειᾶς.

I

Ὅπως καὶ ἡ νεοκαντιανὴ φιλοσοφία τοῦ δικαίου τῆς ἐποχῆς του οὕτω καὶ ὁ Julius Binder ἐξεκίνησεν ἀπὸ μίαν γνωσεολογικὴν θέσιν τῶν ζητημάτων, ἢ ὁποία κυριαρχεῖ εἰς τὸ πρῶτον μεγαλειότερον αὐτοῦ ἔργον φιλοσοφίας τοῦ δικαίου, ἦτοι εἰς τὸ «Ἐννοια καὶ Ἰδέα τοῦ δικαίου» (Rechtsbegriff und Rechtsidee). Τὸ ἔργον τοῦτο εἶνε ἀφιερωμένον εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς διαφωνίας του πρὸς τὸν Rudolf Stammler, τοῦ ὁποίου ἡ θεωρία περὶ ἐννοίας καὶ ἰδέας τοῦ δικαίου ἀποτελεῖ τὴν ἀρχὴν τῆς νεωτέρας φιλοσοφίας τοῦ δικαίου ἐν Γερμανίᾳ. Ὁ Stammler εἶχεν ἐπιδιώξει νὰ δημιουργήσῃ μίαν κριτικὴν φιλοσοφίαν τοῦ δικαίου, τῆς ὁποίας περιεχόμενον θὰ ἦτο τὸ

«τί δύναται νὰ θεωρηθῆ ὡς ἰσχύον ἀπολύτως γενικῶς εἰς τὰς περὶ δικαίου ἐρεύνας». Ἐπειδὴ ὅμως ἀπόλυτον καὶ γενικὸν κῦρος δὲν ἀνήκει εἰς καμμίαν ἐκ τῆς πείρας πηγάζουσιν γνῶσιν, ἀλλὰ μόνον εἰς τὰς καθαρὰς μορφὰς τῆς διανοίας, ἐπὶ τῶν ὁποίων στηρίζεται ἡ νομιμότης τῆς πείρας, διὰ τοῦτο ζητεῖ ὁ Stammler νὰ ἀνεύρη τὰς καθαρὰς μορφὰς τοῦ νομικῶς σκέπτεσθαι, τῶν ὁποίων τὸ σύνολον θὰ ἀποτελῆ τὸ λογικὸν a priori τοῦ δικαίου. Εἰς τὸν καθορισμὸν τοῦτον τοῦ σκοποῦ τῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου, τὸν εἰλημμένον ἐκ τῆς φιλοσοφίας τοῦ Kant, ἀκολουθεῖ ὁ Binder εἰς τὸ πρῶτον αὐτοῦ ἔργον τὸν Stammler. Τοῦτο ὅμως δὲν ἐσήμαινε τίποτε ἄλλο ἢ ὅτι ὁ Binder ἠκολούθει μαζὺ μὲ τὸν Stammler, ἕνα εὐρύτερον ῥεῦμα τῆς συγχρόνου αὐτοῦ φιλοσοφίας, τὸ ὁποῖον ἔτεινεν εἰς τὸ νὰ θέσῃ τὴν γνωσεολογίαν, ἀντὶ μιᾶς μᾶλλον φυσικῶς ἐννοουμένης ψυχολογίας, ὡς θεμέλιον τῆς φιλοσοφίας καὶ ἰδιαίτερος ὡς θεμέλιον μιᾶς μεθοδολογίας τῶν ἐπιστημῶν τοῦ πνεύματος. Ἡ ἀσυμφωνία τοῦ Binder πρὸς τὸν Stammler, ἡ ὁποία ἐν τέλει τὸν ἔφερεν εἰς τὸ νὰ προχωρήσῃ πέραν τῆς ἀπλῆς γνωσεολογικῆς ἀπόψεως τῶν ζητημάτων, ἀρχίζει ἀκριβῶς κατὰ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς γνωσεολογικῆς ἀπόψεως τῶν ζητημάτων ἐν σχέσει πρὸς τὸ δίκαιον. Τὸ γνωσεολογικο-κριτικὸν ἔργον συνίστατο, κατὰ τὸν Rudolf Stammler, εἰς τὴν ἀνάλυσιν τοῦ περιεχομένου τῶν νομικῶν σκέψεων εἰς τὰ τυπικὰ καὶ τὰ οὐσιαστικὰ αὐτῶν στοιχεῖα διὰ νὰ ἀνεύρη τις οὕτω τὰς κατηγορίας, «διὰ τῶν ὁποίων σκεπτόμεθα νομικῶς». Ἐνῶ δὲ ἐνόμιζεν ὅτι εὑρίσκει τὴν ἐνιαίαν βᾶσιν τῶν μορφῶν τούτων ἐν τῇ ἐννοίᾳ τοῦ δικαίου, ἡ ὁποία, κατ' αὐτόν, ἀποτελεῖ μίαν λογικὴν μέθοδον πρὸς τακτοποίησιν περιεχομένων τοῦ συνειδότος, μετεβάλλετο δι' αὐτόν λεληθότως αὐτὸ τὸ δίκαιον εἰς τίποτε ἄλλο ἢ εἰς ἓν εἶδος «παραστάσεως σχέσεων μεταξὺ ἀντικειμένων», εἰς μίαν λογικὴν μέθοδον διὰ νὰ τακτοποιῶνται καθ' ὄρισμένον τρόπον αἱ ἀνθρώπινοι ἐνέργειαι αἱ ἀποτελοῦσαι τὴν ὕλην τοῦ δικαίου. Τὸ αὐτὸ δυνάμεθα νὰ ἐκφράσωμεν καὶ ὡς ἑξῆς: ὅτι τουτ. παρὰ Stammler τὸ δίκαιον καταλαμβάνει λεληθότως τὴν θέσιν τῆς ἐπιστήμης τοῦ δικαίου, δηλαδή ὅτι αὐτὸ τὸ δίκαιον, καὶ ὄχι μόνον ἡ ἐπιστήμη τοῦ δικαίου, δεόν νὰ νοηθῆ ὡς ὀρισμένου εἶδους τυπικὴ μέθοδος. Τοῦτο ἀκριβῶς σημαίνεται

ὅταν χαρακτηρίζει τὸ δίκαιον ὡς «συνδέουσιν θέλησιν». Μὲ τὸ «θέλει» δὲν ἐννοεῖ ὁ Stammler μίαν προσπάθειαν ἢ μίαν ἐνέργειαν, ἀλλὰ «μίαν καθαρὰν μέθοδον τακτοποιήσεως, τουτέστι τὴν λογικὴν μέθοδον δι' ἧς καθορίζονται μεταβολαὶ ἐπὶ τῇ βᾶσει τῶν διακαθοριστικῶν θεμελιωδῶν ἐννοιῶν σκοποῦ καὶ μέσου». Δὲν πρέπει νὰ νομισθῆ ὅτι τὸ δίκαιον εἶνε δι' αὐτόν τὸ προῖόν τῆς θελήσεως, ἐν τῇ ἐννοίᾳ ἐνεργείας τινός· ἀλλ' εἶνε «μέρος» τῆς θελήσεως ἐν τῇ ἐννοίᾳ μιᾶς τυπικῆς κατευθύνσεως τοῦ συνειδότος¹⁾. Εἰς τοῦτο ἀκριβῶς βλέπει ὁ Stammler τὸ ἰδιαίτερον χαρακτηριστικὸν τῆς ἐννοίας τοῦ δικαίου ὅτι τουτ. ἔχει αὕτη γνωσεολογικὴν καὶ ὄχι ψυχολογικὴν σημασίαν—ἐνῶ ἡ κριτικὴ τοῦ Binder προσπαθεῖ, ἀντιθέτως πρὸς ταύτην, νὰ ἀποδείξῃ ὅτι κατ' οὐσίαν ἡ περὶ δικαίου ἐννοία τοῦ Stammler δὲν ἀποτελεῖ τίποτε ἄλλο ἢ μίαν ψυχολογικὴν ἐννοίαν διὰ γενικεύσεως κτηθεῖσαν.

Δὲν μᾶς ἐνδιαφέρουσιν ἐνταῦθα αἱ λεπτομέρειαι τῆς διαφωνίας μεταξὺ Binder καὶ Stammler, ἰδίᾳ τὰ ἐκτιθέμενα ἐν σχέσει πρὸς τὸ ἐὰν ἡ μέθοδος τοῦ Stammler εἶνε, ὡς οὗτος διατείνεται, μέθοδος κριτικῆς ἀναλύσεως ἢ μήπως εἶνε μᾶλλον ἢ τῆς συνήθους ἐπαγωγῆς καὶ ἀφαιρέσεως. Διὰ τὸ κυρίως φιλοσοφικὸν πρόβλημα ἔχουσιν ἐλάχιστην σημασίαν. Ἡ ἀποφασιστικὴ ἀξία τοῦ πρώτου τούτου ἔργου τοῦ Julius Binder δὲν ἔγκειται εἰς τὸ ὅτι κατέδειξε τις μεθοδολογικὰς πλάνας καὶ τὰς ἀνεπαρκείας τοῦ Stammler, ἀλλ' εἰς τὸ ὅτι ἔθεσεν ὀρθῶς τὸ γνωσεολογικὸν πρόβλημα τῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου. Διότι ἐὰν θελήσωμεν νὰ δώσωμεν τὴν ἀπάντησιν εἰς τὰ σχετικὰ πρὸς τὸ δίκαιον ἐρωτήματα ἐπὶ τῇ βᾶσει τῆς καντιανῆς κριτικῆς τῆς γνώσεως, θὰ πρέπει νὰ ὀρίσωμεν ὡς δίκαιον τὸ ἐκ μορφῆς καὶ ὕλης ἀποτελούμενον ἀντικείμενον τῆς ἐπιστήμης τοῦ δικαίου, ἀκριβῶς ὅπως ἡ φύσις εἶνε τὸ ἐξ ἐνός τυπικοῦ καὶ ἐνός ὕλικου στοιχείου συνιστάμενον ἀντικείμενον τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης. Ἀλλὰ τότε δὲν εἶνε δυνατόν νὰ θεωρηθῆ ἡ ἐννοία τοῦ δικαίου ὡς «καθαρὰ» τοιαύτη, τουτέστιν ὅτι εἶνε ἀπλῶς ἡ ἐννοία μιᾶς λογικῆς μεθόδου, ἀλλὰ θὰ πρέπει, παρὰ τὸ τυπικὸν στοι-

(¹) Πρὸς ταῦτα Stammler, Lehrbuch der Rechtsphilosophie, 3 ἔκδ. σελ. 59 καὶ 69 ὡς καὶ σημ. 1 ἐν σελ. 65.

χεῖον, νὰ περιλαμβάνη καὶ τὸ ὑλικὸν τοιοῦτον, ἔστω καὶ ἐν τῇ μεγαλειτέρῃ δυνατῇ γενικότητι, ἀφοῦ ἀκριβῶς πρόκειται περὶ τῆς ἐννοίας ἐνὸς ἀντικειμένου, ἀπὸ τὴν ὁποῖαν ὡς τοιαύτην δὲν εἶνε ποτὲ δυνατὸν νὰ ἐλλείπη ἐντελῶς τὸ ὑλικὸν στοιχεῖον¹⁾. Ὅσον ὀλίγον εἶνε δυνατὸν νὰ θεωρήσωμεν τὴν φύσιν ὡς τὸ σύνολον ὅλων ἐκείνων τῶν κατηγοριῶν, τὰς ὁποίας χρησιμοποιεῖ ἡ φυσικὴ, ἄλλο τόσον ὀλίγον ἐπιτρέπεται νὰ θεωρήσωμεν τὸ δίκαιον ὡς τὸ σύνολον τῶν κατηγοριῶν του· μᾶλλον ὀρθὸν εἶνε νὰ θεωρήσωμεν τὴν φύσιν, ἐν τῇ ἐννοίᾳ τῆς γνωσεολογίας τοῦ Καντ, ὡς τὸ σύνολον τῶν κατὰ κατηγορίας τακτοποιημένων ἐντυπώσεων τῶν αἰσθήσεων· κατ' ἀναλογίαν δὲ πρὸς ταῦτα θὰ πρέπει νὰ θεωρηθῇ τὸ δίκαιον ὡς τὸ σύνολον τῶν διὰ τῶν κατηγοριῶν τοῦ δικαίου ταξιθετημένων ἐντυπώσεων, αἱ ὁποῖαι, κατὰ τὸν Binder, δὲν θὰ ἔχωσιν ἐνταῦθα αἰσθητόν, ἀλλὰ «ἀμέσως πνευματικὸν» χαρακτήρα²⁾.

Τόσον ὁ Binder ὅσον καὶ ὁ Stammler παραδέχονται τὴν ἰδέαν τῆς καντιανῆς κριτικῆς τῆς γνώσεως, κατὰ τὴν ὁποῖαν πρέπει εἰς πᾶσαν γνῶσιν νὰ διακρίνωμεν τὸ τυπικὸν στοιχεῖον, ὑπερ ἀνήκει εἰς τὸ γιγνώσκον ὑποκείμενον, καὶ τὸ ὑλικὸν τὸ «δεδομένον» εἰς αὐτὸ ὑπὸ τῆς αἰσθήσεως. Ἐνῶ ὅμως ὁ Stammler ἀγωνίζεται νὰ ἐννοήσῃ τὸ δίκαιον ὡς τυπικὴν μέθοδον πρὸς ταξινομήσιν περιεχομένων τοῦ συνειδότου, ὁ Binder θεωρεῖ εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς τὸ δίκαιον ὄχι ὡς μέθοδον, ἀλλ' ὡς ἰδιαιτέρου εἴδους ἀντικείμενον, τοῦ ὁποίου τὸ τυπικὸν καὶ τὸ ὑλικὸν στοιχεῖον εἶνε προωρισμένη νὰ γνωρίσῃ ἡ φιλοσοφία τοῦ δικαίου. Ἀπὸ τοῦ σημείου τούτου στρέφεται ἐναντίον τῆς ἀρχῆς ὅτι τὸ δίκαιον πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὡς ἐν εἶδος θελήσεως. Παρατηρεῖ πολὺ δικαίως ὅτι εἶνε «γλωσσικῶς τε καὶ πραγματικῶς ἀδύνατον» νὰ χαρακτηρίσῃ τις ἤδη ὡς «θέλησιν» μίαν λογικὴν μέθοδον, τουτ. τὴν κατὰ τελεολογίαν κρίσιν ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν κατ' αἰτιότητα τοιαύτην³⁾, καὶ φρονεῖ συνεπῶς ὅτι ἡ θέλησις, εἴαν κατ' ἀρχὴν ἔχει σημασίαν τινὰ διὰ τὴν ἐννοίαν τοῦ δικαίου, μόνον ὡς ὑλικὸν στοιχεῖον τῆς ἐννοίας ταύτης εἶνε δυνατὸν

νὰ νοηθῇ⁴⁾. Καὶ πράγματι δὲν εἶνε εἰς θέσιν ὁ Stammler νὰ ὑποστηρίξῃ τὴν σημασίαν τῆς θελήσεως ὡς λογικῆς μεθόδου κατὰ τὴν πρόδοον τῶν ἐρευνῶν του, καὶ ἰδιαιτέρως εἰς τὰς ἀναλύσεις αὐτοῦ περὶ τοῦ κύρους τοῦ δικαίου⁵⁾· εἰς τρόπον ὥστε ἡ κριτικὴ τῆς θεμελιώδους ταύτης ἐννοίας τῆς φιλοσοφίας τοῦ τοῦ δικαίου, δὲν ἔχει τὸν χαρακτήρα, ὡς δισχυρίσθη οὗτος ἀπέναντι τοῦ Binder, ἀπλῆς φιλονεικίας περὶ ὕρων⁶⁾. Πρόκειται τοῦναντιον περὶ τοῦ μᾶλλον σπουδαίου καὶ ἀποφασιστικοῦ ζητήματος εἴαν, ἐκ τοῦ ὅτι τὸ δίκαιον χαρακτηρίζεται ὡς ἐν εἶδος θελήσεως κατὰ τὸ πνεῦμα τοῦ Stammler, εἶνε δυνατὸν νὰ ἐννοηθῇ τοῦτο ὡς «τυπικὴ κατεύθυνσις τοῦ συνειδότου», ὡς «λογικὴ μέθοδος», ἢ εἴαν εἶνε ἀνάγκη μᾶλλον νὰ θεωρηθῇ ὡς ἀντικείμενον τῆς γνώσεως, τὸ ὁποῖον γινώσκομεν βεβαίως μόνον τῇ βοηθείᾳ μεθόδου τινός — ἐπὶ παραδείγματι μιᾶς τελεολογικῆς τοιαύτης — ἀλλὰ τὸ ὁποῖον καθ' ἑαυτὸ εἶνε κατὰ πολὺ διάφορον ἀπὸ ὠρισμένον τι «εἶδος» τῆς μεθόδου ταύτης. Ἄμα ὡς ὁ Binder ἔδωκεν εἰς τὸ ἐρώτημα τοῦτο ἀπάντησιν διάφορον ἀπὸ τὴν τοῦ Stammler, εὔρε καὶ ἐντελῶς διάφορον καθορισμὸν τῆς ἐννοίας τοῦ δικαίου.

Ἄπαξ ὁ Binder ἤθελε νὰ διατηρήσῃ τὴν μέθοδον τῆς γνωσεολογικῆς κριτικῆς διὰ τὸν καθορισμὸν τῆς ἐννοίας τοῦ δικαίου, ἦτο καὶ οὗτος ἠναγκασμένος νὰ ἀναζητήσῃ τὴν τυπικὴν ἐκείνην πρώτην ἀρχὴν ἢ ὁποῖα θὰ καθίστα «δυνατὸν» νὰ θεωρηθῇ τὸ δίκαιον ὡς ἐνιαῖον καὶ ταῦτοχρόνως ὡς κατ' ἰδιαιτέρον τρόπον καθωρισμένον ἀντικείμενον ἐν τῷ πνεύματι τῆς περὶ γνώσεως θεωρίας τοῦ Καντ. Ἡ πρώτη αὕτη ἀρχὴ δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ εὑρεθῇ εἰς μίαν ἀπὸ τὰς ὑπὸ τοῦ Καντ ἀπαριθμηθείσας κατηγορίας τῆς γνώσεως, πρὸ παντός ὄχι εἰς τὴν κατηγορίαν τῆς αἰτιότητος. Ὁ Binder τὴν εὑρίσκει μᾶλλον ἐν τῇ ιδέᾳ τοῦ δικαίου ὡς τυπικοῦ μέτρου κρίσεως, ὡς κανόνος κρίσεως, ἢ ὁποῖα εἶνε κατ' αὐτὸν «λειτουργία» τοῦ συνειδότου ἐξ ἴσου «πρωτογενῆς» ὅσον καὶ ἐπὶ παραδ.

(¹⁾ Ἀνωτέρω ἔργον σελ. 20, 25, 58.

(²⁾ Αἱ ἀποδείξεις εὑρίσκονται ἐν τῷ συγγράμματι μου «Rechts- und Staatsphilosophie der Gegenwart, 1931 σελ. 14 ἐπ.

(³⁾ Stammler, Lehrbuch der Rechtsphilosophie, σημ. 1 ἐν τέλει σ. 65.

(¹⁾ Binder, Rechtsbegriff und Rechtsidee, σελ. 19 καὶ 58.

(²⁾ Ἀνωτέρω ἔργον σελ. 58.

(³⁾ Ἀνωτέρω ἔργον σελ. 28.

ἡ κατηγορία τῆς αἰτιότητος. Μόνον οὕτω, φρονεῖ ὁ Binder συμπληροῦται ἡ σκέψις τοῦ Kant. Ὁ Kant εἶχε δείξει ὅτι παρὰ τὰς κατηγορίας τοῦ «εἶναι» ὑπάρχουσι καὶ τισαῦται τοῦ «δέοντος», τουτέστι μέτρα διὰ τὴν κρίσιν, διὰ τὸν καθορισμὸν τῶν ἀξιῶν¹⁾. Ἐὰν τὸ δίκαιον εἶνε ἀνάγκη νὰ θεωρῆται ὡς ἀντικείμενον τῆς γνώσεως καὶ ὄχι μόνον ὡς «μέθοδος ταξινομήσεως», πάντως [διακρίνεται τοῦτο ὅλων τῶν ἄλλων ἀντικειμένων τὰ ὁποῖα ἀπλῶς εἶνε, ἐκ τοῦ ὅτι εὐρίσκειται ἐν τῇ ὑπηρεσίᾳ μιᾶς ἀξίας, ἐκ τοῦ ὅτι εὐρεν ἐν αὐτῷ τὴν ἔκφρασίν του ἐν δέον. Οὕτω βλέπομεν ὅτι ὑπάρχει δεύτερόν τι σύνολον ἀντικειμένων, παρὰ τὸ ὑπὸ τῶν κατηγοριῶν τοῦ Kant συνιστώμενον βασιλῆιον τῆς φύσεως, τουτέστι σύνολον ἀντικειμένων τὰ ὁποῖα ἔχουσιν ὡς θεμέλιόν των τοὺς κανόνας τῆς ἠθικῆς, τῆς καλαισθητικῆς καὶ τοῦ δικαίου· δίκαιον εἶνε «πᾶν ὅ,τι περιλαμβάνει ἐν ἑαυτῷ λειτουργίαν τοῦ a priori κανόνος τοῦ δικαίου—ἢ τῆς ἰδέας τοῦ δικαίου»²⁾.

Ὁ Binder φρονεῖ ὅτι ἡ ἰδέα τοῦ δικαίου καθιστᾷ δυνατὰ τὰ ἀντικείμενα τοῦ δικαίου καθ' ὃν τρόπον ἐπὶ παραδ. ἡ κατηγορία τῆς αἰτιότητος καθιστᾷ δυνατὰ τὰ ἀντικείμενα τῆς φύσεως³⁾. Οὕτως ἀποδίδει [εἰς αὐτὴν διττὴν λειτουργίαν, ἢτοι πρῶτον τὴν λειτουργίαν ἐνὸς μέτρου διὰ νὰ κρίνῃ τὴν ἀξίαν τῶν κανόνων τοῦ θετικοῦ δικαίου καὶ δεύτερον τὴν ἐνὸς τυπικοῦ καὶ ἐνόητα θεμελιούντος παράγοντος, ὁ ὁποῖος πρέπει νὰ προστεθῇ εἰς τὸ ἐμπειρικῶς δεδομένον ποικίλον ὑλικόν, διὰ νὰ δύναται οὕτω τὸ δίκαιον νὰ ἀποτελέσῃ ἴδιον ἀντικείμενον γνώσεως. Ὁ Binder ὀνομάζει τὰς δύο ταύτας λειτουργίας τὴν κανονιστικὴν καὶ τὴν συστατικὴν λειτουργίαν, εἰς τρόπον ὥστε ἡ ἰδέα τοῦ δικαίου ἔχει δι' αὐτὸν συγχρόνως τὴν σημασίαν μιᾶς κατηγορίας καὶ μιᾶς κανονιστικῆς ἰδέας ἐν τῷ πνεύματι τοῦ Kant. Βεβαίως γεννᾶται τὸ ἐρώτημα ἐὰν αἱ δύο αὗται λειτουργίαι εἶνε δυνατόν νὰ συνυπάρχωσιν ἢ μήπως συμβαίνει ἡ μία νὰ ἀποκλείῃ τὴν ἄλλην· καθόσον μία τυπικὴ κατηγορία, τῆς ὁποίας ἡ χρησιμοποίησις καθιστᾷ τὸ πρῶτον δυνα-

τὴν τὴν σύνδεσιν ἐντυπώσεων ἐκ τῶν αἰσθήσεων προερχομένων εἰς ἐνιαίαν παράστασιν ἐνὸς «ἀντικειμένου», εἶνε ἀνάγκη νὰ ὑπάρχῃ καθ' ὅμοιον τρόπον εἰς κάθε ἀντικείμενον· εἶνε μάλιστα δύσκολον νὰ νοηθῇ ὅτι δύναται τοῦτο νὰ διαφέρῃ αὐτῆς ἢ ὅτι δύναται νὰ συμφωνῇ «κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον» πρὸς αὐτήν. Ἄλλως ἔχουσι τὰ πράγματα προκειμένου περὶ μέτρου τῶν κρίσεων, τῶν ἀξιῶν. Τοῦτο προϋποθέτει ἀκριβῶς ὅτι τὸ ὑπὸ κρίσιν ἀντικείμενον εἶνε πρὸ παντὸς διάφορον αὐτοῦ, ὅτι εἶνε δυνατόν νὰ συμφωνῇ περισσότερο ἢ ὀλιγότερον πρὸς τὸν κανόνα. Ἡ κατηγορία νοεῖται πάντοτε, κατ' ἀνάγκην, ὁμοῦ μετὰ τοῦ ἀντικειμένου, ἐνῶ προκειμένου περὶ τοῦ μέτρου τῶν ἀξιῶν εἶνε δυνατόν νὰ μὴ τὸ λάβῃ τις ἐν ἀρχῇ ἢ π' ὅψιν του. Ἡ σχέσις συνεπῶς μιᾶς συστατικῆς κατηγορίας πρὸς τὸ ἀντικείμενον εἶνε ἐντελῶς διάφορος τῆς σχέσεως αὐτοῦ πρὸς τὸ μέτρον καθορισμοῦ τῶν ἀξιῶν. Διὰ τοῦτο δὲν κατέστη δυνατόν εἰς τὸν Binder νὰ ὑποστηρίξῃ μέχρι τέλους τὴν θεωρίαν του περὶ τῆς ἰδέας τοῦ δικαίου ὡς κατηγορίας τοῦ δικαίου.

Ἐνῶ ὅμως ὁ Binder ἐνόμιζεν ὅτι, παραδεχόμενος τὸ δίκαιον ὡς ἀντικείμενον τῆς γνώσεως ἀποτελούμενον ἐκ μορφῆς καὶ ὕλης, ἠκολούθει ἐντελῶς τὸ πνεῦμα τοῦ Kant καὶ τῶν νεοκαντιανῶν, πράγματι εἶχεν οὕτω ἐπιτελέσει σημαντικὸν βῆμα πέραν καὶ τῶν δύο. Διότι διὰ τὸν Kant καὶ διὰ τὸν νεοκαντιανισμόν ὑπάρχει μόνον μία πραγματικότης, τουτ. ἡ φυσικὴ πραγματικότης τῆς ὁποίας ὄρος εἶνε αἱ κατηγορίαι τοῦ «Καθαροῦ Λόγου». Βεβαίως ἀναγνωρίζει ὁ Kant παρὰ ταύτην καὶ ἓνα νοητὸν κόσμον, ἐν κράτος τῶν ἰδεῶν· αὗται ὅμως ἰσχύουσι μόνον, δὲν ὑπάρχουσι δὲ καὶ πραγματικῶς. Ἡ διδασκαλία τοῦ Kant περὶ τῆς συνδέσεως ἐνὸς τυπικοῦ καὶ ἐνὸς ὑλικοῦ στοιχείου τῆς γνώσεως ἐν ἐκάστῳ ἀντικειμένῳ, ἀνεφάρετο μόνον εἰς τὴν πραγματικότητα, συνεπῶς εἰς τὴν φύσιν. Πολὺ μακρὰν ἀπὸ τὸν Kant εὐρίσκειται ἡ ἀποψις περὶ τῆς ἐννοιολογικῆς ἰδέας τοῦ δικαίου ὡς τοῦ καθορίζοντος κατηγορικοῦ στοιχείου ἐν τῇ ἐννοίᾳ τοῦ θετικοῦ δικαίου. Ἡ περὶ δικαίου θεωρία του δὲν προτίθεται νὰ ἐξετάσῃ πῶς εἶνε δυνατὴ ἢ ἐπισητὴ τοῦ θετικοῦ δικαίου ἢ πῶς εἶνε δυνατόν τὸ θετικὸν δίκαιον ὡς ἀντικείμενον

(¹) Binder, ἀνωτ. ἔργον σελ. 61.

(²) Ἄνωτ. ἔργον σελ. 60.

(³) Ἄνωτ. ἔργον σελ. 59 καὶ 88.

τῆς γνώσεως¹⁾, ἀλλὰ πῶς καὶ ὑπὸ ποίας προϋποθέσεις δικαιολογεῖται ἠθικῶς ὁ περιορισμὸς τῆς ἐλευθερίας ὑπὸ νόμων οἱ ὅποιοι θέτουσι δίκαιον. Ἡ ἀποψὶς τοῦ ἀπέναντι τοῦ δικαίου ἐν τῇ ἐξετάσει τῶν ζητημάτων εἶνε εἰδικῶς ἠθικὴ καὶ ὄχι γνωσεολογική· οὔτε εἶνε δυνατόν τὴν ἠθικὴν ταύτην στάσιν νὰ ἀναγάγωμεν, καὶ παρ' αὐτῷ τῷ Kant, εἰς γνωσεολογικὴν τοιαύτην, ὅπως ἀπεπειράθη νὰ τὸ πράξῃ ἐπὶ παραδ. ὁ Cohen.²⁾ Ἡ ἠθικὴ τοῦ Kant δὲν ἐξετάζει ποῖαι εἶνε αἱ προϋποθέσεις τῆς γνώσεως, ἀλλὰ ποῖαι εἶνε αἱ προϋποθέσεις τοῦ ἠθικῶς ἐνεργεῖν, εὗρίσκει δὲ αὐτὰς εἰς τοὺς ἠθικοὺς νόμους τοὺς ὁποίους θέτει εἰς ἑαυτὸν ὁ νοῦς καὶ τοὺς ὁποίους καθιστᾷ δυνατόν ἢ ἐλευθερία· ἢ νομοθεσία αὕτη ἀφορᾷ ὄχι τὴν γνῶσιν ἀλλὰ τὴν θέλησιν. Σημειωτέον ὅτι παρὰ Kant δὲν συναντῶμεν τὴν ἔκφρασιν «ἰδέα τοῦ δικαίου» καὶ ἀκόμη ὀλιγώτερον τὴν ἔκφρασιν «κατηγορία τοῦ δικαίου», ἀλλὰ μόνον τὴν ἔκφρασιν «γενικὸς νόμος δικαίου»· ἢ ἀνωτάτη ἀρχὴ τῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου δὲν εἶνε δι' αὐτὸν μία κατηγορία, μία τυπικὴ ἀρχὴ τῆς γνώσεως, ἀλλὰ εἰς νόμος, εἰς κανὼν τοῦ καθορισμοῦ τῆς θελήσεως ἐκ καθαρῶς πρακτικοῦ λόγου. Ὅταν λοιπὸν ὁ Bindler ἀνακινεῖ τὸ ζήτημα, τὸ ὅποιον ὁ Kant κατ' ἀρχὴν δὲν περιλαμβάνει εἰς τὰς ἐρεῦνας του, περὶ τῆς «δυνατότητος» τοῦ θετικοῦ δικαίου, ὡς ἰδιαιτέρου εἴδους ἀντικειμένου τῆς γνώσεως, ἀκολουθεῖ δρόμον πολὺ διάφορον ἀπὸ τὸν τοῦ Kant ἐν τῇ περὶ δικαίου θεωρίᾳ αὐτοῦ. Ὁ Bindler ἐπιλαμβάνεται ἐκ νέου τῆς ἐξετάσεως τοῦ ζητήματος περὶ τῶν ὄρων τοῦ δυνατοῦ τῆς γνώσεως ἀντικειμένου τινός, ζητήματος τὸ ὅποιον ὁ Kant εἶχεν ἐξαντλήσει ἐν τῇ Κριτικῇ τοῦ Καθαροῦ Λόγου· τὸ πράττει δὲ ἀκριβῶς ἔχων ὑπ' ὄψιν τὴν γνῶσιν τοῦ δικαίου, προϋποθέτει οὕτω, ὅτι παρὰ τὰ ἀντικείμενα τῆς φυσικῆς πραγματικότητος, τὰ ὅποια διὰ τὸν Kant καὶ τοὺς νεοκαντιανούς ἐξαντιλοῦσιν ὀλόκληρον τὴν πραγματικότητα, ὑπάρχει καὶ ἐν ἄλλο εἶδος ἀντικειμένων τὰ ὅποια εἶνε μὲν πραγματικά, δὲν ἀποτελοῦσιν ὅμως μέρος τῆς φύσεως· ταῦτα δυνάμεθα νὰ ἀποκαλέσωμεν ἀντικείμενα

(¹) Bindler ἀνωτέρω ἔργ. σελ. 4.

(²) Πρβλ. Lorenz, Rechts-und Staatsphilosophie der Gegenwart σελ. 17 ἐπ. καὶ σελ. 21.

τῆς καλλιεργείας. Οὕτω ὅμως ἡ θέσις τῶν ζητημάτων μετεβάλλετο ἀπὸ γνωσεολογικο-κριτικῆς εἰς καλλιεργητικο-φιλοσοφικὴν τοιαύτην.

Ἡ γνωσεολογικὴ διατύπωσις τῶν ζητημάτων εἶχε φέρει τὸν Bindler εἰς τὸ σημεῖον νὰ διακρίνῃ ἐν τῇ ἰδέᾳ τοῦ δικαίου τὸ λογικὸν a priori τοῦ δικαίου. Ἡ ἀποψὶς ὅμως αὕτη εἶχεν ἀποδειχθῆ ὡς ἀντιφατικὴ, ἐφ' ὅσον ἐν αὐτῇ ἀπεδίδετο εἰς τὴν ἰδέαν τοῦ δικαίου τόσον ἡ λειτουργία μιᾶς κατηγορίας ὅσον καὶ ἡ λειτουργία ἑνὸς μέτρου τῶν ἀξιών. Ἡ ἀντίφρασις αὕτη μᾶς φέρει εἰς τὴν ἐξέτασιν τοῦ ζητήματος ἐὰν τὰ ἀντικείμενα τῆς καλλιεργείας ἐν γένει εἶνε δυνατόν νὰ νοηθῶσιν ὡς ἀποτελούμενα καθ' ὅμοιον τρόπον ἐξ ἑνὸς τυπικοῦ καὶ ἑνὸς οὐσιαστικοῦ συστατικοῦ στοιχείου, ὅπως καὶ τὰ εἰς τὴν φύσιν ἀνήκοντα ἀντικείμενα, ἢ μήπως ἡ ἰδέα ἢ θεμελιούσα τὴν ἐνότητα ἑνὸς καλλιεργητικοῦ φαινομένου, ὡς εἶνε τὸ δίκαιον, εὗρίσκειται πρὸς αὐτὸ εἰς σχέσιν διάφορον ἀπὸ τὴν τῆς κατηγορίας πρὸς τὸ ἀντικείμενον. Καὶ οὕτω τὸ ζήτημα τῆς οὐσίας καὶ τοῦ εἴδους τῆς πραγματικότητος τῆς καλλιεργείας ἀποδεικνύεται ὡς τὸ ἀποφασιστικὸν προδικαστικὸν ζήτημα διὰ τὴν διευκρίνισιν τῆς ἐννοίας τοῦ δικαίου, τοῦθ' ὕπερ μᾶς φέρει εἰς τὸ κύριον σύγγραμμα τοῦ Julius Bindler ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ τοῦ δικαίου, εἰς τὸ ἔργον τοῦ «Philosophie des Rechts». Ἡ φιλοσοφία του ἀφορμᾶται μὲν ἐκ τῆς καλλιεργητικο-φιλοσοφικῆς θέσεως τῶν ζητημάτων προχωρεῖ ὅμως πέραν αὐτῆς εἰς τὴν μεταφυσικὴν τοιαύτην.

II

Διὰ τῆς καλλιεργητικο-φιλοσοφικῆς θέσεως τῶν ζητημάτων προσεγγίζει ὁ Bindler πρὸς μίαν ἄλλην κατεύθυνσιν τοῦ νεοκαντιανισμοῦ, τὴν λεγομένην τῆς νοτιο-δυτικῆς Γερμανίας τῆς ὁποίας ὡς κυριώτερον ἀντιπρόσωπον, ἀπὸ ἀπόψεως φιλοσοφίας τοῦ δικαίου, δυνάμεθα νὰ θεωρήσωμεν τὸν Lask. Θὰ κατανοήσωμεν συνεπῶς σαφέστερον τὴν θέσιν τοῦ Bindler ἐν τῇ σημερινῇ γερμανικῇ φιλοσοφίᾳ, ἐὰν ἐξετάσωμεν ἐν συντομίᾳ τὴν σχέσιν αὐτοῦ πρὸς τὸν Rickert καὶ τὸν Lask. Ἐν τῷ συγγράμματι αὐτοῦ Grenzen der naturwissenschaftlichen Begriffsbildung κατέδειξεν ὁ Rickert, ὅτι παρὰ τὸν ὑπὸ τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης ἀναγνωριζόμενον τρόπον

σηματισμοῦ ἀφηρημένων ἐννοιῶν, εἶνε δυνατὸς καὶ ἱστορικὸς τοιοῦτος, ὁ ὁποῖος κᾶτι τὸ ἀτομικόν, τοῦτέστιν ἀπαξ γενόμενον καὶ μοναδικόν εἰς τὸ εἶδός του, τὸ καθιστᾷ ἀντικείμενον ἐπιστημονικῆς ἐρεῦνης μὲ τὸ νὰ τὸ θέσῃ εἰς ἀναφορὰν πρὸς γενικὴν τινα ἀξίαν. Εἶνε ἀληθὲς ὅτι τὸ ἀτομικόν, τὸ ἀπαξ γινόμενον καὶ ἰδιαίτερον, διαφεύγει κατὰ κανόνα τὴν γνῶσιν, ἢ ὁποῖα ἀποβλέπει εἰς τὴν ἐνότητα καὶ τὴν συνοχὴν τῶν φαινομένων· γίνεται ὅμως προσιτὸν εἰς αὐτὴν ἐφ' ὅσον διὰ τῆς σημασίας ἢ ὁποῖα τῷ προσδίδεται ἐν σχέσει πρὸς γενικὰς ἀξίας, αἴρεται ὑπεράνω τῆς ἀπροσδιορίστου ποικιλίας τοῦ ἀπαξ γενομένου. Συνεπῶς αἱ γενικὸν κῦρος ἔχουσαι ἀξίαι εἶνε ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον καθιστᾷ εἰς ἡμᾶς δυνατὸν νὰ θεωρήσωμεν ἐν μέρος τῆς πραγματικότητος, ὄχι μόνον ὡς φύσιν, ἀλλὰ ταῦτοχρόνως καὶ ὡς σκηνὴν ἱστορικῶν, δηλαδή δι' ἡμᾶς σπουδαίων συμβεβηκότων. Ἡ πραγματικότης εἶνε διὰ τὸν Rickert φύσις μὲν «ἐφ' ὅσον» νοεῖται ὡς καθοριζομένη ὑπὸ γενικῶν νόμων, καλλιέργεια δὲ «ἐφ' ὅσον» ἐξετάζεται ὡς συνοχὴ ἀτομικῶν γεγονότων εἰς τὰ ὁποῖα εἶνε «προσκεκολλημένα» ἀξιολογικὰ νοήματα. Πρόκειται ἄρα περὶ μιᾶς καλῆς αὐτῆς πραγματικότητος τὴν ὁποῖαν ἐξετάζομεν ἄλλοτε μὲν ὡς φύσιν καὶ ἄλλοτε ὡς καλλιέργειαν· τὸ κύριον στοιχεῖον διὰ τὴν ἐξέτασιν τῆς πραγματικότητος ὡς καλλιέργειας εἶνε ἡ ἀναφορὰ αὐτῆς εἰς ἀξίαν.

Ὁρμώμενος ἀπὸ τῆς καλλιεργητικο-φιλοσοφικῆς ἀπόψεως τοῦ Rickert ἀπεπειράθη ὁ Lask νὰ καθορίσῃ πληρέστερον τὴν μεθόδολογίαν τῆς ἐπιστήμης τοῦ δικαίου ὡς ἐπιστήμην καλλιέργειας. Ὅπως καὶ ὁ Rickert οὕτω καὶ ὁ Lask ὁρμᾶται ἐκ τῆς ἀρχῆς ὅτι μόνον μία πραγματικότης ὑπάρχει, ἢ πραγματικότης ἢ αἰσθητή, ἢ ὁποῖα ἀπὸ τῆς γνωσεολογικῆς ἀπόψεως ἐμφανίζεται ὡς προῖδον συνθέσεως τῶν κατηγοριῶν¹⁾. Ἡ μία ὅμως αὕτη πραγματικότης εἶνε ταῦτοχρόνως καὶ ἡ σκηνὴ ἢ τὸ ὑπόστρωμα ὑπερεμπειρικῶν ἀξιών, ἐκδηλώσεων ἔχουσῶν γενικὸν κῦρος. Τοῦτου ἀποτέλεσμα εἶνε εἰς δυαδισμὸς ἐν τῷ τρόπῳ τῆς ἐξετάσεως, ἀναλόγως τοῦ ἐὰν αὕτη στρέφεται πρὸς τὰς ἰσχυούσας μόνον ἀξίας ἢ πρὸς τὴν εἰς τὰς ἀξίας ἀναφερομένην πραγματικότητα. Εἰς τὴν πρώτην περίπτωσιν θὰ ἔχω-

(¹) Lask, Ἄπαντα τομ. I. σελ. 279, 308.

μεν ἐνώπιόν μας φιλοσοφίαν, εἰς τὴν τελευταίαν ἐμπειρικὴν ἐπιστήμην τῆς καλλιέργειας. Συμφώνως πρὸς ταῦτα διακρίνει ὁ Lask τὴν φιλοσοφίαν τοῦ δικαίου ὡς ἐξέτασιν τῆς ἀξίας τοῦ δικαίου ἀπὸ τὴν θετικὴν ἐπιστήμην τοῦ δικαίου ὡς τὴν ἐξέτασιν τῆς πραγματικότητος τοῦ δικαίου. Οὕτως ἐχόντων τῶν πραγμάτων θὰ ἔπρεπε πρωτίστως νὰ παρουσιασθῇ ὡς ἀντικείμενον τῆς ἐπιστήμης τοῦ δικαίου ἡ ἐμπειρικὴ πραγματικότης ἢ μᾶλλον τμῆμα αὐτῆς, «ἐφ' ὅσον» πρὸς τὴν πραγματικότητα ταύτην εὐρίσκονται συνδεδεμένοι νομικαὶ ἐκδηλώσεις ἀξιολογικαί. Ἡ ἐμπειρικὴ πραγματικότης μὲ τὴν ὁποῖαν ἀσχολεῖται κατὰ ταῦτα ἢ ἐπιστήμη τοῦ δικαίου, θὰ εἶνε τὰ κοινωνικὰ καὶ ψυχολογικὰ γεγονότα—πράξεις, προσπάθειαι, συμβεβηκότα—εἰς τὰ ὁποῖα ἀποδίδομεν μίαν νομικὴν σημασίαν.

Ὁ Lask ὅμως ἀντιλαμβάνεται ὅτι διὰ τοῦ τρόπου τούτου καθορίζεται μόνον τὸ ἀντικείμενον τῆς κοινωνιολογίας τοῦ δικαίου ἢ, ὡς λέγει, τῆς κοινωνιολογικῆς θεωρίας τοῦ δικαίου, ἐνῶ ἡ κυρίως νομικὴ ἐπιστήμη ἔχει ὡς ἀντικείμενον κᾶτι ἐντελῶς διάφορον, τοῦτέστι τὰς σημασίας τὰς συνδεομένας μὲ τὰ συμβεβηκότα ταῦτα. Διὰ τοῦτο ἐν «πνεύματι μὲν κοινωνιολογικῷ» θεωρεῖ τὸ δίκαιον ὡς «πραγματικὸν παράγοντα τῆς καλλιέργειας», τοῦναντίον δὲ ἐν τῇ «νομικῇ ἐννοίᾳ» θεωρεῖ αὐτὸ ὡς τὸ «σύνολον νοημάτων». Τὰ νοήματα ὅμως ταῦτα διακρίνονται τῶν πλασμάτων μὲ τὰ ὁποῖα ἀσχολεῖται ἡ φιλοσοφία κατὰ τοῦτο, ὅτι «ἰσχύουσιν», ὄχι ἔνεκα τῆς ἀπολύτου αὐτῶν ἀξίας, ἀλλὰ μόνον συνεπεία μιᾶς συγκεκριμένης ἐπιταγῆς τῆς θελήσεως τῆς κοινωνίας. Οὕτω εὐρίσκειται ὁ Lask ἠναγκασμένος νὰ παραδεχθῇ, παρὰ τὸ κράτος τῆς πραγματικότητος καὶ τὸ κράτος τῆς καθαρᾶς ἰσχύος τῶν ἀξιών, καὶ ἐν κράτος τῆς ἐμπειρικῆς ἰσχύος νοητῶν μόνον καὶ μῦλα ταῦτα «θετικῶν» νοημάτων, τῶν ὁποίων ἢ συστηματικὴ σχέσις παραμένει ἀόριστος καὶ ἀκατάληπτος¹⁾. Ἡ ἀντίφρασις, ὅτι ἐνῶ ἡ ἐπιστήμη τοῦ δικαίου, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν φιλοσοφίαν, πρέπει νὰ εἶνε ἐπιστήμη τῆς πραγμα-

¹⁾ Τὸ ὅτι τὸ κράτος τῶν ἐμπειρικῶν ἢ καὶ νοητῶν, μόνον διὰ τῆς σκέψεως συλλαβαναομένων νοημάτων, δὲν εἶνε δυνατὸν νὰ συμπύτη πρὸς τὸ ἐνδιάμεσον κράτος «τῆς ἐνοπαρχούσης ἐνεργοῦς ἐννοίας» τοῦ Rickert — System der Philosophie, σελ. 268 ἐπ.— δὲν ἔχει ἀνάγκην ἀναπτύξεως.

τικότητας και έχει μόλα ταῦτα ὡς ἀντικείμενον κᾶτι μὴ πραγματικόν, ἦτοι «νοητὰς μόνον ὄντοτητας», παραμένει ἄλυτος. Ὁ Lask δὲν ἀντιλαμβάνεται τὸν προβληματικὸν χαρακτήρα τῆς ἐννοίας τοῦ ἐμπειρικοῦ κύρους. Τὸ «κῦρος» τῶν ἀξιών και τῶν δημιουργημάτων τῶν αἰσθήσεων, τῶν ὁποίων αὐταὶ ἀποτελοῦσι τοὺς ὄρους, σημαίνει διὰ τὸν νεοκαντιανισμόν κᾶτι τελείως ἀντίθετον πρὸς τὸ «εἶναι»· τὸ ἔχον κῦρος εἶνε δι' αὐτὸν αὐτόχρημα τὸ μὴ—ὄν, και τὸ ὄν εἶνε τὸ μὴ—ἔχον κῦρος. Κατὰ Lask ἤδη τὸ δίκαιον, ἐν ᾧ μέτρον εἶνε ἀντικείμενον τῆς νομικῆς ἐπιστήμης, δὲν εἶνε δυνατόν νὰ εὑρεθῇ οὔτε ἐν τῷ κύκλῳ τοῦ «ὄντος» οὔτε ἐν τῷ κύκλῳ τοῦ «ἰσχύοντος»· διότι ἡ «ἐμπειρικὴ ἰσχὺς» τοῦ κανόνος δικαίου ἔχει πολὺ διάφορον σημασίαν ἀπὸ τὴν ἰσχὺν ἐν τῇ ἐκτεθείσῃ φιλοσοφικῇ ἐννοίᾳ. Ἡ «ἰσχὺς» μιᾶς ἀξίας εἶνε ἐξ ἴσου ὀλίγον δυνατόν νὰ στηρίζεται ἐπὶ «θετικῆς τινος ἐπιταγῆς», ὅσον ὀλίγον και ἀντιθέτως μία ἐπιταγὴ «ἰσχύει» ἤδη, ἐν τῇ φιλοσοφικῇ ἐννοίᾳ τῆς λέξεως, μόνον και μόνον διότι πράγματι ἐξεδόθη, ἄρα διότι «πραγματικῶς» ὑπάρχει. Οὕτω καταδεικνύεται, ἀκριβῶς ἐκ τῆς ἐννοίας τῆς ἐμπειρικῆς ἰσχύος νοητῶν κανόνων, οἱ ὁποῖοι ἔχουσι ὡς πηγὴν αὐτῶν τὴν ἐπιταγὴν τῆς νομοθετοῦσης βουλήσεως τῆς κοινωνίας, ὅτι μὲ τὸν ὑπὸ τοῦ νεοκαντιανισμοῦ προϋποτιθέμενον δυῖσμόν τοῦ εἶναι και τοῦ δέοντος ἢ τῆς ἰσχύος, δὲν εἶνε δυνατόν νὰ κατανοηθῇ τὸ δίκαιον, ὅτι δὲν εἶνε δυνατόν νὰ ὑπάρχη μόνον ἡ μία ἐμπειρικὴ πραγματικότης τοῦ φυσικοῦ ἢ τοῦ ψυχικοῦ εἶναι, ἢ ὁποία, ἀνολόγως τῆς μεθοδολογικῆς ἀπόψεως τῆς ἡμετέρας ἐξετάσεως, παρουσιάζεται εἰς ἡμᾶς ὡς φύσις ἢ ὡς καλλιέργεια, ἀλλ' ὅτι παρὰ τὴν ἐστερημένην νοήματος πραγματικότητα τῆς φύσεως, ἀνάγκη νὰ ὑπάρχη και δευτέρα πλήρης νοήματος πραγματικότης, ἦτοι ἢ τοῦ ἀντικειμενικοῦ πνεύματος, εἰς τὴν ὁποῖαν ἀνήκουσι τόσον τὸ δίκαιον ὅσον και ἄλλα δημιουργήματα τῆς καλλιέργειας, εἰς τὰ ὁποῖα πάντα εἶνε ἀδύνατον νὰ ἀρνηθῶμεν τόσον τὴν πραγματικότητα ὅσον και ὠρισμένον νόημα, ὡς περιεχόμενον, μίαν ἐσωτερικὴν σημασίαν και ἀξιότητα.

Ἀπὸ τοῦ σημείου τούτου ἐξεταζομένη, καθίσταται καταφανὴς ἢ ὑπὸ τοῦ Binder πραγματοποιηθεῖσα στροφή. Ἐπειδὴ λοιπὸν ὁρμᾶται ἐκ τῆς ἀρχῆς ὅτι ὑπάρχει και δευτέρα πραγματικότης, ὁ ἐμπει-

ρικὸς κόσμος τῆς καλλιέργειας, «συνεπῶς μιὰ πραγματικότης ἄλλου, ὑψηλοτέρου εἴδους ἀπὸ τὴν φύσιν»¹⁾, διὰ τοῦτο χάνει δι' αὐτὸν τὸν ἀποκλειστικὸν αὐτῆς χαρακτήρα ἢ ἀντίθεσις μεταξὺ τοῦ εἶναι και τοῦ δέοντος ἢ τῆς ἀξίας. Βεβαίως ἐν ἀρχῇ τὰ πράγματα φαίνονται ὡς ἐὰν ἢ ἀποψις τοῦ Binder νὰ παρέμεινεν ἐντὸς τοῦ πλαισίου τῶν ὑπὸ τῆς φιλοσοφίας τῆς καλλιέργειας τοῦ Rickert διαγραφέντων ὄρων. Ἴδου ἐν ἀντικείμενον τοῦ ὁποίου ἔχομεν ἀντίληψιν· δυνάμεθα νὰ ἐξετάσωμεν αὐτὸ μόνον ὡς πρὸς τὴν γυμνὴν αὐτοῦ πραγματικότητα, ὅποτε τὸ θεωροῦμεν ὡς τμῆμα τῆς φύσεως· δυνάμεθα ὅμως και νὰ ἐρευνήσωμεν ποῖον εἶνε τὸ νόημα αὐτοῦ, ἢ νὰ ἀνεύρωμεν τὴν σημασίαν του· τότε μεταβάλλεται τοῦτο δι' ἡμᾶς εἰς ἀντικείμενον καλλιέργειας. Τὸ νόημα ὅμως, ἢ σημασία δὲν εἶνε μόνον «προσκεκολλημένη» εἰς τὸ ἀντικείμενον, ὡς εἰς τι ξένον πρὸς τὸ νόημα, δὲν εἶνε αὕτη ἀπλοῦν μόνον προῖόν τοῦ ἀξιολογικοῦ τρόπου παρατηρήσεως τοῦ ὑποκειμένου, ἀλλ' εὑρίσκειται ἐν αὐτῷ τούτῳ τῷ ἀντικειμένῳ. Ἡ σκέψις ἔδωκεν εἰς αὐτὸ τὴν μορφήν του· ὡς ἐκ τούτου, ὅχι μόνον φέρεται πρὸς αὐτὸ ὑπὸ τοῦ παρατηροῦντος και δύναται πάλιν νὰ ἀποχωρισθῇ ἀπ' αὐτό, ἀλλὰ και εἶνε ἐκείνη ἢ τις «διεμόρφωσε τὴν ἐνιαίαν σωματικὴν ἢ πάντως τὴν ἐκ τῶν κατηγοριῶν τῶν αἰσθήσεων πραγματικότητα ταύτην»²⁾. Τὸ νόημα ἑνὸς ἔργου τῆς καλλιέργειας, ὅχι μόνον εἶνε «προσκεκολλημένον» εἰς τὸ «καθ' ἑαυτὸ» ἄμοισρον ἀξίας ἀντικείμενον, ἀλλ' εἶνε τι ἐσωτερικόν (immanent) αὐτῷ, εὑρίσκει τὴν ἔκφρασίν του ἐν τῇ αἰσθητῇ αὐτοῦ μορφῇ και συστάσει και καθιστᾷ οὕτω αὐτὸ ἀντικείμενον καλλιέργειας· μάλιστα, τὸ αἰσθητὸν ὕλικόν εἶνε ποικιλοτρόπως τὸ μέσον διὰ τοῦ ὁποίου, ὅπως συμβαίνει ἐπὶ μουσικῆς τινος συνθέσεως, ἀπλῶς ἐξωτερικεύεται τὸ «καθάρως πνευματικὸν δημιούργημα», ὅπερ «ἀποτελεῖ τὸ κυρίως ἀντικείμενον μιᾶς καλαισθητικῆς παρατηρήσεως»³⁾. Καλλιέργεια, κατὰ ταῦτα, δὲν εἶνε ἢ πραγματικότης «ἐφ' ὅσον» ἐξετάζεται ἐν σχέσει πρὸς ἀξίας και ἐκδηλώσεις ἀξιών, ἀλλὰ καλλιέργεια εἶνε τὸ σύνολον τῶν πνευματικῶν δημιουργημάτων τὰ ὁποῖα ἀπέκτησαν μορφήν ἐν τινι

¹⁾ Binder, Philosophie des Rechts, σελ. 100.

²⁾ ἐνθ. ἀν. σελ. 106.

³⁾ ἐνθ. ἀν. σελ. 107.

αἰσθητῶ ὑλικῶ, ἢ τὰ ὁποῖα ἐμφανίζονται διὰ τοῦ ὑλικοῦ τούτου καὶ ἀκριβῶς ὡς ἐκ τούτου εἶναι «πραγματικά». Τὴν «πραγματικότητα» τῆς καλλιέργειας ἀποτελεῖ ἡ ἱστορική διατήρησις νοημάτων τὸ ὁποῖα εἶνε πραγματικά διότι ἐνσωματοῦνται εἰς αἰσθητὸν ὑλικὸν ἢ διότι ἔρχονται εἰς φῶς διὰ μέσου ὑλικῶν πραγμάτων.

Ἡ ἐφαρμογὴ τῶν ἀνωτέρω σκέψεων ἐπὶ τοῦ δικαίου εἶνε προφανῆς καὶ εὐκόλος. Οἱ κανόνες τοῦ δικαίου εἶνε πνευματικά δημιουργήματα τὰ ὁποῖα εἶνε πραγματικά διότι χρεωστοῦσι τὴν γενεσίν των εἰς ἱστορικὸν τι γεγονός, ἐνσωματοῦνται εἰς ὄρισμένον τι ὑλικὸν καὶ εἶνε γνωστὰ καὶ ἐφαρμόζονται ὡς ὑποχρεωτικά, τουτέστιν «ἰσχύουσιν» ἐντὸς ὄρισμένων χρονικῶν καὶ τοπικῶν ὁρίων. Διὰ τοῦ ἐν αὐτῷ ὑπάρχοντος νοήματος ἀποδεικνύεται τὸ δίκαιον ὡς δημιουργήματα τῆς καλλιέργειας καὶ διακρίνεται τελειωτικῶς ὅλων τῶν ἄλλων δημιουργημάτων τῆς καλλιέργειας. Τὸ νόημά του ὅμως ἀποκτᾷ τὸ δίκαιον διὰ τῆς ἀναφορᾶς αὐτοῦ πρὸς τὴν περὶ τοῦ δικαίου ἰδέαν¹⁾. Διότι, ἀφοῦ τὸ «νόημα» δὲν εἶνε κἄτι ὑποκειμενικὸν ἀλλὰ κἄτι τὸ ὁποῖον ἀξιῶ γενικὴν ἀναγνώρισιν, διὰ τοῦτο δὲν δύναται νὰ εὔρη κατὰ τελευταῖον λόγον τὴν θεμελίωσίν του εἰ μὴ μόνον εἰς τινὰ γενικῶς ἰσχύουσαν ἀρχὴν τοῦ συνειδότος, ἀρα ἀκριβῶς εἰς μίαν ἰδέαν. Ἡ ἰδέα τοῦ δικαίου εἶνε κατὰ ταῦτα ἡ δημιουργικὴ πρώτη ἀρχὴ τοῦ δικαίου, ἐν τῇ ἐννοίᾳ ὅτι εἶνε τὸ κατὰ τελευταῖον λόγον θεμελίον ὅλων τῶν ὀργανώσεων δικαίου, τὸ ὁποῖον καθιστᾷ δυνατὴν τὴν ἐνότητα ἐν τῇ ποικιλίᾳ τῶν δικανικοῦ περιεχομένου σκέψεων, αἵτινες ἐν τοῖς καθ' ἕκαστον ἐμφανίζονται ὡς ἐκδηλώσεις σκοποῦ. Εἶνε ὅμως ταυτοχρόνως καὶ κανονιστικὴ, καθόσον ἀπαιτεῖ νὰ πραγματοποιεῖται εἰς ὅλας τὰς ἐμπειρικὰς καταστάσεις δικαίου τὸ νόημα τοῦ δικαίου, καταλαμβάνουσα οὕτω ἀπέναντι πάσης κοινωνίας δικαίου τὴν θέσιν ἐνὸς ἐκτελεστοῦ ἔργου. Θεμελιοῖ τὴν πραγματικότητα τοῦ θετικοῦ δικαίου ὡς λογικοῦ τινος δημιουργήματος τῆς καλλιέργειας καὶ ἀποτελεῖ ταυτοχρόνως τὸ μέτρον μὲ τὸ ὁποῖον θὰ μετρηθῇ ἡ ἀξία κάθε θετικοῦ δικαίου. Καὶ εἶνε μὲν ἀληθές ὅτι ὁ Binder ἀποδίδει εἰς τὴν ἰδέαν τοῦ δικαίου, τὰς αὐτὰς λειτουργίας ὅπως καὶ εἰς

¹⁾ ἐνθ, ἀν. σελ. 289 καὶ 108.

τὸ προηγούμενον αὐτοῦ σύγγραμμα, ἀλλὰ τὰς λειτουργίας ταύτας τὰς ἐννοεῖ κατὰ διάφορον τρόπον.

Ἐνῶ προηγουμένως ἀπέδιδεν ὁ Binder εἰς τὴν ἰδέαν τοῦ δικαίου τὴν λειτουργίαν μιᾶς κατηγορίας ἢ ὁποῖα, ἐν τῷ πνεύματι τοῦ Kant, θὰ καθιστᾷ δυνατὴν τὴν γνῶσιν ἐνὸς ἀντικειμένου καὶ συνεπῶς θὰ καθιστᾷ τὸ πρῶτον δυνατόν καὶ αὐτὸ τοῦτο τὸ ἀντικείμενον, ἤδη θεωρεῖ αὐτὴν ὡς τὴν ἀρχὴν τὴν προσδίδουσαν νόημα, ἀρχὴν ἢ ὁποῖα καθιστᾷ δυνατὴν ὄχι μόνον τὴν ἀπλὴν ἀντικειμενικότητα ἀλλὰ καὶ τὴν νοηματικότητα ἐνὸς ἀντικειμένου τῆς καλλιέργειας. Ἡ ἰδέα ἀρα δὲν δημιουργεῖ ὄντα, ἀλλὰ νόηματα δὲν θεμελιοῖ ἀντικείμενον, ἀλλὰ νόημα. Ἐννοεῖται ὅτι δὲν πρέπει νὰ παρεξηγηθῶσι τὰ ἀνωτέρω. Δεδομένου ὅτι, κατὰ τὸν Binder, ἡ ἰδιότης ἀντικειμένου, ἢ ὑπαρξίς ἐνὸς ἀντικειμένου τῆς καλλιέργειας εἶνε ἀχώριστος ἀπὸ τὸ νόημά του, ἀφοῦ τοῦτο τὸ παρήγαγε καὶ τὸ διεμόρφωσεν, ἔπεται ὅτι ἡ ἰδέα ὁμοῦ μετὰ τοῦ νοήματος τοῦ δικαίου εἶνε καὶ ὅρος τῆς πραγματικότητός του, τῆς ὑπαρξέως του. Δὲν εἶνε ὅμως ὅρος αὐτοῦ ἐν τῷ πνεύματι τοῦ Kant ὡς τυπικὴ, ὡς γνωσεολογικὴ ἀρχή, ἀλλ' ἐν τῇ ἐννοίᾳ μιᾶς διαμορφώσεως τοῦ αἰσθητοῦ ὑλικοῦ, ἣτις δὲν ἐπιτελεῖται ὑπὸ τοῦ γινώσκοντος ὑποκειμένου, διαμορφώσεως, διὰ τῆς ὁποίας τὸ ὑλικὸν τοῦτο καθίσταται ἱκανὸν νὰ εἶνε ὁ φορεὺς μιᾶς σκέψεως, μιᾶς καλλιερρητικῆς ἐκδηλώσεως. Διὰ τούτων δηλοῦται ἐπὶ πλέον ὅτι ὁ κόσμος τῆς καλλιέργειας δὲν ἴσταται ἄνευ σχέσεώς τινος πλησίον τῆς φυσικῆς πραγματικότητος, ἀλλ' εἶνε τὸναντίον ὁ ὑψηλότερος, διότι περιλαμβάνει ἐκεῖνον ἐν ἑαυτῷ, θεωρῶν αὐτὸν ὡς τὸ οἰκοδομήσιμον ὑλικὸν τὸ ὁποῖον ἐπεξεργάζεται καὶ διαμορφοῦται ὑπὸ τοῦ πνεύματος¹⁾.

Ὅπως καὶ ἡ ὑπὸ τοῦ Binder ἀποκαλουμένη συστατικὴ λειτουργία, οὕτω καὶ ἡ κανονιστικὴ λειτουργία τῆς ἰδέας ἀπέκτησεν ἄλλην σημασίαν. Ἡ ἰδέα τοῦ δικαίου λοιπὸν δὲν εἶνε πλέον διὰ τὸν Binder ἀπλοῦν μέτρον πρὸς μέτρησιν τῶν ἀξιών, ἀλλ' εἶνε κατὰ πρῶτιστον λόγον μίαν ἠθικὴν ἀξίωσιν, ἀξίωσιν τὴν ὁποῖαν ἀπευθύνει πρὸς τὴν θέλησιν αὐτῆ αὐτῆ ἢ ἐσωτερικὴ πνευματικὴ αὐτῆς.

(¹⁾ Binder, ἐν Logos τομ. 18, σελ. 19.

οὐσία. Ὡς ἔργον τὸ ὁποῖον πρόκειται νὰ ἐκτελεσθῇ εἶνε ἀνάγκη νὰ ἔχη περιεχόμενον τι. Τὸ περιεχόμενον τοῦτο ἀνευρίσκει ὁ Binder ἐν τῇ ἐννοίᾳ τῆς κοινότητος ὡς ἠθικοῦ καὶ κοινωνικοῦ συνόλου. Ἡ κοινότης σημαίνει διὰ τὸν Binder κάτι πολὺ περισσότερον ἀπὸ τὴν ἀπλῆν κοινὴν ἢ σύμφωνον θέλησιν. Δι' αὐτὸν σημαίνει αὕτη μᾶλλον μίαν ζῶσαν μορφήν τοῦ πνεύματος τὸ ὁποῖον, ὡς συγκεκριμένη καὶ ἀφθονος ποσότης, ἀτομικοποιεῖται ποικιλοτρόπως, ἐκδηλούμενον κατὰ διαφόρους τρόπους εἰς τὰ καθ' ἕκαστον ἄτομα καὶ τοὺς καθ' ἕκαστον λαούς. Τὸ νὰ εἶνε τις μέλος μιᾶς κοινότητος σημαίνει κατὰ ταῦτα, ὄχι μόνον τὸ νὰ εἶνε συνδεδεμένος πρὸς ἄλλους διὰ κοινῶν συμφερόντων, ἀλλὰ τὸ νὰ συμμετέχη εἰς τὴν ζωὴν ἐνὸς ἀτομικῆς μορφῆς ἔχοντος κοινωνικοῦ ὅλου, ἐν τῷ ὁποίῳ τὸ καθ' ἕκαστον ἄτομον εἶνε συνυφασμένον μὲ τὴν προσωπικότητά του, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ ἐξαφανίζεται ἐν αὐτῷ. Διότι ἐνῶς ὁ καθ' ἕκαστον ἄνθρωπος, ἐνόσω ἐξετάζεται ὡς ἀντίτυπον ἐνὸς γένους, ἐπὶ παραδείγματι τῆς ἀνθρωπότητος, χάνει ἀκριβῶς τὴν ἀτομικότητά του καὶ ἔχει τὴν ἀξίαν μόνον μιᾶς οἰασθήποτε μονάδος μεταξὺ πολλῶν ἄλλων, τοῦναντίον εἰς τὴν κοινότητα ἀνήκει ἀκριβῶς διὰ τῆς ἀτομικότητός του, ἢ ὁποῖα τοῦ καθορίζει τὴν ἀκριβῆ αὐτοῦ θέσιν ἐν τῷ πνευματικῷ ὀργανισμῷ. Ἔχει συνεπῶς μεγίστην σημασίαν τὸ ὅτι ὁ Binder παραδέχεται ὡς πρώτην ἀρχὴν τῆς δικαιοσύνης, ὄχι τὴν ἐννοίαν τῆς ἰσότητος ἀλλὰ τὴν τῆς κοινότητος, καὶ θεωρεῖ τὴν οὕτω ἐννοουμένην ἰδέαν τῆς δικαιοσύνης ὡς τὴν «ζωτικὴν ἀρχὴν τῆς Πολιτείας»¹⁾. Ἡ ἰδέα τοῦ δικαίου γίνεται οὕτω διὰ τὸν Binder τὸ αἰώνιον πρόβλημα νὰ πραγματοποιήσῃ ἐν τῇ κοινωνικῇ ζωῇ τὴν ἰδέαν τῆς κοινότητος καὶ νὰ ἐξασφαλίσῃ αὐτήν, καὶ ἀπέναντι τῶν τάσεων τῶν καθ' ἕκαστον ἀτόμων, διὰ τοῦ μέσου τοῦ ὑποχρεωτικοῦ δικαίου.

Διὰ τὸν Binder ὅμως τὸ δίκαιον δὲν εἶνε μόνον μέσον πρὸς διαρρύθμισιν τῆς ἐν κοινῷ διαβιώσεως, ἀλλ' εἶνε ταῦτοχρόνως καὶ τμήμα αὐτοῦ τοῦ ἐν κοινῷ βίου, εἶνε ἡ ἀποκρυστάλλωσις τῆς ἠθικῆς διαθέσεως ἐνὸς λαοῦ εἰς ἀντικειμενικὴν τινα τάξιν. Οὕτω ἐν-

(¹) Πρὸς τὸ ἔργον τοῦ Binder περὶ τῆς δικαιοσύνης ὡς ζωτικῆς ἀρχῆς τῆς Πολιτείας, καὶ Φιλοσοφία τοῦ Δικαίου σελ. 387 ἕκ.

νοούμενον, τὸ δίκαιον ἀποβάλλει ἐντελῶς τὸν τύπον ἐνὸς ἀπλοῦ περιορισμοῦ τοῦ κύκλου τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀτόμου, ἐνὸς «συστήματος φραγμῶν» οἱ ὁποῖοι ἀφορίζουσι ἀπ' ἀλλήλων τὰ πεδία κυριαρχίας τῶν καθ' ἕκαστον ἀνθρώπων. Βεβαίως τὸ δίκαιον ἐκτελεῖ καὶ τὸ ἔργον τοῦτο, ἀλλὰ ἔχομεν τότε μίαν ἐντελῶς δευτερεύουσαν ἀποψιν αὐτοῦ. Τὸ δίκαιον εἶναι τμήμα τῆς ἠθικῆς διαπλάσεως ἐνὸς λαοῦ καὶ ὡς ἐκ τούτου εἶνε ἀντικειμενικὸν πνεῦμα ὑπὸ μίαν ἱστορικῶς εἰδικὴν μορφήν. Ὁ Binder παρομοιάζει λίαν ἐπιτυχῶς τὸν ἄνθρωπον, ὁ ὁποῖος ἐν τῇ ἠθικῇ διαπλάσει ἐνὸς λαοῦ δὲν κατορθώνει νὰ ἴδῃ παρὰ μόνον τὸν περιορισμὸν τῆς ἀτομικῆς αὐτοῦ αὐθαιρέσις, πρὸς ἕνα ἄνθρωπον διὰ τὸν ὁποῖον μία εἰκὼν εἶνε ἀπλῶς χρῶμα καὶ ὕφασμα, μία μουσικὴ σύνθεσις ἀπλοῦς «θόρυβος»¹⁾. Βεβαίως εἶναι δυνατόν νὰ θεωρήσωμεν τὴν εἰκόνα ὡς μίαν σύνθεσιν χημικῶν οὐσιῶν, ἢ τὸ ἀκουσθὲν μουσικὸν ἔργον ὡς μίαν σύνθεσιν φυσικῶν δονήσεων· μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι ἡ τοιαύτη ἀποψις θὰ παρίδῃ τὸ ἀπὸ καλλιεργητικῆς ἀπόψεως σπουδαιότερον, τὸ νόημα, τὸ πνευματικὸν περιεχόμενον. Τὸ νόημα ἄρα καὶ τοῦ ἰδιωτικοῦ δικαίου δὲν ἐξαντλεῖται ἐν τῇ ὑπὸ τῆς φιλοσοφίας τοῦ διαφωτισμοῦ ἀποκλειστικῶς ἐξετάζομένη ἐπιδράσει ἐξωτερικοῦ ἀφορισμοῦ τοῦ κύκλου ἐνεργείας τῆς ἐλευθερίας, ἀλλ' ἔχει τὰ θεμέλια αὐτοῦ ἐν τῇ ἰδέᾳ τῆς κοινότητος καὶ δὴ ὑπὸ τὴν ἐννοίαν ὅτι καλοῖσθαι δυνατόν τὴν κοινότητα καὶ αὐτὸ τοῦτο ἀποτελεῖ ἤδη τμήμα τῆς ἐν κοινῷ διαβιώσεως.

Δὲν εἶνε δυνατόν νὰ περιγράψωμεν ἐνταῦθα πῶς ὁ Binder ἀναπτύσσει ἐν ταῖς λεπτομερείαις τῆς ἐννοίαν τῆς ἰδέας ὡς ἐκτελεστέου ἔργου καὶ ὡς ἀρχῆς θεμελιούσης τὸ νόημα ὅλων τῶν ὀργανώσεων δικαίου καὶ πῶς ἀπὸ τῆς ἰδέας ταύτης ἀναπτύσσει τὸ ἴδιόν του σύστημα τῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου τὸ ὁποῖον ὡς ἐκ τῆς ἀφθονίας τῶν ἀπόψεων αἵτινες παρουσιάζονται, δέον νὰ θεωρηθῇ ὡς μοναδικὸν εἰς τὸ εἶδος του. Τοῦτο μόνον εἶνε δυνατόν νὰ ἀναφέρωμεν ἀκόμη, ὅτι ἐν τῇ ἀντιλήψει του περὶ τῆς ἰδέας τοῦ δικαίου εὗρεν ὁ Binder καὶ τὴν βάσιν διὰ τὴν μεθοδολογίαν τῆς ἐπιστήμης τοῦ δικαίου, τὴν

¹⁾ Πρὸς τὸν Logos XVIII σελ. 19.

ὁποῖαν οὗτος ἐχαράκτηρισε ὡς μίαν ἱστορικο-ἐρμηνευτικὴν καὶ τελεολογικὴν ἐπιστήμην. Ἡ συστηματικὴ ἐπιστήμη τοῦ δικαίου ὀφείλει νὰ ἀναπτύξῃ τὴν ἐντὸς τῆς διὰ τοῦ νόμου δημιουργουμένης τάξεως ἐνυπάρχουσαν λογικὴν, νὰ συμπληρώσῃ τὰ τυχόν κενὰ τοῦ νόμου «ἐκ τοῦ πνεύματος τοῦ δικαίου ἐν γένει καὶ ἐκ τῆς τελεολογίας τοῦ νόμου», καὶ οὕτω νὰ ἐννοήσῃ καὶ νὰ ἐξακολουθήσῃ διαμορφοῦσα τὸ θετικὸν δίκαιον ὡς σύνολον λογικὸν ἀποβλέπον εἰς τὴν πραγματοποίησιν τῆς ἰδέας τοῦ δικαίου.

Ἐάν, ὡς εἶδομεν, ἡ γνωσεολογικὴ θέσις τῶν ζητημάτων ὠδήγησε τὸν Binder εἰς τὴν ἰδέαν τοῦ δικαίου, ὡς εἰς τὸ λογικὸν τοῦ δικαίου a priori, ἥδη βλέπομεν ὅτι ἡ καλλιεργητικο-φιλοσοφικὴ θέσις τῶν ζητημάτων ἔφερεν αὐτὸν εἰς τὴν ἰδέαν, ὡς αἰώνιον πρόβλημα καὶ ὡς ἀρχὴν προσδίδουσαν νόημα καὶ διαμορφοῦσαν τὴν πραγματικότητα, καὶ τοῦ ἐπέτρεψε νὰ θεωρήσῃ τὴν ἰδέαν τοῦ δικαίου ὡς τὴν ὑπερχρονικὴν βᾶσιν παντὸς θετικοῦ δικαίου καὶ ὡς τὸ κυρίως ἀντικείμενον τῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου. Οὐχ ἦν τὸ συμπέρασμα τοῦτο δὲν εἶνε ἀκόμη τὸ τελειωτικόν. Βλέπομεν μᾶλλον, μίαν ἀκόμη φερόραν, ὅτι ἡ ἀπάντησις προκαλεῖ μίαν νέαν ἐξέτασιν τοῦ ζητήματος ἐπὶ τῇ βᾶσει τῆς ὁποίας τὰ μέχρι τοῦδε εὑρεθέντα θὰ τεθῶσιν εἰς τὸ μέσον νέας ἀλληλουχίας καὶ οὕτω μόνον θὰ ἐξασφαλισθῶσι τελείως, μεταρρυθμιζόμενα ὅμως ταῦτοχρόνως ἡ καλλιεργητικο-φιλοσοφικὴ θέσις τῶν ζητημάτων μεταβάλλεται εἰς μεταφυσικὴν τοιαύτην. Ἀπὸ τοῦ σημείου τούτου μόνον ἀποκτιᾷ τὸ περὶ τῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου ἔργον τοῦ Binder σημασίαν καὶ σπουδαιότητα, ἡ ὁποία ἐξικνεῖται πολὺ πέραν τῶν ὁρίων ἀπλῆς εἰδικῆς φιλοσοφίας.

III

Τὸ πρόβλημα τῆς μεταφυσικῆς εἶνε τὸ ζήτημα τῆς σχέσεως ἰδέας καὶ πραγματικότητος. Διότι ἀκριβῶς ὁ λόγος διὰ τὸν ὁποῖον ἀπέβησαν μάταιαι ὄλαι αἱ ἀπόπειραι τοῦ νεοκαντιανισμοῦ νὰ ἐννοήσῃ τὸ δίκαιον ἦτο ὅτι «δὲν ὑπάρχει δρόμος ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ ταύτῃ ἐκ τῆς κανονιστικῆς ιδιότητος τῆς ἰδέας τοῦ δέοντος, ὁ ὁποῖος νὰ φέρῃ πρὸς τὴν ὑπαρξίν της ἐν τῇ πραγματικότητι»¹⁾. Τὸ

¹⁾ Οὕτω ἐκφράζεται ἐπιτυχῶς ὁ Hohenzauer, Der Neukantianismus und

ὅτι οἱ νεοκαντιανοὶ ἐπέμενον ἐπὶ τῆς θεωρητικῆς ἀντιθέσεως μεταξὺ ἰδέας καὶ πραγματικότητος καὶ ἐκεῖ ἀκόμη ὕπου, ὡς ἐν τῷ νοτιοδυτικῷ γερμανικῷ νεοκαντιανισμῷ, εἶχον προχωρήσει μέχρι τῶν προβλημάτων τῆς φιλοσοφίας τῆς καλλιεργείας, ἐξηγεῖται, τοῦλάχιστον ἐν μέρει, ἐκ τῆς προσπαθείας νὰ ἀποφύγῃ τὸ ἔδαφος τῆς μεταφυσικῆς¹⁾. Καὶ ὁ Binder ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ τοῦ δικαίου ἐνόμισεν ἀκόμη ὅτι δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ δώσῃ καταφατικὴν ἀπάντησιν εἰς τὸ ζήτημα τῆς ἐνυπαρξείας τῆς ἰδέας κατόπιν ὅμως ἠννόησε ταχέως ὅτι τὸ τοιοῦτον δὲν ἦτο δυνατόν, ἐξέφρασε δὲ τοῦτο ἐν μιᾷ μελέτῃ δημοσιευθείσῃ ἐν τῷ περιοδικῷ Logos τόμ. XIII²⁾. Πῶς λοιπὸν ἐφθάσεν ὁ Binder ἀπὸ τῆς καλλιεργητικο-φιλοσοφικῆς θέσεως τῶν ζητημάτων εἰς τὴν μεταφυσικὴν τοιαύτην;

Ἡ ἰδέα τοῦ δικαίου ἦτο διὰ τὸν Binder, ἥδη ἐν τῇ «Φιλοσοφίᾳ τοῦ Δικαίου» του, κατὰ πρῶτιστον λόγον εἰς αἰωνίως ἐπιδιωκόμενος σκοπὸς ὁ ὁποῖος ὅμως εἶνε βεβαίως δυνατόν νὰ ἐκπληρωθῇ καὶ ἐν τῇ πραγματικότητι, ὅποτε καὶ παρίσταται ὡς ἡ ἀρχὴ ἡ δίδουσα εἰς τὴν πραγματικότητα τὸ νόημα καὶ τὴν μορφήν αὐτῆς. Πλὴν τούτου ὅμως ἠννοεῖτο πάντοτε καὶ ὡς ἀρχὴ ἡ ὁποία, γνωσεολογικῶς θεωρουμένη, ἀνήκει ἀποκλειστικῶς εἰς τὸ ὑποκείμενον καὶ ὡς ἐκ τούτου προὑποθέτει μίαν εἰς τὸ ὑποκείμενον ἀντιτιθεμένην πραγματικότητα, τὴν ὁποίαν ἐκείνη «διαμορφώνει» μὲν, ἀλλὰ δὲν τὴν «παράγει». Τὸ τοιοῦτον ὅμως ἀντιφάσκει πρὸς τὴν ἀποψιν ὅτι εἰς τὰ δημιουργήματα τοῦ δικαίου καὶ ἄλλα τοιαῦτα ἔχομεν νὰ κάμωμεν μὲ «καθαρῶς πνευματικὰ» ἀντικείμενα τὰ ὁποῖα δὲν εἶνε σύνθετα ἀπὸ ἑνα ἄμοιρον νοήματος ὑλικόν καὶ τὸ νόημα ἢ τὴν σημασίαν, ἀλλὰ τῶν ὁποίων τὰ «συστατικὰ στοιχεῖα» εἶνε πάντοτε σημασίαι, στοιχεῖα νοημάτων. Τοῦτο τὸ καθαρῶς πνευματικὸν δη-

seine Grenzen als Gesellschafts und Rechtsphilosophie, ἐν Blätter f. deutsche Philosophie, τόμ. II, σελ. 307.

¹⁾ Ἡ προσπάθεια αὕτη εἶνε καταφανὴς καὶ εἰς τὴν τελευταίαν πραγματείαν τοῦ Rickert, περὶ τῆς γνώσεως τοῦ νοητοῦ κόσμου καὶ περὶ τοῦ προβλήματος τῆς μεταφυσικῆς, ὅπως ἔχει ἡ πραγματεία αὕτη μέχρι τῆς στιγμῆς ταύτης. Πρὸβλ. «Logos» τόμ. XVII καὶ XVIII.

²⁾ Ἐν σχέσει πρὸς τὴν θεωρίαν περὶ τῆς ἐννοίας τοῦ δικαίου Logos τόμ. XVIII, σελ. 1 ἐπ.

μιούργημα θεωρούμεν ὡς τὸ ἀντικείμενον τῆς ἐπιστήμης τοῦ δικαίου, ὅταν δὲ «ἰσχύει» διὰ μίαν κοινωνίαν δικαίου, χαρακτηρίζομεν αὐτὸ ὡς «θετικὸν» ἢ πραγματικόν. Τὸ αἰσθητὸν ὑλικὸν τὸ ὅποιον χρησιμεύει πρὸς μεταφορὰν τοῦ νοήματος — ἐπὶ παραδείγματι ὁ χάρτης ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἔτυπώθη τὸ κείμενον τοῦ νόμου—ἔχει ἐν προκειμένῳ ἐντελῶς ὑποδεστέραν καὶ μεσιάζουσαν σημασίαν. Ἡ σκέψις, ἢ σημασία δὲν γίνεται κατὰ ταῦτα «πραγματικῆ» διότι ἐνσωματοῦται ἐν τινι «πραγματικῷ» ὑλικῷ, ἀλλὰ διότι ἐξωτερικεύεται ἐν ἱστορικῇ τινι διαμορφώσει καὶ εἶνε γενικῶς γνωστὴ ὡς ὑποχρεωτικὴ ¹⁾. Ἡ «πραγματικότης» τοῦ δικαίου εἶνε συνεπῶς πραγματικότης τοῦ πνεύματος διὰ τὸ πνεῦμα, τοῦθ' ὅπερ εἰς τὴν γλώσσαν τῆς μεταφυσικῆς λέγεται ὅτι εἶνε ἡ πραγματικότης τῆς ιδέας.

Ἡ ἐννοια τῆς πραγματικότητος ὡς πραγματικότητος τῆς ιδέας εἶνε δυνατὴ μόνον εἰς τὸ πεδίον ἐνὸς διαλεκτικοῦ, καθαρῶς θεωρητικοῦ διανοεῖσθαι. Αὐτὸς εἶνε ὁ λόγος διὰ τὸν ὅποιον ὁ Binder ὅσον περισσότερο προσεπάθει νὰ παρακολουθήσῃ μέχρι πέρατος τὰς ιδέας του, τόσον περισσότερο ἐπλησίαζε πρὸς τὴν φιλοσοφίαν τοῦ Hegel τοῦ ὁποίου τὴν διαλεκτικὴν ἐθεώρει, καὶ δικαίως, ὡς τὸ σπουδαιότερόν του ἔργον ²⁾. Ἡ ἐπιστροφή εἰς τὴν μεταφυσικὴν ἐξετελέσθη οὕτω παρὰ τῷ Binder ὑπὸ τὸν τύπον ἐπιστροφῆς εἰς τὸν Hegel. Ἡ «ἐπιστροφή» ὅμως αὕτη δὲν εἶνε κυρίως ὑπισθοδρομίαις, ἀλλὰ μᾶλλον πρόοδος ἀπὸ τῆς κριτικῆς ἀπόψεως τοῦ Kant, ἢ ὅποια εἶχε κυριαρχήσει πάλιν διὰ τοῦ νεοκαντιανισμοῦ, πρὸς τὴν ἄνοιαν ἐνὸς ἀντικειμενικοῦ ἰδεαλισμοῦ καὶ τοῦτο εἶνε πάντοτε πολὺ φησικὸν νὰ διαμορφωθῇ εἰς ἐποχὴν ὅπου τὰ αἰώνια προβλήματα τῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς μεταφυσικῆς ἔγιναν πάλιν τὰ κύρια αὐτῆς προβλήματα, καὶ τοῦτο ἐξ αὐτῆς ταύτης τῆς ἀνάγκης τοῦ θέματος τῆς ἐννοίας.

¹⁾ Πρβλ. ἐπίσης Lorenz: Die Wirklichkeit des Rechts, Logos τόμ. XVI, σελ. 205 ἐπ.

²⁾ Πρβλ. Φιλοσοφία τοῦ Δικαίου σελ. 82. «Ὁ Hegel εἶνε ἡ διαλεκτικὴ». Καὶ ἐξ αὐτοῦ μόνον τοῦ λόγου δὲν ἔπρεπε νὰ εἶνε δυνατόν νὰ σχημάξῃ κανεὶς τὸν Binder πρὸς τὸν οὕτω λεγόμενον «ἐγγελιανισμόν» τοῦ Kohler ὁ ὅποιος ἔμενεν ἐντελῶς ξένος πρὸς τὴν διαλεκτικὴν τοῦ Hegel ὅσον καὶ πρὸς τὴν ἐν γένει φιλοσοφικὴν τοῦ τελευταίου σκέψιν· πρβλ. Rechts und Staatsphilosophie der Gegenwart σελ. 59.

Ἡ ἐσωτερικὴ αὕτη ἀνάγκη αὐτοῦ τούτου τοῦ θέματος τὴν ὁποίαν ὁ Binder ἐδοκίμασεν ἐπὶ τοῦ ἑαυτοῦ του ὑπῆρξε τὸ ἀποφασιστικὸν στοιχεῖον ἐν τῇ περαιτέρῳ ἐξελίξει τῶν σκέψεων τοῦ Binder, ἢ ὅποια οὕτω φαίνεται εἰς αὐτὸν ὡς «αὐτοκίνησις τῆς ιδέας» ¹⁾.

Διαλεκτικῆ εἶνε τὸ νὰ διανοεῖται τις τὴν ἐν αὐτῇ τῇ διανοήσει ἐνυπάρχουσαν ἀντίφασιν. Ἡ ἀντίφασις αὕτη προέρχεται ἐκ τοῦ ὅτι τὸ συνειδὸς, τὸ ἀντικείμενον ἐν τῇ γνωσεολογικῇ ἐννοίᾳ, ἀφ' ἐνὸς μὲν εὐρίσκει ἑαυτὸ ὡς ἀντιτιθέμενον πρὸς ἀντικείμενόν τι καὶ ἀφ' ἑτέρου αἴρει τὴν ἀντίθεσιν ταύτην, διότι ἐννοεῖ ὅτι ἡ ἀντίθεσις αὕτη λαμβάνει χώραν μόνον ἐν ἑαυτῷ καὶ μόνον δι' αὐτό. Διὰ τοῦ γεγονότος δὲ ὅτι τὸ συνειδὸς τὸ γινώσκον ἑαυτὸ ἐν ἀντιδιαστολῇ πρὸς τὸ ἀντικείμενον, τὸ «συνειδὸς τῆς ἀντικειμενικότητος» καταλήγει εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ ἀντίθεσις μεταξὺ τῆς γνώσεως καὶ τοῦ ἀντικειμένου εὐρίσκειται ἐν αὐτῷ τῷ συνειδῶτι, καθίσταται τοῦτο «αὐτοσυνείδησις» καὶ συγχρόνως καθαρῶς θεωρητικὴ γνώσις, γνώσις τῆς ἐνότητος ὡς τῆς αὐτῆς ἑαυτὴν αἰρούσης διαφορᾶς. Ἡ καθαρῶς θεωρητικὴ γνώσις γινώσκει τὸ ἀντικείμενον, ὄχι μόνον ὡς ἀντικείμενον ἀλλὰ συγχρόνως καὶ ὡς «στοιχεῖον» τοῦ συνειδῶτος καὶ συνεπῶς γινώσκει καὶ τὴν πραγματικότητα ὡς πραγματικότητα τοῦ πνεύματος, τῆς ιδέας. Οὕτως ἡ θεωρία τοῦ Binder περὶ τοῦ δικαίου ὡς τῆς πραγματικότητος τῆς ιδέας του εὐρίσκει τὴν τελευταίαν αὐτῆς θεμελίωσιν ἐν τῇ μεταφυσικῇ τῆς γερμανικῆς ἰδεοκρατίας. Ἡ φιλοσοφία τοῦ δικαίου εἶνε κατὰ ταῦτα ἡ γνώσις τῆς ιδέας τοῦ δικαίου, αὐτογνωσία τοῦ Λόγου τοῦ δικαίου, ἢ ὅποια εὐρίσκει ἐν τῷ θετικῷ δικαίῳ τὴν ἱστορικῶς καὶ ἄρα χρονικῶς καθωρισμένην ἐμφάνισίν της. «Τὸ συνειδὸς εἶνε κατ' ἀνάγκην συγχρόνως συνειδὸς ἑαυτοῦ καὶ τοῦ ἀντικειμένου, ἢ δὲ ἀνάπτυξις τοῦ συνειδῶτος τούτου κατ' ἀμφοτέρας τὰς πλευρὰς αὐτοῦ καὶ ἡ ἄρσις τῆς ἀντιθέσεως μεταξὺ αὐτῶν ἐν τῇ ἐνότητι τοῦ πνεύματος, τὸ ὅποιον νοεῖ αὐτὸ ἑαυτό, ἀποτελεῖ τὴν ἱστορίαν τοῦ πνεύματος καὶ τὸ περιεχόμενον τῆς φιλοσοφίας» ²⁾. Διὰ τῶν λόγων τούτων δηλοῦται ὅτι ἡ φιλοσοφία τοῦ δικαίου, ὅπως καὶ ἡ φιλοσοφία ἐν γένει, δὲν δύναται νὰ εἶνε τίποτε

¹⁾ Logos, τόμ. XVIII σελ. 23.

²⁾ Logos τόμ. XVIII σελ. 27.

ἄλλο εἰ μὴ θεωρητικὴ μεταφυσικὴ, ἐν τῇ ὁποίᾳ καὶ μόνον εὐρίσκει τὸ τέρμα τῆς τόσον ἢ γνωσεολογικῆς θέσεως τῶν ζητημάτων, ὅσον καὶ καλλιεργητικο-φιλοσοφικῆς τοιαύτης.

Ἀπὸ τῆς οὕτω κτηθείσης μεταφυσικῆς βάσεως ἐξεταζόμενον τὸ σύστημα τῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου τοῦ Binder ἐμφανίζεται ἐν νέᾳ συνοχῇ. Ἡ ἰδέα δὲν «ἔχει» πλέον δύο διαφόρους λειτουργίας, τὴν συστατικὴν καὶ τὴν κανονιστικὴν, ὅπως ἐν πρᾶγμα ἔχει διαφόρους ιδιότητας, ἀλλ' αὐτὴ ἡ ἰδέα «εἶνε» λειτουργία, τοῦτέστι κινήσεις, εἶνε ἢ ζῶσα ἐνέργεια τοῦ πνεύματος τὸ ὁποῖον περιλαμβάνει ἐν ἑαυτῷ τὸ ὑποκειμενικὸν καὶ τὸ ἀντικειμενικὸν πνεῦμα. Ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὸ ὑποκειμενικὸν πνεῦμα ἐμφανίζεται ἡ ἐνέργεια αὕτη τῆς ἰδέας πρωτίστως ὡς ἀξίωσις, ὡς ἐκπληρωτέον ἔργον, κατόπιν ὡς ἐκτέλεσις τοῦ ἔργου τούτου ἐν τῇ βουλήσει καὶ τῇ δράσει, ταῦτοχρόνως ὅμως ἐμφανίζεται αὕτη καὶ ὡς ἀντικειμενικὸν πνεῦμα, ἐν τινι δεδομένῃ καταστάσει δικαίου, ὡς τὸ εἰς πραγματικότητα διαμορφωθὲν πνεῦμα κοινωνικῆς τινος ὁμάδος καὶ τέλος ἐν τῇ πολιτείᾳ ὡς ἡ ἑαυτὴν γινώσκουσα καὶ θέλουσα ἐνότης τοῦ ὑποκειμενικοῦ καὶ τοῦ ἀντικειμενικοῦ πνεύματος, καθ' ὅσον ἡ πολιτεία εἶνε, κατὰ τὴν ἑαυτῆς ἰδέαν, ἡ αὐτοσυνειδήσις τῆς διὰ τοῦ δικαίου συνδεδεμένης κοινότητος, ἀντικειμενικὸν πνεῦμα ὑπὸ τὴν μορφήν τῆς αὐτοσυνειδήσεως, ἡ ὁποία ἐμφανίζεται ἐν τῇ ἱστορίᾳ ὡς θέλησις. Ἐν τῇ θεμελιώδει ταύτῃ ἐννοίᾳ τῆς περὶ πολιτείας φιλοσοφίας τοῦ Hegel¹⁾, εὐρίσκει κατὰ ταῦτα καὶ ἡ θεωρία τοῦ Binder, περὶ τῆς ἰδέας τοῦ δικαίου, ὡς ζωτικῆς ἀρχῆς τῆς πολιτείας, τὴν τελευταίαν αὐτῆς βίαν.

Ἐὰν ἡ ἰδέα δὲν εἶνε ξηρὰ καὶ ἀκαμπτος ἀξίωσις, ἀλλ' ἐνέργεια τοῦ πνεύματος, τὸ ὁποῖον ἀνάπτυσσεται ἐν τῇ ἱστορικῇ ζωῇ τῶν λαῶν, καὶ ἐννοεῖ αὐτὸ ἑαυτὸ ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ, τότε δὲν εἶνε δυνατόν νὰ ὑπάρχωσι πλείονες ἀνεξάρτητοι ἀπ' ἀλλήλων ἰδέαι, ὅπως παρεδέχετο τοῦτο ὁ Binder ἀκόμη ἐν τῇ Φιλοσοφίᾳ τοῦ δικαίου, ἀλλ' ἡ ἰδέα εἶνε μία, τουτ. τὸ πνεῦμα τὸ γιννῶσκον ἑαυτό²⁾.

¹⁾ Πρὸβλ. Binder ἐν Veröffentlichungen des internationalen Hegelbundes I σελ. 193 ἐκ., καὶ τὴν πραγματείαν μου : Staat und Religion bei Hegel ἐν Festschrift für Binder, 1930, σελ. 252 ἐκ.

²⁾ Logos, τόμ. XVIII σελ. 28.

Τὸ πνεῦμα ὅμως τοῦτο τὸ γιννῶσκον ἑαυτὸ διέρχεται διαφόρους βαθμίδας εἰς τὰς ὁποίας ἐννοεῖ ἑαυτὸ ὑπὸ διάφορον ἐκάστοτε μορφήν, καὶ μία τῶν τοιούτων βαθμίδων εἶνε τὸ ἀντικειμενικὸν πνεῦμα, εἶνε αἱ μορφαὶ τοῦ δικαίου καὶ τῆς πολιτείας. "Όταν λοιπὸν ἡ ἰδέα, κατὰ τὴν ἀνάπτυξιν τῶν στοιχείων αὐτῆς, τὰ ὁποῖα ὅλα εἶνε τόσον λογικοὶ καθορισμοὶ ὅσον καὶ διαμορφώσεις τῆς πραγματικότητος¹⁾, εἰσέλθῃ εἰς τὸν καθορισμὸν τοῦ ἀντικειμενικοῦ πνεύματος, γίνεται ἰδέα τοῦ δικαίου, τὰ δὲ στοιχεῖα εἰς τὰ ὁποῖα κατατέμνεται ἐν τῇ περαιτέρῳ ἐξελίξει αὐτῆς, ὡς ἰδέα τοῦ δικαίου, ἀποτελοῦσι τὰς καθ' ἕκαστον ἐννοίας καὶ ὁργανώσεις τοῦ δικαίου, ἀκριβῶς ὅπως διέγραψε ταύτας ὁ Hegel. Ἡ φιλοσοφία τοῦ δικαίου ὡς μέρος τῆς μεταφυσικῆς τοῦ πνεύματος εἶνε ἡ ἰδέα τοῦ δικαίου ἡ κατανοοῦσα ἑαυτὴν ἐν τοῖς καθ' ἕκαστον αὐτῆς στοιχείοις ὡς λογικῶν καθορισμῶν καὶ διαμορφώσεων τῆς πραγματικότητος, ἥτοι τὸ «σύνολον ἐν τῇ ταυτότητι τῆς ὑποκειμενικότητος καὶ τῆς ἀντικειμενικότητος»²⁾. Τὸ ἀντικείμενον καὶ ἡ μέθοδος τῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου καθορίζονται οὕτω ἀναμφισβητήτως· τὸ ἀντικείμενόν της εἶνε τὸ δίκαιον ὡς πραγματοποιήσις τῆς ἰδέας, ἡ μέθοδός της εἶνε ἡ διαλεκτικὴ ὡς ἡ αὐτοκίνησις τῆς ἰδέας ἐν τοῖς στοιχείοις αὐτῆς. Εἶνε ἀνάγκη νὰ ἐνθυμηθῶμεν ὅτι κατ' ἀρχὰς ὁ Binder, ὅπως καὶ ὁ Stammler, ἐσκόπευε νὰ καθορίσῃ τοὺς «καθαροὺς τύπους» τῆς νομικῆς σκέψεως καὶ ὅτι ὡς μόνας δυνατὰς μεθόδους ἐγνώριζε τότε ἀπ' ἑνὸς μὲν τὴν ἐπαγωγὴν καὶ τὴν ἀφαίρεσιν, ἀπ' ἑτέρου δὲ τὴν «κριτικὴν ἀνάλυσιν», διὰ νὰ δυνηθῶμεν νὰ ἀναμετρήσωμεν τὸ μῆκος τῆς ὑπ' αὐτοῦ διανυθείσης ὁδοῦ, ἡ ὁποία τὸν ἔφερε βῆμα πρὸς βῆμα πέραν τῶν ἀπόψεων τοῦ Kant!

Ἡ ἀπομάκρυνσις ἀπὸ τῆς νεοκαντιανῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου γίνεται τέλος ἰδιαζόντως καταφανὴς ἐν τούτῳ, ὅτι ἡ ἐννοία τοῦ δικαίου καὶ ἡ ἰδέα τοῦ δικαίου, τὰς ὁποίας ὁ νεοκαντιανισμὸς προσπαθεῖ πάσῃ θυσίᾳ νὰ διατηρήσῃ κεχωρισμένας ἀπ' ἀλλήλων, ἀποτελοῦσι πλέον διὰ τὸν Binder μίαν ἐνότητα. Διότι ἡ ἰδέα τοῦ δικαίου εἶνε ἡ ἑαυτὴν κατανοοῦσα λογικότης τοῦ δικαίου, ἡ ἐνότης ἑαυτῆς

¹⁾ Hegel, Rechtsphilosophie § 1.

²⁾ Binder ἐν Logos, τόμ. XVIII, σελ. 29.

καὶ τῆς πραγματικότητος. Ἐὰν χαρακτηρίσωμεν μὲ τὸν Binder — ἐν διαφωνίᾳ πρὸς τὸν Hegel — τὸν καθορισμὸν τοῦ δικαίου ὡς τὴν πραγματικότητα τῆς ἰδέας του, ὡς τὴν ἔννοιαν τοῦ δικαίου, τότε ἢ «ἔννοια δὲν θὰ εἴνε ἄλλο τι εἰμὴ ἢ ταυτότης ἰδέας καὶ πραγματικότητος»¹⁾. Ἐὰν τοῦναντίον ἢ ἔννοια σημαίνει δι' ἡμᾶς, ὡς καὶ διὰ τὸν Hegel, λογικὸν τινα καθορισμὸν πρὸς τὸν ὁποῖον ἀντιτίθεται ἢ πραγματικότης, τότε ἢ ἰδέα θὰ εἴνε ἢ ταυτότης τῆς ἐννοίας καὶ τῆς πραγματικότητος. Ὅποιανδήποτε ὅμως εἰδικὴν σημασίαν καὶ ἂν προσδώσωμεν εἰς τὰς ἐκφράσεις ἰδέα καὶ ἔννοια, εἴνε πάντοτε φανερόν ὅτι δὲν εἴνε δυνατόν νὰ τεθῶσιν ἀντιμέτωποι πρὸς ἀλλήλους καὶ ὅτι ἢ μία θὰ πρέπει νὰ νοητῆται πάντοτε μόνον ὡς στοιχεῖον τῆς ἄλλης. Ἐννοια καὶ ἰδέα τοῦ δικαίου εἴνε κατὰ ταῦτα ἓν, ὄχι ἐν τῷ πνεύματι μιᾶς ἀφηρημένης ὁσιότητος, ἀλλ' ἐν τῇ ἐννοίᾳ τῆς διαλεκτικῆς ἐνότητος τοῦ διακεκριμένου.

Ἡ διαλεκτικὴ ἐνότης ἐννοίας καὶ ἰδέας τοῦ δικαίου, ἰδέας καὶ πραγματικότητος, ὑποκειμενικοῦ καὶ ἀντικειμενικοῦ πνεύματος, ιδιότητος καὶ πραγματικότητος, κανονιστικότητος καὶ θετικότητος τοῦ δικαίου²⁾, ἰδοὺ τὸ ἐξαγόμενον τὸ κτηθὲν ἐκ τῆς τελευταίας, τῆς μεταφυσικῆς στροφῆς τοῦ Binder. Ὁ Binder ἀνύψωσεν οὕτω τὴν σύγχρονον φιλοσοφίαν τοῦ δικαίου εἰς ἕψος ἐρεῦνης ἀπὸ τοῦ ὁποίου πολλὰ πράγματα, τὰ ὁποῖα θὰ ἐπαρουσιάζοντο ἴσως εἰς τὸν θετικισμὸν ὡς ἄλυτα προβλήματα, ἐμφανίζονται ἤδη ὡς ἐντελῶς ἀσήμενα. Ζητήματα ὡς ἐπὶ παραδείγματι τὰ ἐξῆς: ἐὰν τὸ δίκαιον εἴνε «ψυχολογικὸν συμβεβηκὸς» ἢ ἀπλοῦν «κανονιστικὸν δημιουργημα», ἢ ἐὰν ἢ ἔννοια τοῦ δικαίου εἴνε τὸ λογικὸν ἢ πρῖορί τῆς ἐννοίας τῆς πολιτείας ἢ τὰνάκαιν ταῦτα καὶ πολλὰ ἄλλα περιμάχητα ζητήματα στεροῦνται ἐνταῦθα οἴονδήποτε νοήματος διότι τοῖς ἀφαιρεῖται ἢ προϋπόθεσις, ἢ ὁποῖα βασιίζεται πάντοτε ἐπὶ τῆς ἀπλῆς ἀντιθέσεως τοῦ εἶναι καὶ τοῦ δεόντος³⁾.

¹⁾ Binder ἐν Logos XVIII, σελ. 33.

²⁾ Πρὸβλ. πρὸς ταῦτα τὸ σύγγραμμά μου, Das Problem der Rechtsgeltung, καὶ Binder, die Geltung des Rechts, ἐν Blätter für deutsche Philosophie τόμ. III, σελ. 426.

³⁾ Ἡ ἀποψις περὶ τοῦ δικαίου ὡς ψυχολογικοῦ γεγονότος, ἀποψις τὴν ὁποῖαν εὐρίσκομεν μεταξὺ ἄλλων καὶ παρὰ τῷ Bierling, τῷ G. Jellinek, τῷ

Ὅποιος λοιπὸν ἐπιχειρεῖ νὰ μελετήσῃ τὸ σύστημα τοῦ Binder μὲ βάσιν τὴν προϋπόθεσιν τοῦ δυϊσμοῦ τούτου, θὰ παραμείνῃ κατ' ἀνάγκην εἰς τὸ ἐξωτερικὸν αὐτοῦ μέρος καὶ δὲν θὰ εἰσδύσῃ κἂν εἰς τὸν πυρῆνα τοῦ συστήματος τούτου. Εἴνε εὐκόλος σοφία τὸ νὰ ἀντιτάξῃ κανεὶς εἰς τὸ «σύστημα τῆς ταυτότητος» τοῦ Hegel, ὅτι πραγματικότης καὶ ἰδέα εἴνε «ἐπίσης» καὶ διάφορα, ὅτι πολλάκις ἢ πραγματικότης δὲν ἀνταποκρίνεται εἰς τὴν ἰδέαν καὶ ὅτι ἀπέναντι ἐκείνης ἢ ἰδέα ἐξακολουθεῖ νὰ ὑφίσταται ὡς ἀξίωσις ὡς ἐὰν νὰ μὴ τὸ ἐγνώριζε καὶ τοῦτο ὁ Hegel! Δὲν πρόκειται ὅμως περὶ τοῦ ἐὰν εἴνε «καὶ διάφορα», ἀλλὰ περὶ τούτου ὅτι ἢ διαφορὰ δὲν εἴνε κατ' ἀρχὴν δυνατὴ, εἰμὴ μόνον ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἐνότητος των, διότι μόνον οὕτως ἔχει νόημά τι ἢ ἀξίωσις ὅτι ἢ ἰδέα πρέπει νὰ πραγματοποιηθῇ καὶ ὅτι ἢ ἐνότης εἴνε διαλεκτικὴ περικλείουσα ἐν ἑαυτῇ ὡς στοιχεῖον τῆς τὴν ἀντίθεσιν.

Δὲν ὑπολείπεται πλέον ἢ νὰ δεῖξωμεν πῶς ἐν τῇ μεταφυσικῇ θέσει τῶν ζητημάτων αἴρονται τόσον ἢ γνωσεολογικὴ ὕσον καὶ ἢ καλλιεργητικο-φιλοσοφικὴ τοιαύτη. Ἡ γνωσεολογικὴ θέσις τῶν ζητημάτων αἴρεται ἐν τούτῳ ὅτι τὸ ζήτημα τῶν προϋποθέσεων τῆς

Mezger καὶ τῷ von Belling. εἴνε εἰς θέσιν νὰ «ἐξηγήσῃ» τὸν ἐκ τοῦ χρόνου ἐξαγόμενον χαρακτήρα τοῦ δικαίου δηλ. τὴν γένεσιν καὶ τὴν πάροδόν του, τὴν «ἰσχύν» του ἐν τῇ ἐννοίᾳ τῆς πραγματικῆς του ἐνεργείας, μόνον διότι ἀνάγει αὐτὸν εἰς τὴν «ἐκ συνηθείας ἀναγνώρισιν» (Bierling) ἢ εἰς τὴν «κανονιστικὴν δύναμιν τοῦ πραγματικῶς ὑπάρχοντος (Jellinek). Διὰ τὴν ἀποψιν ὅμως ταύτην παραμένει ἀκατανόητος ἢ ὑποχρεωτικὴ δύναμις τοῦ κανόνος τοῦ δικαίου, ὁ δεοντολογικὸς αὐτοῦ χαρακτήρ, ἢ ἀξίωσις αὐτοῦ νὰ ἰσχύσῃ. Τοῦναντίον ἢ ἀποψις περὶ τοῦ δικαίου ὡς ἰδεώδους διαρροθμιστικοῦ δημιουργήματος δὲν εἴνε εἰς θέσιν νὰ συνδυάσῃ τὴν θετικότητα τοῦ δικαίου μὲ τὸν ἰδεώδη αὐτοῦ χαρακτήρα, καθόσον τὸ ἀποκλειστικῶς ἰδεῶδες δὲν δύναται νὰ συναχθῇ ἐκ πραγματικότητος τινος, καὶ καταλήγει τις οὕτω εἴτε εἰς σύστημα ἐκτὸς χρόνου ἰσχυόντων κανόνων, ἢ εἰς τὸ φυσικὸν δίκαιον εἴτε εἰς ἓνα ὑποθετικῶς μόνον προϋποτεθειμένον «θεμελιώδη κανόνα» (Kelsen), οὗτινος ὅμως ἢ θεμελίωσις δὲν εἴνε ἐπιδικτικὴ ἀπαδείξεως. Ἐὰν τοῦναντίον ἐξετάσωμεν τὸ δίκαιον ὡς τὴν πραγματικότητα τῆς ἰδέας του, βλέπομεν ὅτι ἀναγνωρίζονται οὕτω τόσον ἢ θετικότης του ὕσον καὶ ἢ ἰδεώδης αὐτοῦ διαρροθμιστικὴ σημασία ὡς «στοιχεῖα» τῆς ἐννοίας τοῦ δικαίου. Πρὸβλ. τὸ ἔργον μου, Problem der Rechtsgeltung» σελ. 9 ἐπ. καὶ σελ. 22 ἐπ. περὶ Kelsen τὸ σύγγραμμά μου Rechts- und Staatsphilosophie der Gegenwart» σελ. 22 ἐπ. καὶ Hohenzauer ἐν μνημ. ἔργ. σελ. 327 ἐπ.

γνώσεως εἶρε τὴν θεωρητικὴν αὐτοῦ λύσιν διὰ τῆς διακρίσεως μεταξὺ συνειδότης-ἀντικειμένου καὶ αὐτοσυνειδότης καὶ τῆς εἰς ἓν συνενώσεως αὐτῶν. Καὶ ἡ καλλιεργητικο-φιλοσοφικὴ θέσις τῶν ζητημάτων ἔχει ἀρθῆ, διότι ἐν τῇ ἐννοίᾳ τοῦ ἀντικειμενικοῦ πνεύματος ἀπώλεσε πλέον ἢ καλλιέργεια τὴν σημασίαν ἀπλοῦ ἀντικειμένου καὶ μετεβλήθη εἰς πραγματικότητα τῆς ἰδέας. Ἡ γνωσεολογικὴ θέσις τῶν ζητημάτων εἶχεν ἀγάγει τὸν Binder εἰς τὴν ἰδέαν περὶ δικαίου ὡς τοῦ λογικοῦ ἢ πρῖοτι τοῦ δικαίου, ὑπὸ τὴν ἐννοίαν κατηγορίας· ἡ καλλιεργητικο-φιλοσοφικὴ τριαύτη τὸν ἔφερεν εἰς τὴν ἰδέαν περὶ τοῦ δικαίου ὡς ἀτελεσιτέου ἐκτελεστοῦ ἔργου, καὶ ὡς τῆς ἀρχῆς τῆς προσδιδούσης νόημα καὶ διαμορφούσης τὴν πραγματικότητα. Ἡ μεταφυσικὴ στροφὴ ἐμφανίζει τὴν ἰδέαν ταύτην ὡς τὴν ἐνέργειαν τοῦ πνεύματος, ἡ ὁποία πραγματοποιεῖται ἐν τῇ θεϊκῇ δικαίῳ καὶ γινώσκει ἑαυτὴν ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ τοῦ δικαίου ὡς (διαλεκτικῶς) ἐν μὲ τὴν πραγματικότητά.

JULIUS BINDER

Ὁ ἐπιφανὴς νομομαθὴς καὶ ἱστορικὸς τοῦ δικαίου, ὁ ῥηξικέλευθος καὶ εὐρύς φιλόσοφος Julius Binder ἐορτάζει τὴν ἐξηκονταετηρίδα του, τὴν πλήρη ἐπιστημονικοῦ μόχθου καὶ φιλοσοφικῆς δημιουργίας.

Ἀρξάμενος τοῦ σταδίου του ἀπὸ τῆς γνωσεολογικῆς ἐρεῦνης τοῦ δικαίου ἔφθασε, μετὰ πολυετῆ καὶ ἰσχυρὸν ἐσωτερικὸν ἀγῶνα, ἀποδεικνύοντα ὑπὲρ πᾶν ἄλλο τὸ ἀληθὲς φιλοσοφικὸν αὐτοῦ δῶρον, εἰς τὴν διαλεκτικὴν θέσιν τῶν προβλημάτων τοῦ δικαίου καὶ τῆς πολιτείας. Ἄφοῦ πρὸ πενταετίας ἐδημοσίευσε τὸ ὑπερχιλιοσέλιδον μνημειῶδες ἔργον του «Φιλοσοφία τοῦ δικαίου» εἶχε τὸ πνευματικὸν σθένος νὰ ὑπερβῇ τὰς ἐν αὐτῇ ἀπόψεις καὶ διὰ δύο προσφάτων ἐργασίων νὰ θεμελιώσῃ κατὰ διάφορον, ἀλλὰ καὶ εὐρυτέραν καὶ σταθερωτέραν μέθοδον τὰς περὶ δικαίου καὶ πολιτείας ἰδέας του.

Ὡς καταλληλοτέραν προσφορὰν ἐπὶ τῇ ἐορτῇ ταύτῃ ἐθεώρησαν οἱ φίλοι καὶ ὁμότεχνοί του τὴν ἐκδοσιν συλλογῆς μελετῶν ὑπὸ τὸν τίτλον «Rechtsidee und Staatsgedanke» πραγματευομένων τὰ θέματα, εἰς τὰ ὁποῖα ὁ ἴδιος ἀφίερσεν ὀλόκληρον τὸν βίον του.

Ἦ «Ἀρχεῖον Φιλοσοφίας καὶ Θεωρίας τῶν Ἐπιστημῶν», τιμῶν τὸν διαπρεπεῆ ἄνδρα, ἐνθέρμως εὐχεται ὅπως ἡ μοῖρα τῆς ἐπιδαφίλευσης γαλήνην καὶ χρόνον ἵνα συνεχίσῃ καὶ συμπληρώσῃ τὴν ἀνιοῦσαν φωτεινὴν σταδιοδρομίαν του ἐπ' ἀγαθῇ τῆς τε νομικῆς καὶ φιλοσοφικῆς ἐπιστήμης.

ΑΝΑΛΥΣΕΙΣ ΚΑΙ ΚΡΙΤΙΚΑ ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ

*Κωνστ. Τσάτσου: Τὸ ἔργον τοῦ Karl Lorenz
καὶ ὁ ἐγελιανισμὸς ἐν τῷ δικαίῳ.*

Ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνος εἰς τὴν φιλοσοφίαν καὶ ἰδιαιτέρως τὴν φιλοσοφίαν τοῦ δικαίου ἢ σοβαρὰ καὶ σημαντικὴ ἐργασία συντελεῖται εἰς τὸ πλαίσιον τοῦ νεοκαντιανισμοῦ. Καὶ σήμερον ἀκόμη μία νέα φιλοσοφικὴ κατεύθυνσις δὲν δύναται νὰ θεμελιωθῇ πρὶν ἢ καθορισθῇ τὴν θέσιν τῆς ἐναντι τῶν εἰσέτι κρατουσῶν θεωριῶν τῶν δύο κυριωτέρων κλάδων τῆς νεοκαντιανῆς φιλοσοφίας, τῆς σχολῆς τοῦ Μαρβούργου καὶ τῆς σχολῆς τῆς Ἀϊδελδέργης. Πεδάλως τὸ πλαίσιον τοῦ νεοκαντιανισμοῦ εἶναι εὐρύτατον καὶ περιέχει πολλὰς διαφορὰς γνωμῶν. Δύο ἕμως κύρια σημεῖα τὸν χωρίζουν, ὡς ἐνιαλόν τι, ἀπὸ τὰς ἄλλας φιλοσοφικὰς θεωρίας, ἢ ἄρνησις τοῦ ψυχολογισμοῦ, καὶ τοῦτο ἔχει κυρίως κοινὸν καὶ μὲ τὴν φαινομενολογικὴν σχολὴν τοῦ Husserl, ἣτις δυνατόν καὶ νὰ χαρακτηρισθῇ καὶ τρίτη διακλάδωσις τοῦ νεοκαντιανισμοῦ, καὶ ἡ ἀποδοχὴ μιᾶς αὐστηρῆς δυαδικῆς κοσμοθεωρίας, ἣτις τὸν νοητὸν κόσμον τῆς ἐλευθερίας τῶν ἀξιών, χωρίζει ἀπολύτως ἀπὸ τὴν πραγματικότητα. Καὶ ἡ μὲν ἄρνησις τοῦ ψυχολογισμοῦ πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὡς ἐν ἀπόκλιμα ὀριστικόν, τὸ ὅποιον μόνον ἀπὸ μίαν νέαν κατάπτωσιν τῆς φιλοσοφίας δύναται νὰ παρασυρθῇ.

Ἀλλὰ ἡ δυαδικὴ κοσμοθεωρία τῆς κριτικῆς σχέψεως παραμένει πρόβλημα καὶ πρόσκομμα διὰ τὸν νοῦν ὅστις μόνον ἐν τῇ ἐνότητι ἀναπαύεται. Ἡ συναφὴ τοῦ αἰσθητοῦ καὶ τοῦ νοητοῦ κόσμου εἶναι καὶ τῆς γνώσεως καὶ τῆς πράξεως προϋποθέσεις, διότι μόνον διαμορφωμένον ὑπὸ τοῦ νοῦ καθίσταται τὸ αἰσθητὸν ἀντικείμενον γνώσεως καὶ μόνον ὑπὸ τοῦ νοῦ καθωρισμένη καθίσταται ἡ ἀνθρωπίνῃ ἐνέργεια

ἐλευθέρα πράξις. Ἀλλὰ τὸ αἰσθητὸν, οὕτω διαπερόμενον ὑπὸ τοῦ νοῦ, παραμένει ἀμετάδλητον ἢ αἴρεται εἰς ἄλλην σφαῖραν καθιστάμενον καὶ αὐτὸ νοητὸν; Ἐν τῇ συναφῇ αἰσθητοῦ καὶ νοητοῦ αἴρεται ἢ διατηρεῖται ἀμετάδλητος ἢ ἀντίθεσις αὐτῶν; Καὶ ἐν τῇ θεωρίᾳ καὶ ἐν τῇ πράξει δὲν καθίσταται τὸ νοητὸν ἀληθές καὶ τὸ ἀληθές νοητὸν; Τί νόημα ἔχει ἡ ἱστορία ἀν ὅχι αὐτὴν τὴν σύνθεσιν; Καὶ τὸ θεῖον τοῦ ἄλλου κεῖται παρὰ εἰς αὐτὴν τὴν ἄρσιν ὄλων τῶν ἀντιθέσεων ἐν τῇ ἀπολύτῳ;

Εἶναι εὐνόητον ὅτι τοιαῦτα προβλήματα ἀνέκυψαν εὐθὺς ὡς ἐξεκαθαρίσθησαν ὑπὸ τοῦ νεοκαντιανισμοῦ αἱ γνωσεολογικαὶ προϋποθέσεις τῆς φιλοσοφίας. Ἀλλὰ τὰ προβλήματα αὐτὰ κατ' ἀδήριτον ἀνάγκην ὀδηγοῦν πέραν τῶν ὁρίων τῆς κριτικῆς φιλοσοφίας, κυρίως ὅπως αὕτη εἶχε περιορισθῇ ὑπὸ τοῦ ὀρθοδόξου νεοκαντιανισμοῦ. Καὶ ἐκ μὲν τῶν πρωτουργῶν αὐτοῦ δύναται τις εἰπεῖν μόνον ὁ Natorp ἐν τῇ τελευταίᾳ μετὰ θάνατον ἐκδοθέντι ἔργῳ του «Vorlesungen über praktische Philosophie» ὑπερεπήδησε τὸν ἀντιμεταφυσικὸν φόβον τοῦ νεοκαντιανισμοῦ καὶ ἤρχισε ἐργαζόμενος διαλεκτικῶς πρὸς σύνθεσιν τῶν ἀντιθέσεων ἐν τῇ ἀπολύτῳ. Ἡ θρησκευτικὴ τροπὴ τοῦ πνεύματός του συνετέλεσε κυρίως εἰς τοῦτο. Ἐκ τῆς νεωτέρας ὁμως γενεᾶς τῶν νεοκαντιανῶν πολλοί, συμπληροῦντες καὶ συνεχίζοντες τὸ ἔργον τῶν διδασκάλων των, χωρὶς νὰ θραύσουν τὴν πρὸς αὐτοὺς συνοχὴν, ἐπροχώρησαν μέχρι σημείου τοῦ ὅποιον κεῖται πλέον πέραν τοῦ νεοκαντιανισμοῦ. Ἴδὲ χαρακτηριστικώτερα παραδείγματα τῆς τοιαύτης ἐξελιξείας μᾶς παρέχει ἡ νοτιοδυτικὴ σχολὴ τῆς Ἀϊδελδέργης καὶ τοῦτο ἐξηγεῖται ἐκ τοῦ ὅτι αὕτη ἔθεσε εἰς τὸ κέντρον τῶν ἐρευνῶν τῆς τὴν ἔννοιαν τῆς ἱστορίας καὶ τὴν ἔννοιαν τῆς ἀξίας, ὡς ἀπολύτου θεόντος διέποντος καὶ τὸν πρακτικὸν καὶ τὸν θεωρητικὸν κόσμον καὶ θεμελιοντὸς τὴν ἐνότητα αὐτῶν. Ἀμφότεραι αἱ ἔννοιαι αὐτὰ διανοίγουν τὰς πύλας πρὸς τὴν μεταφυσικὴν καὶ δὴ τὴν ὀρθὴν μεταφυσικὴν τὴν ὁποίαν δὲν ἀπέκλεισε οὔτε ὁ Kant ὁ ἴδιος καὶ τὴν ὁποίαν ἐθεμελίωσαν οἱ μετ' αὐτὸν μεγάλοι γερμανοὶ ἰδεοκράται. Μεταξὺ τῶν ὁπαδῶν τοῦ Rickert πρῶτος ὁ πρῶτως ἀποθανὼν Emil Lask ἐτρέπη διὰ τοῦ Fichte πρὸς τὸν ἀντικειμενικὸν ἰδεαλισμὸν. Ἀλλὰ καὶ ὁ Kroyer ἐξελοῦν τῶν κόλπων τοῦ νεοκαντιανισμοῦ, ἀφασ

διὰ τῆς συγγραφῆς του «von Kant bis Hegel» διέγραψε τὴν ιστορικὴν ἐξέλιξιν τοῦ πνεύματος ἀπὸ τῆς κριτικῆς πρὸς τὴν μεταφυσικὴν, ἐξετέλεσε καὶ ἐν τῇ ἰδίᾳ συνειδῶσι τὴν κίνησιν αὐτὴν καὶ δύναται νὰ θεωρηθῇ σήμερον καθαρὸς ἑγελιανός. Ἀλλὰ καὶ ὁ ἡμέτερος Θεοδωρακόπουλος κυρίως ἐκ τῆς ζυμώσεως τῆς ἐννοίας τῆς ἱστορίας καὶ ὑπὸ τὸ φῶς τοῦ Πλάτωνος, κινεῖται πέραν τῆς ρικερτιανῆς μεθοδολογίας, σκεπτόμενος νοητικῶς, δηλαδὴ μεταφυσικῶς καὶ ἔτι μόνον διανοητικῶς, ὅπως οἱ ὑρθόδοξοι νεοκαντιανοί. Καίτοι ὀλιγώτερον ζωηρά, παρατηρεῖται ὁμοίως καὶ εἰς τὰς ἄλλας σχολὰς ἢ στροφῆ αὐτῆ πρὸς τὸν ἀντικειμενικὸν ἰδεαλισμὸν. Οὕτω ἐκ μὲν τῆς φαινομενολογικῆς σχολῆς ἐκπορεύεται ὁ Herbigel, ἐκ δὲ τῆς σχολῆς τοῦ Μαρβούργου ὁ N. Hartmann.

Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον μετὰ ἑκατὸν περίπου ἔτη ἐπαναλαμβάνεται ἀπὸ τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα, ἀσφαλῶς μὲ χλιμότερα χρώματα, ἡ κίνησις ἢ ἀπὸ τοῦ Kant διὰ τοῦ Fichte πρὸς τὸν Schelling καὶ κυρίως τὸν Hegel. Φαίνεται ὅτι ἔγκειται ἐν τῇ φύσει τῆς λεγομένης «ὑπερβατικῆς φιλοσοφίας» νὰ ὑπερβαίνῃ ἢ ἰδίᾳ τὸν ἑαυτὸν τῆς. Ἔχει ἐν ἑαυτῇ τὴν μεταβατικότητα. Στάματ' εἰς προσωρινὰ συμπεράσματα, ἀλλὰ, ὁμολογουμένως, δεικνύει καὶ τὸν δρόμον διὰ νὰ εἰσρωμεν τὰ ὀριστικὰ τοιαῦτα. Ἐν ὄντι ὁ ὑποκειμενικὸς καὶ ὁ ἀντικειμενικὸς ἰδεαλισμὸς δὲν πρέπει νὰ θεωρηθῶσιν ὡς δύο ἀγεφύρωτοι ἢ δύο ἀσύνδετοι ἀντιθέσεις. Παρ' ἕλας τὰς ἀυστηρὰς κατὰ Kant ἐπιθέσεις τοῦ Schelling καὶ κυρίως τοῦ Hegel πρέπει νὰ θεωρηθῶσιν ὡς δύο σταθμοὶ τῆς αὐτῆς πνευματικῆς ὁδοῦ καὶ μάλιστα δύο ἀναγκαῖοι σταθμοί. Οὔτε ὁ Kant εἶναι τόσον ἀντιμεταφυσικὸς ἔσον τὸν ἐπίστευσαν οἱ νεοκαντιανοί, οὔτε καὶ ὁ Hegel κινεῖται καὶ τόσον μακρὰν τῆς «Κριτικῆς τῆς δυνάμεως τῆς κρίσεως». Ἐξ αὐτῆς τῆς βασιυτέρας ἐνότητος τῆς ἰδεοκρατικῆς σκέψεως ἐξηγεῖται καὶ ἡ ἀναγέννησις τοῦ ἑγελιανισμοῦ ἐκ τῶν κόλπων τοῦ καντιανισμοῦ.

Ἀλλὰ καὶ ἄμεσοι κληρονόμοι τοῦ Hegel δὲν ἔπαυσαν νὰ ἐμφανίζονται. Ἡ αἰσθητικὴ τοῦ Friedrich Vischer καὶ ἡ Λογικὴ τοῦ Kuno Fischer εἶναι θεμελιώδη ἔργα γερμανικῆς σκέψεως κινούμενα ἐν τῇ πλαίσιῳ τοῦ ἑγελιανισμοῦ.

Ἐιδικώτερον ἢ φιλοσοφία τοῦ δικαίου καὶ τῆς πολιτείας δὲν ἔπαυσε

ποτὲ συνδεομένη μὲ τὴν θεωρίαν ἐκείνην περὶ πολιτείας, ἣτις ὑπὲρ πᾶσαν ἄλλην βαθέως ἐπέδρασεν ἐπὶ τῆς πολιτικῆς θεωρίας καὶ τῆς πράξεως τοῦ παρελθόντος αἰῶνος. Αἱ ἀρχαὶ τῆς αὐτοδεσμεύσεως τῶν πολιτειῶν, τῆς ἀρνήσεως τῆς διεθνούς κοινωνίας δικαίου εὐρίσκουν τὴν θεωρητικὴν των θεμελίωσιν ἐν τῇ περὶ πολιτείας θεωρίᾳ τοῦ Hegel. Μὲ τὸν J. E. Erdmann (Vorlesungen über den Staat, 1851), τὸν ἐν ὀρησκευτικῇ πλαίσιῳ κινούμενον F. J. Stahl (Philosophie des Rechts 5η ἐκδ. 1870), τὸν A. Lasson (System der Rechtsphilosophie, 1882) δὲν διακόπτεται καθ' ὅλον τὸν παρελθόντα αἰῶνα ἡ ἑγελιανὴ παράδοσις.

Παρὰ τοῖς δύο τελευταίοις ἐν τούτοις ἐλλεῖπει ἡ βαθυτέρα λογικὴ θεμελίωσις, καίτοι αὕτη εἶναι ἀπαραίτητος διὰ τὴν σύνδεσιν μιᾶς ἐκάστης ἐννοίας πρὸς τὸ ὅλον σύστημα, ἐν αὐτῇ δὲ τῇ συνδέσει κυρίως ἔγκειται ἡ δύναμις καὶ ἡ ἀξία τοῦ Hegel. Ἡ αὐτὴ ἐλλείψις ἐτι ζωηρότερον παρατηρεῖται εἰς τὰ ἔργα τῶν κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ παρόντος αἰῶνος ὡς νεοεγελιανῶν ἐμφανισθέντων Bergzheimers (System der Rechts—und Wirtschaftsphilosophie, 1904) καὶ Kohlers (Lehrbuch der Rechtsphilosophie 3η ἐκδ. 1923). Ἰδίᾳ ὁ Kohler οὐδεμίαν ἔχει ἐπαφὴν πρὸς τὴν ἑγελιανὴν λογικὴν. Μὲ τὴν διακρίνουσαν αὐτὸν δξύνουσαν συνέλαβε τὰ γενικὰ ἱστορικὰ συμπεράσματα τοῦ Hegel καὶ τὰ ἐνεκολπώθη, ἀναμίξας αὐτὰ κατὰ τρόπον θεωρητικῶς λίαν ἀμφίβολον πρὸς ἄλλας θετικιστικὰς θεωρίας. Ἀλλὰ πρὶν ἢ παρέλθῃ ὁ Kohler, εἶχεν εἶδῃ ἀρχίσει νὰ κωφορῆται ἡ πραγματικὴ ἀναγέννησις τοῦ Ἐγγέλου, ἐκείνη ἣτις στηρίζεται εἰς τὴν ὀλοκληρωτικὴν κατανόησιν τοῦ ἑγελιανοῦ συστήματος, εἰς τὴν υιοθέτησιν οὐχὶ πλέον τυχαίως εἰδικῶν συμπερασμάτων, ἀλλ' αὐτῆς ταύτης τῆς ἑγελιανῆς μεθόδου. Ἐκ τῶν κόλπων τοῦ νεοκαντιανισμοῦ ἀντλεῖ τὰς δυνάμεις αὐτῆς ἡ κίνησις αὕτη καὶ ἐμφανίζεται ὡς κατὰ λόγον ἀναγκαῖα ἐξέλιξις τοῦ πνεύματος. Ἑτυπικὸς ἐκπρόσωπος τῆς ἀπὸ Kant μέχρι Hegel ἐξελίξεως εἶναι ὁ Bindler, ὁ ὁποῖος ἀπὸ τοῦ πρώτου του ἔργου ἀνήκοντος κατὰ τὰ κυριώδη σημεῖα εἰς τὴν νεοκαντιανὴν σφαῖραν (Rechtsbegriff und Rechtsidee, 1915) ἔφθασε σήμερον νὰ εἶναι ἀκραιφνῆς ἑγελιανός εἰς τὰς δύο τελευταίας του ἐπιστημονικὰς ἐργασίας (Zur Lehre vom Rechtsbegriff ἐν Logos XVIII

και Die Freiheit als Recht εις τὰς συζητήσεις του πρώτου έγγελιανού Συνεδρίου της Χάγης, σελ. 146—210, έκδ. J. Mohr Tübingen, 1931). 'Η τοιαύτη από φιλοσοφικής απόψεως βαθύως θεμελιωμένη μεταστροφή του Binds συμβολίζει ένα νέον σταθμόν εξέλιξεως της φιλοσοφίας του δικαίου της άρξαμένης διά του νεοκαντισμοῦ. 'Αλλ' ένω ο Binder μόνον μετά βαθύτατον και μακρόν έσωτερικόν αγώνα κατώρθωσε να ολοκληρωθῆ έν τῷ έγγελιανισμῷ, είναι χαρακτηριστικόν ότι ή νεωτέρα γενεά άρχίζει άμέσως να κινῆται εις τόν κόσμον του 'Εγγέλου. Οι σπουδαιότεροι εκπρόσωποι της καθαρῶς έγγελιανῆς φιλοσοφίας του δικαίου είναι ο Walther Schönfeld (Die logische Struktur der Rechtsordnung, 1927, Über den Begriff einer dialektischen Jurisprudenz, 1929), Puchta und Hegel, 1930, έν τόμῳ έκδοθέντι: πρὸς τιμὴν του Julius Binder) και ο Karl Larenz. Και τό έργον του πρώτου επιφυλάσσεται τό «'Αρχεῖον» να αναλύσῃ λεπτομερέστερον έν τῷ προσεχει μέλλοντι. Μόνον δὲ περὶ του Larenz είναι άνδεδειγμένον να σημειωθῶσι τινὰ ἐπ' ευκαιρία και της δημοσιεύσεως του άρθρου αὐτου περὶ του διδακτάλου του Binder.

Ο Larenz έδημοσίευσε δύο μελέτας ειδικού περιεχομένου, αἱ ὁποῖαι παρ' ὅλην τὴν ειδικότητα αὐτῶν συνδέονται έμμέσως πρὸς τὰ θεμελιώδη προβλήματα της φιλοσοφίας του δικαίου. Οἷτως έν μὲν «Hegels Zurechnungslehre u. der Begriff der objektiven Zurechnung» (1929), έρευνημένου του ζητήματος του καταλογισμοῦ, καταπολεμεῖται ή έν τῷ δικαίῳ αίτιακρατία, αντικατασταμένη υπό του αντικειμενικοῦ καταλογισμοῦ· θέμα κατ' ἐξοχὴν πρόσφορον διά τὴν θεμελίωσιν της ιδεοκρατίας έν τῇ νομικῇ επιστήμῃ. Τοῦτ' αὐτό δύναται να λεχθῆ και περὶ του «Methode der Auslegung des Rechtsgeschäfts», (1930). Λαμβάνων άφορμὴν ο συγγραφεὺς ἐκ τῶν άρθρ. 133 και 157 του Γερμανικοῦ 'Αστικοῦ Κώδικος και έν τῇ προσκαθεῖα ὅπως τὰ έρμηνεύσῃ, εις τρόπον ὅστε να μὴ αποτελοῦν έν πολλοῖς επανάληψιν τό έν τῷ ἄλλῳ, αναλύει τὴν έννοιαν της δηλώσεως της βουλήσεως, τὴν έννοιαν του αποτελέσματος και της σχέσεως αὐτου πρὸς τὴν βούλησιν. Τὸ νόημα της δηλώσεως ἀπαλλάσσεται ἐπ' αὐτοῦ της σχετικότητος και τῶν ἀμφιβο-

λιῶν, εις ἃς ὑπόκειται ἐφ' ὅσον ἠρτῆται ἐκ της βουλήσεως του δηλοῦντος. Τὸ νόημα τουτο κρίνεται ἐκ του αντικειμενικῶς δυνατοῦ τρόπου κατανοήσεως της δηλώσεως υπό τῶν συμβαλλομένων μερῶν.

'Η αντικειμενικότης αὕτη του νοήματος ειχεν έν μέρος υποστηριχθῆ και υπό του Danz (Die Auslegung der Rechtsgeschäfte), ἀλλὰ υπό ἀτελεῆ μορφήν. Πάντως δὲ περιορίζει οὗτος τὴν αντικειμενικὴν αὐτὴν έρμηνείαν της δηλώσεως εις τὰς περιπτώσεις καθ' ἃς οἱ αντισυμβαλλόμενοι δὲν ἠγνῶουν τό αὐτό. Ὡστε δὲν θέτει ο Danz ὡς βασικὴν ἀρχὴν της έρμηνείας τῶν δηλώσεων τὴν αντικειμενικὴν αὐτῶν έρμηνείαν. Εἰς τουτο τό σημείον ο Larenz τὸναντίον θέτει τὴν γενικὴν ἀρχὴν της αντικειμενικότητος και ὀρίζει και ειδικώτερον τὸν τρόπον του καθορισμοῦ του νοήματος τουτου. Ὅπως και οἱ κανόνες δικαίου δέον και αἱ δηλώσεις τῶν συμβάσεων να έρμηνεύωνται τελεολογικῶς. Κατὰ λογικὴν δὲ ἀνάγκην ή τελεολογικὴ έρμηνεία έχει ὡς τελικόν κριτήριον τὴν ιδεάν του δικαίου. 'Η βαθυτέρα σημασία της συγγραφῆς ταύτης, ἣν διακρίνει δύναμις και σαφήνεια της σκέψεως, δὲν δύναται να κατανοηθῆ παρὰ όταν εξετασθῆ έν ἀλληλουχίᾳ πρὸς τό ἔλον πρόβλημα της τελεολογικῆς έρμηνείας του δικαίου. 'Αλλὰ τό τοιοῦτον εκφεύγει τῶν ὀρίων του παρόντος σημειώματος.

Αἱ ἄλλαι τρεῖς εργασίαι του Larenz συνδέονται στενώτερον πρὸς τὴν έγγελιανὴν κίνησιν έν τῇ φιλοσοφίᾳ του δικαίου. Τὸ ιστορικόν του έργον Rechts- und Staatsphilosophie der Gegenwart (1931) έχει τὸν ρυθμόν μιᾶς ανιούσης γραμμῆς από του θετικισμοῦ, ὡς της κατωτέρας προφιλοσοφικῆς βαθμίδος έν τῇ εξέλιξει τῶν θεμελιωδῶν περὶ δικαίου προβλημάτων, μέχρι της ὑψίστης βαθμίδος του αντικειμενικοῦ ιδεαλισμοῦ. 'Εκτιθενται κατὰ τὴν σειρὰν αὐτὴν, ἣτις και εκδηλοῖ και τὴν ἀποψιν του ίδιου του Larenz, αἱ θεωραὶ τῶν διαφορῶν κατευθύνσεων και σχολῶν, αναλυομένων τῶν χαρακτηριστικωτέρων έργων εκάστης κατευθύνσεως. Τὴν ἀνάλυσιν τῶν ξένων θεωριῶν χαρακτηρίζει πράγματι ἐξαιρετικὴ σαφήνεια παρ' ὅλην τὴν πυκνότητα του ὕφους και αντικειμενικότητος τοιαύτη, ὅστε να δύναται πράγματι να ἀπακτίσῃ τις ζωηρὰν και συνοπτικὴν εἰκόνα της ὅλης φιλοσοφικῆς περὶ δικαίου κινήσεως. Τῷ ὄντι οὐδεμίαν ὑπάρχει συστηματικὴ και πλήρης ἐκθεσις της συγχρόνου φιλοσοφίας του δικαίου και κατὰ τουτο πληροῖ τό έργον του Larenz έν τῶν αἰσθητοτέρων κενῶν

ἐν τῇ φιλοσοφικῇ ἐρευνῇ τοῦ δικαίου. Ἡ ἐξασκουμένη δὲ ὑπὸ τοῦ Larenz κριτικὴ, ἐνιαία κατὰ τὴν θεωρητικὴν βᾶσιν, μᾶς μεταφέρει ἀπὸ τῆς μιᾶς θεωρίας εἰς τὴν ἐκάστοτε πλησιεστέραν, ἥτις καὶ τὴν διορθοῖ ἢ τὴν συμπληροῖ, εἰς τρόπον ὥστε νὰ ἀγώμεθα κατὰ λογικὴν ἀνάγκην εἰς τὴν παραδοχὴν τῆς κατευθύνσεως τοῦ ἀντικειμένου ἰδεαλισμοῦ, δηλαδὴ τῆς ἐγγελιανῆς θεωρίας, ὡς τῆς μόνης ἱκανοποιούσης ἕλας τὰς ἀξιώσεις τὰς ἐκ τῶν προβλημάτων τοῦ δικαίου καὶ τῆς πολιτείας προκυπτούσας. Μόνον ὅταν ἡ ἱστορία κρίνεται καὶ ἐκτίθεται ἀπὸ μιᾶς ὠρισμένης κοσμοθεωρητικῆς καὶ γνωσεολογικῆς βάσεως, ἀποκτῶσα ἐνότητα καὶ νόημα, πᾶν νὰ εἶναι ἀπλὴ συλλογὴ ὕλικου καὶ αἴρεται εἰς τὸ ἀληθές τῆς ὕψος. Ἡ πραγματικὴ ἀντικειμενικότης τοῦ ἱστορικοῦ εἶναι ἡ ἀντικειμενικότης τῆς ἰδέας ἢ ὅποια διέκει καὶ ἐνώγει τὸ ἱστορικὸν τοῦ ὕλικόν· δὲν εἶναι ἡ ἀνευ κριτηρίου ἢ ἡ διὰ κριτηρίου σχετικῆς ἀξίας ἐκλογὴ καὶ σύνθεσις τοῦ ἱστορικοῦ ὕλικου· διότι τότε ἡ ἱστορία ἢ ὑποτάσσεται εἰς τὴν ὑποκειμενικὴν κρίσιν τοῦ γράφοντος, ἐμφανῶς ἢ λεληθότως, ἢ καὶ κατανατῶ. Ἐπιπλέον συνοβύλευμα ἀκατεργάστου ὕλικου, χρήσιμον ὡς πρώτη ὕλη διὰ τὸν ἱστορικὸν οἰκοδόμον. Διὰ τῆς ἐξασκουμένης ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τοῦ ἀντικειμενικοῦ ἰδεαλισμοῦ ὑπὸ τοῦ Larenz κριτικῆς ἔρχονται εἰς φῶς ἀπόψεις ἀπολύτως νέαι, χρησιμώταται διὰ τὴν κατανοήσιν τῆς συγχρόνου φιλοσοφικῆς περὶ δικαίου κινήσεως.

Ἡ βαθυτέρα ὅμως σχέσις τοῦ Larenz πρὸς τὸ ἐγγελιανόν σύστημα ἐμφαίνεται εἰς δύο θεωρητικὰς αὐτοῦ μελέτας κατ' ἐξοχὴν διαφωτιστικὰς τῆς ἕλης περὶ τὸ δίκαιον ἐγγελιανῆς κινήσεως. Ἡ πρώτη, δημοσιευθεῖσα εἰς τὸν ὑπὸ τοῦ Ἰδίου Larenz ἐκδοθέντα ἐπὶ τῇ ἐξηκονταετηρίδι τοῦ Binder· τμητικὸν τόμον «Rechtsidea und Staatsgedanke» ἐπιγράφεται «Staat u. Religion bei Hegel» καὶ πραγματεύεται τὴν διαφορὰν μεταξὺ ἀντικειμενικοῦ πνεύματος ἐνσαρκωμένου ἐν τῇ πολιτείᾳ καὶ τοῦ ἀπολύτου πνεύματος ταυτιζομένου πρὸς τὸ θεῖον. Ἡ ἐργασία αὕτη εἶναι τοσοῦτη μᾶλλον χρήσιμος καθόσον συνήθως ἀπὸ μέρους τῶν πολιτειολόγων καὶ ὄχι μόνον παρ' αὐτῶν ἀλλὰ καὶ ὑπὸ κορυφαίου ἐρευνητοῦ τοῦ Hegel, τοῦ Lasson (ἴδε Ἐισαγωγὴν του εἰς τὴν φιλοσοφίαν τοῦ δικαίου τοῦ Hegel 2η ἐκδ. 1921 σελ. XXIV) τίθεται ἐν προκειμένῳ ἐν ἀμφιβολίᾳ

ἢ διάκρισις ἀντικειμενικοῦ καὶ ἀπολύτου πνεύματος, εἰς τρόπον ὥστε νὰ ταυτίζεται πολιτεία καὶ ἀπόλυτον πνεῦμα, ἐνῶ ταῦτα κατὰ Larenz τελοῦν ἀπλῶς εἰς σχέσιν διαλεκτικῆν.

Σημαντικωτέραν καὶ χαρακτηριστικωτέραν διὰ τὴν κατεύθυνσιν τοῦ Larenz μελέτην θεωρῶ τὴν ἐπιγραφομένην «Das Problem der Rechtsgeltung» (1929). Πράγματι τὸ ζήτημα τοῦ κύρους τοῦ δικαίου ὑπῆρξε ἀπ' ἀρχῆς ἐκ τῶν δυσχερεστέρων διὰ τὰς νεοκαντιανὰς σχολὰς. Ἐὸ δίκαιον, διὰ νὰ εἶναι δίκαιον, πρέπει νὰ πραγματοποιεῖται εἰς τὴν κοινωνίαν. Σύνολον ἐπιταγῶν οὐδέποτε ἐφαρμοσθεισῶν δὲν εἶναι δίκαιον. Ἀλλὰ τὸ δίκαιον διὰ τὴν ὑπαρξίν του δὲν χρειάζεται μόνον πραγματοποίησιν, ἀλλὰ καὶ δικαιολόγησιν. Καὶ ἡ ἀληθῆς δικαιολόγησις δὲν εὐρίσκεται παρὰ ἐν μιᾷ ἀντικειμενικῇ ἀρχῇ, ἐν τῇ ἰδέᾳ τοῦ δικαίου. Οἱ θετικισταὶ ὀνομάζουν ἔγκυρον δίκαιον, τὸ πράγματι κοινωνικῶς ἰσχύον διὰ μόνον τὸν λόγον ὅτι ἰσχύει δὲν ἐνδιαφέρονται διὰ τὴν δικαιολόγησιν αὐτοῦ. Ἡ μᾶλλον, ἀγνοοῦντες τὴν διάκρισιν μεταξὺ τῆς ἀπλῆς διαπιστώσεως τῶν αἰτίων τῆς ἰσχύος τοῦ δικαίου καὶ τῶν λόγων τοῦ κύρους αὐτοῦ, λέγουσιν ὅτι τὸ δίκαιον δικαιολογεῖται, θεμελιούται ἐπὶ τῆς κοινῆς ἀναγνωρίσεως, ἢ, ὅπερ τὸ αὐτὸ δι' αὐτοῦς, ἐξηγεῖται ἀπὸ τὰ ψυχολογικὰ καὶ κοινωνικὰ αὐτοῦ αἷτια. Ἀλλὰ ἡ ὑπὸ τῶν ἀτόμων ἀναγνώρισις ὠρισμένων κανόνων δικαίου, ἐξηγεῖ τὴν ψυχολογικὴν καὶ κοινωνικὴν γένεσιν αὐτῶν, δὲν ἐξηγεῖ ὅμως τὸ διατί εἶναι ὀρθόν, διατί πρέπει αὐτοὶ καὶ ὄχι ἄλλοι νὰ χαρακτηρισθῶσι ὡς κανόνες δικαίου. Μὲ ἄλλους λόγους ὁ θετικισμὸς πιστοποιεῖ ἀλλὰ δὲν θεμελιεῖ τὸ κύρος τοῦ δικαίου. Λέγων δὲ «ἔγκυρον δίκαιον» ἐννοεῖ ἀπλῶς τὸ κρατοῦν δίκαιον, ἀνεξαρτήτως τοῦ ἂν εἶναι ἢ δὲν εἶναι θεμελιωμένον (1).

(1) Ἐντελῶς ἀδίκως ὁ Larenz (Rechts- und Staatsphilosophie der Gegenwart σελ. 37) θεωρεῖ τὸν γράφοντα ὡς ἀκολουθοῦντα ἐν προκειμένῳ τὸν Bierling. Πητῶς ὀρίζω (Begriff des positiven Rechts σελ. 40 κ. ἐ.) ὅτι τὸ δίκαιον θεμελιούται ἐπὶ τῶν ἀπολύτων κοινωνικῶν ἀξιών. Ἀλλ' ἐξ ἄλλου τονίζω ὅτι αἱ διατάξεις τοῦ θετικοῦ δικαίου ἔχουν σχετικὸν κύρος, τονίζω τὴν χρονικότητα αὐτῶν. Τονίζω καὶ ἐξετάζω τὸ γεγονός τῆς πραγματικῆς ἐπικρατήσεως, τὸ ὅποσον πρέπει ἀπαραιτήτως νὰ λάβῃ χώραν διὰ νὰ ὑπάρξουν αἱ θετικαὶ διατάξεις καὶ αὐτὸ τὸ γεγονός τὸ ἀπεκάλεσα «αὐθυποταγήν». Ὁ Larenz τὸ ὀνομάζει «sinngebenden Akt» (Das Problem der

Ἐξ ἄλλου οἱ νεοκαντιανοὶ (Kelsen, Lask) θεωροῦντες τὸ δικαίον σύνολον νοημάτων, ἐνδιαφέρονται οὐχὶ διὰ τὴν ἐξήγησιν ἀλλὰ διὰ τὴν θεμελίωσιν αὐτῶν ἐπὶ τῶν ἀνωτέρων ἀξιών καὶ ἐπὶ τῆς ἰδέας τοῦ δικαίου. Ἐὰ οὕτω δὲ θεμελιωμένα νοήματα ἔχουν κύρος, ἦτοι καὶ ἂν πραγματικῶς δὲν κρατοῦν ἐν τῇ κοινωνίᾳ, πάντως πρέπει νὰ κρατοῦν, καὶ τοῦτο ἀρκεῖ διὰ νὰ τὰ καταστήσῃ κανόνας δικαίου. Ἀλλὰ καὶ οἱ ἴδιοι γνωρίζουν ὅτι δικαίον κοινωνικῶς ἀνυπόστατον δὲν εἶναι δικαίον, ὅφ' ἦν ἔννοιαν γνωρίζει τοῦτο ἢ ἐπιστήμη τοῦ δικαίου. Καὶ ἀναγκάζονται τότε εἰς διαφόρους συμβιβασμούς, λογικῶς ἀσυλλήπτους, διότι ἀντιφάσκουν πρὸς τὴν βᾶσιν ἀφ' ἧς οἱ νεοκαντιανοὶ ἀναχωροῦν. Ἐκεῖ ὅπου ἐν τῇ σχέσει νόμου καὶ κοινωνίας τίθεται ἀφ' ἑνὸς μόνον καθαρὸν νόημα, τὸ ὁποῖον κατ' ἀνάγκην κεῖται ἐκτὸς χρόνου καὶ ἀφ' ἑτέρου μόνον ἀμιγῆς πραγματικότης, ὅπως τοῦτο συμβαίνει παρὰ Kelsen καὶ παρὰ Lask, ἀφοῦ καὶ αὐτὸς θεωρεῖ τὸ ἀντικείμενον τῆς νομικῆς ἐπιστήμης ὡς σύνολον νοημάτων, ἐκεῖ βεβαίως τὸ χρονικὸν κύρος τῶν νοημάτων τὸ ἐξαρτώμενον ἀκριβῶς, ὡς πρὸς τὴν χρονικὴν καὶ τοπικὴν των ἔκτασιν, ἐκ τῆς ὑπάρξεως ἐνὸς γενεσιουργοῦ τοῦ δικαίου πραγματικοῦ γεγονότος, καθίσταται κάτι λογικῶς ἀσύλληπτον.

Εἰς τὸν θετικιστικὸν καὶ νεοκαντιανὸν καθορισμὸν τοῦ κύρους τοῦ δικαίου ἀντιτάσσει ὁ Larenz μίαν λύσιν πηγάζουσαν δι' αὐτὸν ἀπὸ

Rechtsgeltung σελ. 31) «ἢ προσδίδουσι νόημα πρᾶξις». Ἡ ἔκφρασις ὅμως αὕτη εἶναι κατὰ τοῦτο ἀτυχής, ὅτι ἡ πρᾶξις αὕτη δὲν προσδίδει νόημα εἰς διάταξιν τινα, ἀλλὰ εἶναι ὁπλῶς ἢ πραγματικὴ προϋπόθεσις πρὸς ὑπαρξιν διατάξεως, ἣτις τὸ νόημα αὐτῆς ἀντλεῖ ἐκ τῶν ἀπολύτων ἀξιών. Ὡστε κατ' οὐσίαν οὐδεμία ὑπάρχει μεταξύ ἡμῶν διαφωνία. (1) Larenz, συνεπῆς πρὸς τὴν θεωρητικὴν του βᾶσιν, ἀναγνωρίζει ὅτι αἱ θετικαὶ διατάξεις ἔχουν κύρος σχετικόν, ἢ μὲ τὴν ἀκριβεστέραν ρικερτιανὴν ὀρολογίαν, γενικὸν ὑποκειμενικὸν κύρος. Εἰς τοῦ τοιούτου κύρους τὰς ἀξίας τὸ προσιδιάζον ἀκριβῶς εἶναι ὅτι ἢ ὑπόστασις, οὐχὶ τὸ κύρος αὐτῶν, ἐξαρτᾶται ἀπὸ μίαν γενεσιουργὸν πραγματικὴν ἐνέργειαν. Τοῦτο ὅμως ἐτόνισε τόσον ὁ Larenz ὅσον καὶ ἐγώ. (Ἴδε Larenz ἐνθ. ἀν. σελ. 26, 28, 32. Tsatsos ἐνθ. ἀν. 43, 45, 52, 54).

Ὁ Larenz ὅμως κάμνει μίαν συμπλήρωσιν, ἣτις ἄλλοιστε καὶ δὲν ἀντιτίθεται, μάλιστα προκύπτει καὶ ἐκ τῆς ὅλης ἀλληλουχίας τῆς ἰδικῆς μου μελέτης. Τονίζει ὅτι καὶ αἱ γενεσιουργοὶ τοῦ δικαίου πράξεις εἶναι καὶ αὐταὶ πράξεις δικαίου, δηλαδή πράξεις ἀναφερόμεναι εἰς τὰς ἀπολύτους ἀξίας ἐφ' ὧν καὶ τὸ δικαίον θεμελιούται (ἐνθ. ἀν. σελ. 30).

τὴν ἐγγελιανὴν διαλεκτικὴν καὶ συγκεκριμένως ἀπὸ τὴν ἀρνήσιν τοῦ ἀνεπικαλύπτου διαχωρισμοῦ ὄντος καὶ δέοντος. Ἐὰ ἱστορικὸν δικαίον δὲν εἶναι ὄν «μόνον», ὡς λέγουν οἱ θετικισταί, οἱ ἐποιοὶ τὸ κύρος τοῦ ἐξηγοῦν ψυχολογικῶς ἢ κοινωνιολογικῶς, δηλαδή αἰτιοκρατικῶς, δὲν εἶναι μόνον «δέον», ὡς λέγουν οἱ νεοκαντιανοί, οἱ ὁποῖοι ἀδυνατοῦν μετὰ ταῦτα νὰ συνδυάσουν τὸ δέον τοῦ δικαίου πρὸς τὴν ἱστορικὴν πραγματικότητα. Ὅν καὶ δέον εἶναι στιγμιαί ἀντιθετικαὶ τῆς αὐτῆς λογικῆς συνθέσεως καὶ συνυπάρχουν εἰς πᾶν δημιουργημὰ τοῦ πολιτισμοῦ. Ἐὰ ὄν καὶ τὸ δέον αἴρονται ἐν τῇ αὐτοσυνειδήσει καὶ τοῦτο εἶναι πολιτισμός. Μία περαιτέρω ἀνάλυσις τοῦ τρόπου καθ' ὃν συντελεῖται ἢ ἄρσις αὕτη εἶναι ἐν προκειμένῳ ἀδύνατος, διότι θὰ μᾶς ἤγεν εἰς τὴν ἀνάλυσιν τῆς ὅλης ἐγγελιανῆς διαλεκτικῆς. Δυστυχῶς διὰ τοὺς ἀνυπομόνους ὁ Ἐγγελοσ ἐννοεῖται μόνον ὡς ἐνότης καὶ ὡς δλότης. Ἐφόσον ὅμως δεχθῶμεν τὴν συνύπαρξιν τῶν δύο αὐτῶν στιγμῶν, τοῦ δέοντος καὶ τοῦ ὄντος ἐν παντὶ ἔργῳ τῆς ἀνθρωπίνης συνειδήσεως καὶ κατ' ἀκολουθίαν καὶ ἐν τῷ δικαίῳ, τότε, ὡς λέγει ὁ Larenz (1) «τὸ κύρος τοῦ δικαίου... εἶναι νοητὸς κανὼν καὶ χρονικὴ πραγματικότης, δεοντολογικὸν κύρος καὶ πραγματικὸν κύρος, ἰδέα καὶ θετικότης ἐν ταύτῳ». Οὔτε τὸ θετικὸν οὔτε τὸ ἰδεατὸν στοιχεῖον δύναται νὰ λείψῃ, διότι μόνον ὅταν ὑπάρχει τὸ ἐν ὑπάρχει καὶ τὸ τὸ ἄλλο. Δικαίον μὴ θετικὸν δὲν εἶναι δικαίον θετικόν, δικαίον μὴ καθοριζόμενον ὑπὸ τῆς ἰδέας δὲν εἶναι δικαίον. Ὡς εἰκόσ, τὸ τοιοῦτον δικαίον δὲν εἶναι καὶ σύνολον ψυχοφυσικῶν ἐνεργειῶν, ἀλλὰ σύνολον ἐνεργειῶν πεπληρωμένων νοήματος, μὲ ἄλλους λόγους σύνολον πράξεων (2).

(1) Das Problem der Rechtsgeltung, σελ. 26.

(2) Καίτοι εἰς τὸ αὐτὸ συμπέρασμα κατέληξα καὶ ἀντικρούων τὸν Kelsen, ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ ἀναπτύξει τῶν ἰδίων στοχασμῶν μου (Ἴδε Begriff des positiven Rechts 36, 41, 49, 50, 51, 86) ὁ Larenz θεωρεῖ, ὅτι ὀρίζων τὸ δικαίον ὡς σύνολον διὰ νοήματος πεπληρωμένων πράξεων ὁπισθοδρομῶ ἐν συγκρίσει πρὸς τὸν Lask, ὁ ὁποῖος ὀρίζει τὸ δικαίον τῆς νομικῆς ἐπιστήμης ὡς σύνολον νοημάτων (Larenz, Rechts-und Staatsphilosophie der Gegenwart σελ. 36). Ἀνεξαρτήτως τοῦ ὅτι ὁ Lask κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἀναγκάζεται νὰ δώσῃ δύο ὀρισμοὺς δικαίου καὶ πολιτείας, τὸν νομικὸν καὶ τὸν ἱστορικόν, καὶ ὅτι ἀδυνατεῖ, ὡς ἀνωτέρω ἐνέπτυξα, νὰ καθορίσῃ σχέσιν δέοντος καὶ ὄντος, διὰ τῆς ἐξαρτήσεως τοῦ δέοντος ἐξ ὀρισμένων πραγματικῶν ὑποθέσεων, θὰ ἦτο

Περαιτέρω τονίζει ο Larønz δύο συναφή προβλήματα. Ἐφ' ὅσον τὸ θετικὸν δίκαιον θεμελιούται ἐν τῇ ἰδέᾳ, θεμελιούται ἐν αὐτῇ ὡς ἐνότης. Ἡ ἐνότης γεννᾶται ἐκ τῆς ἀναφορᾶς πρὸς τὴν ἰδέαν. Ἐὰν δὲ ἐν αὐτῇ ἐνούμενα στοιχεία, οἱ καθ' ἕκαστον κανόνες δικαίου, ἔχουν πρὸς ἀλληλα σχέσιν τάξεως λογικῆν. Ὡς ἐκ τούτου καὶ τὸ κύρος τῶν καθ' ἕκαστον κανόνων δικαίου δὲν θεμελιούται ἀμέσως ἐπὶ τῆς ἰδέας, ἀλλ' ἐπὶ τῆς ἐνότητος τῶν θετικῶν κανόνων. Αὕτη δὲ ἡ ἐνότης ἔχει τὴν θεμελίωσίν της ἀμέσως ἐν τῇ ἰδέᾳ. Ἐξ οὗ ἔπεται ὅτι αἱ εἰδικαὶ διατάξεις ἰσχύουν μόνον, καθ' ὅσον συνδέονται τελεολογικῶς πρὸς τὸ ὅλον σύστημα τοῦ δικαίου· δὲν κρίνεται ἐπομένως τὸ κύρος ἐκ τῆς ἀμέσου σχέσεως αὐτῶν πρὸς τὴν ἰδέαν τοῦ δικαίου.

Διὰ τῆς ἀρχῆς ταύτης λύεται καὶ τὸ πρόβλημα τῆς δεσμεύσεως τοῦ νομοθέτου ὑπὸ τῆς ἰδέας τοῦ δικαίου. Ἡ ἰδέα ἐντυπύεται εἰς τὰς γενικὰς ἀρχὰς τὰς διεπούσας ἐκάστην νομοθεσίαν. (1) νομοθέτης ἀντιτιθέμενος εἰς τὰς γενικὰς αὐτὰς ἀρχὰς, καὶ τότε μόνον, ἀντιτίθεται εἰς τὴν ἰδέαν τοῦ δικαίου, καὶ ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει δὲν θέτει δίκαιον· τὸ ὑπ' αὐτοῦ θεσπιζόμενον δὲν ἔχει τὸ κύρος τοῦ δικαίου, ἄμεσος συσχέτισις τοῦ εἰδικοῦ νομοθετήματος πρὸς τὴν ἰδέαν τοῦ δικαίου ἀποκλείεται. Ἡ συσχέτισις συντελεῖται ἐμμέσως διὰ τῆς συστημικῆς ἐνότητος ἐκάστου θετικοῦ δικαίου. Ἀντίφρασις τῆς εἰδικῆς διατάξεως πρὸς τὸ ὅλον πνεῦμα μιᾶς νομοθεσίας ἐκμηδενίζει τὴν εἰδικὴν ταύτην διάταξιν, ἔστω καὶ ἂν ἔχει ἁρμοδίως καὶ κατὰ τοὺς ὑπάρχοντας νόμους θεσπισθῆ. εἶναι περιττὸν νὰ ἐξάρω τὴν πολύτιμον συμβολὴν τοῦ Larønz, διὰ τῶν ἀναπτύξεων αὐτῶν, εἰς τὴν διαφώτισιν ἐνὸς τῶν δυσκολωτέρων προβλημάτων τῆς θεωρίας τοῦ δικαίου.

ὁρθὸν κυρίως ὁ τὰ ἀνωτέρω ἐκτεθέντα δοξάζων Larønz νὰ θεωρήσῃ τὸν ἡμέτερον ὀρισμὸν, ὁ ὁποῖος εἰς τὸ κέντρον τοῦ ὀρισμοῦ τοῦ δικαίου θέτει τὴν μικτὴν ἔννοιαν τῆς πράξεως, ὡς τὴν μόνην κατάλληλον πρὸς σύνθεσιν, ἀπὸ τῆς βίας ἐξ ἧς ἀναχωρῶ, τῆς θετικότητος καὶ τῆς ἀξιοτήτος τοῦ δικαίου καὶ πρὸς ἐξήγησιν τοῦ κύρους τοῦ δικαίου ὡς κύρους σχετικοῦ, ἐξαρτωμένου μὲν ἀφ' ἐνὸς ἐκ τῆς πραγματικῆς προϋποθέσεως τῆς «αὐτοπαραγωγῆς», θεμελιουμένου δὲ ἀφ' ἑτέρου ἐπὶ τῆς ἀπολύτου ἀξίας τῆς ἰδέας τοῦ δικαίου.

A. Lalande: *Les Illusions Evolutionnistes.*

Ἰπὸ τὸν τίτλον «*Les Illusions Evolutionnistes*» ἐξεδόθη, πρὸ ὀλίγων μηνῶν, βιβλίον τοῦ γνωστοῦ γάλλου φιλοσόφου κ. André Lalande. Ὁ κ. Lalande ἀνήκει εἰς τὴν κατηγορίαν ἐκείνην τῶν φιλοσόφων, οἱ ὁποῖοι ἔχοντες ὑπ' ὄψιν τὰς μεγάλας προόδους τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν κατὰ τὸν 19^{ον} αἰῶνα, συνειρμολόγησαν εἰς σύστημα τὰ πορίσματα αὐτῶν διὰ νὰ ἀποκτήσωσιν οὕτως ἐνιαίαν ἀπόψιν τοῦ Σύμπαντος ἐπιτρέπουσαν τὴν ἀπὸ ταύτης ἐξήγησιν ὅλων ἀνεξεραίτως τῶν φαινομένων, τόσον τῶν ὄντων ὅσον καὶ τῶν συμβεβηκότων. Χαρακτηριστικὸν στοιχεῖον τοῦ πνεύματος τούτου εἶνε ἡ αὐτόχρονη λατρεία πρὸς τὸ γεγονός, τὴν πείραν καὶ τὴν ἀπόδειξιν μὲ ἀπόλυτον πεποιθῆσθαι ἐπὶ τὴν ἐπιστήμην. Ἐνῶ ὁμοίως βάσις τῶν πλείστων συστημάτων ἦτο ἡ ἰδέα τῆς ἐξελίξεως καὶ ἡ πρὸς αὐτὴν συναφῆς ἰδέα τῆς προόδου, ὁ κ. Lalande στηρίζει τὸ σύστημά του ἐπὶ τῆς ἀρχῆς τῆς «διαλύσεως» ὡς ἀντιθέτου πρὸς τὴν ἐξέλιξιν. Ἐὸ ἄρτι ἐκδοθὲν σύγγραμμα τοῦ κ. Lalande εἶνε μίᾳ νεωτέρα ἐπεξεργασία τοῦ εἰς τὰ 1899 τὸ πρῶτον ἐκδοθέντος βιβλίου του ὑπὸ τὸν τίτλον «*La Dissolution opposée à l'Evolution dans les sciences physiques et morales*». Ὁ συγγραφεὺς στρέφεται κυρίως ἐναντίον τοῦ «νόμου» τῆς ἐξελίξεως, ἰδίᾳ ὑπὸ τὴν μορφήν, ὑπὸ τὴν ὅποιαν λαμβάνει τὴν θεωρίαν ταύτην ὡς βᾶσιν εἰς τὸ φιλοσοφικὸν τοῦ συστήματος ὁ Herbert Spencer. Ἀμφισβητῶν ὅτι πρόκειται πρᾶγματι περὶ νόμου, καὶ ὅτι ἡ φορὰ ἐν τῇ κόσμῳ, φυσικῇ καὶ ἠθικῇ, εἶνε ἡ ἀπὸ «μιᾶς ἀκαθορίστου ὁμοιογενείας πρὸς μίαν καθωρισμένην ἑτερογένειαν, μετὰ ολοκληρώσεως τῆς ὕλης», προσπαθεῖ νὰ ἀποδείξῃ ὅτι, τόσον εἰς τὰς φυσικὰς ὅσον καὶ εἰς τὰς ἠθικὰς ἐπιστήμας, ὄχι μόνον δὲν ὑπερισχύει ἡ ἐξέλιξις, ἀλλὰ τοῦναντίον τὸ μεγαλειότερον μέρος καταλαμβάνει ἡ ἀντίθετος τάσις τῆς διαλύσεως ἢ μᾶλλον τῆς «ἐντροπῆς» (*involution, ἐντροπή*). Ἐντροπή σημαίνει τὴν μετάβασιν ἀπὸ τοῦ διαφόρου πρὸς τὸ ὅμοιον, πρὸς μεγαλειότεραν ὁμοιότητα, ἢ ὅποια πολλάκις συνοδεύεται ἀπὸ μίαν ἀπελευθέρωσιν ἀπέναντι τῆς

ὀργανικῆς ἐνότητος, σημαίνει τὴν ἀντίθετον πρὸς τὴν διαφοροποίησιν κατεύθυνσιν.

Ὁ κ. Lalande ἐξετάζει κατὰ πρῶτον τὴν κατεύθυνσιν τῶν φυσικῶν καὶ βιολογικῶν φαινομένων.

A) Ὡς πρὸς τὰ φαινόμενα τῆς φυσικῆς παρατηρεῖ πρωτίστως ὅτι δὲν εἶνε ἀναστρεπτά. Πρῶτος ὁ Οὐίλιαμ εἶχε διατυπώσει τὴν ἀρχὴν ταύτην ὡς ἐξῆς: 1) Ἐὰν φυσικὰ φαινόμενα ἔχουν μίαν φυσικὴν κατεύθυνσιν. 2) Ἡ κατεύθυνσις αὕτη δὲν εἶνε δυνατόν νὰ ἀναστραφῇ εἰμὴ ἐὰν λάβῃ χώραν ἐπὶ ἄλλου τινὸς σημείου μίᾳ μετατροπῇ, φυσικῶς ἢ τεχνικῶς μὲ φυσικὴν κατεύθυνσιν, τοῦλάχιστον ἰσοδύναμος (εἶνε ὁ «δεύτερος νόμος τῆς θερμοδυναμικῆς» τοῦ Clausius). 3) Ἡ φυσικὴ κατεύθυνσις εἶνε ἐκείνη ἢ ὅποια ἐλαττώνει τὰς αἰσθητὰς διαφορὰς καὶ ἰδίᾳ τὰς ἀνισότητάς τὰς ὑπαρχούσας ἐν τῇ διανομῇ τῆς ἐνεργείας ἐν σχέσει πρὸς τὰς μάζας (τὴν μετατροπὴν ταύτην ὁ Clausius ἀποκαλεῖ θετικὴν ἢ «ἐντροπήν»). Ἴδου καὶ τὰ παραδείγματα πρὸς ὑποστήριξιν τῶν ἀνωτέρω: οἱ ἄνεμοι ἐν τῇ ἀτμοσφαιρᾷ, ὁ ῥοῦς τῶν ποταμῶν ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τῆς γῆς, οἱ πῆδακες, ἡ ἀνυψωτικὴ δύναμις τῶν ἀνεγκυστήρων βασίζονται ἐπὶ τῆς αὐτομάτου τάσεως πρὸς ἰσορροπήσιν. Ἡ διανομὴ τῶν ὑγρῶν ἐντὸς συγκοινωνούντων ἀγγείων, ἢ τῆς θερμοκρασίας μεταξὺ γειτονικῶν σωμάτων ἐχόντων διάφορον τοιαύτην, ἢ αὐτόματος ἐξίσωσις ἠλεκτρικῶν ρευμάτων διαφόρου δυναμικοῦ ὁσάκις τὸ ἐπιτρέπουν οἱ ἀγωγοὶ κλπ. — Ἐέλος ἔλαι αἱ μορφαὶ ἐνεργείας τείνουσι νὰ μεταβληθῶσιν εἰς θερμότητα π. χ. ἡ κινητήριος δύναμις μιᾶς ἀτμομηχανῆς (συγκρούσεις, τριβοὶ κλπ.). Ἐδ αὐτὸ φαινόμενον παρατηρεῖται καὶ εἰς τὴν χημείαν. Καίτοι ἡ «ἐκπύρωσις» αὕτη εἶνε πολὺ γενικὴ δὲν εἶνε ὅμως καὶ ἀπόλυτος· οὐχ ἦρτον ἐν τῇ συνόλῳ τοῦ φαινομένου τῆς ἐξίσωσεως ἐπαληθεύεται τόσον ἐν τῇ φύσει ὅσον καὶ εἰς τὰς ἐφευρεθείσας ὑπὸ τοῦ ἀνθρώπου μηχανάς, ὅπου βλέπομεν τὴν τελικὴν μορφήν καὶ τύχην τῆς ἐνεργείας (τῆς θερμότητος τοῦ ἡλίου), τὴν ὅποیان ἐναποθήκευσαν εἰς παλαιότερας ἐποχὰς τὰ φυτὰ εἰς τῆς χλωροφύλλης των.

Μακρὰν λοιπὸν ἀπὸ τοῦ νὰ κυριαρχῇ εἰς τὸν φυσικὸν κόσμον ἡ διαφοροποίησις, φαίνεται τοῦναντίον ὅτι ἡ ἀντίθετος κατεύθυνσις εἶνε ἡ μόνη γενικὴ τάξις τῶν μεταβολῶν, τὰς ὅποιας βλέπομεν ἐν αὐτῇ

καὶ ὅτι αἱ τυχόν παρατηρούμεναι ἐξαιρέσεις ἀφορῶσι φαινόμενα ἀπομονωθέντα διὰ τῆς ἀφαιρέσεως καὶ πρὸς τὰ ὅποια ἐξισοῦνται ἄλλα φαινόμενα, φανερά ἢ κεκρυμμένα, ἀντιθέτου κατευθύνσεως.

B) Προβαίνων κατόπιν εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν βιολογικῶν φαινομένων παρατηρεῖ ὅτι οἱ ζῶντες ὀργανισμοὶ μᾶς παρουσιάζουν ὡς κυριώτερον χαρακτηριστικὸν τὴν διατήρησιν τῆς μορφῆς καὶ τοῦ τύπου παρὰ τὴν ἀνανέωσιν τῶν ἀποτελούντων αὐτοὺς ὕλικῶν στοιχείων ἢ διὰ τῆς θρέψεως ἐκτελουμένη ἀφομοίωσις τῶν ἐξωθεν προσλαμβανόμενων ὕλικῶν ὅχι μόνον διατηρεῖ τὸν ὀργανισμόν, ἀλλὰ καὶ ἐπιτρέπει εἰς αὐτὸν νὰ αὐξηθῇ (ἔστω καὶ μέχρις ὀρισμένου ὀρίου). Ὡς πρὸς τὴν φύσιν τῶν βιολογικῶν φαινομένων ἐὰν τοῦτ. ἐξαρτῶνται ταῦτα ἀποκλειστικῶς ἐκ τῶν ἐπιστημῶν τῆς ἀνοργάνου φύσεως ἢ ἐὰν πρέπει νὰ ζητηθῇ καὶ ἄλλη τις ἀρχή, ὁ κ. Lalande φρονεῖ ὅτι τὸ πρῶτον, ὕπερ ἀποτελεῖ τὴν βάσιν τῆς «ἐξελικτικῆς μεθόδου» εἶνε πλάνη, τὴν ὅποیان προτίθεται νὰ ἀποδείξῃ. Φέρων δ' ὡς παράδειγμα τὴν καρυκίνησιν ἑνὸς κυττάρου καθὼς ἐπίσης καὶ τὰ φαινόμενα τῆς φαγοκυτταρώσεως, εἶνε τῆς γνώμης ὅτι τὰ φαινόμενα ταῦτα ἐκφράζονται καὶ ἐξηγοῦνται καλλίτερον ὡς ἐπιθυμίαι ἢ ἐνέργειαι δηλαδὴ ὑπὸ μορφὴν ψυχολογικὴν παρὰ ὡς λειτουργίαι μαθηματικῆς μηχανικῆς. — Ἐκαστος ζῶν ὀργανισμὸς τείνει νὰ αὐξηθῇ καὶ νὰ πολλαπλασιασθῇ· ἐπειδὴ ὅμως αἱ τροφαὶ εἶνε περιορισμέναι κατὰ ποσὸν γεννᾶται ὁ μεταξὺ τῶν ἀτόμων ἀνταγωνισμὸς καὶ ὁ ἀγὼν περὶ ὑπάρξεως. Ὁ ἀγὼν οὗτος εἶνε δυνατόν νὰ παραγάγῃ καὶ ἐξηγήσῃ τὴν ἐξέλιξιν, ἐρωτᾷ ὁ κ. Lalande; Ἡ ἀπάντησις εἶνε ὅτι τὸ φαινόμενον τῆς ζωῆς γεννᾷ ἀναγκαστικῶς τὸν ἀγῶνα περὶ ὑπάρξεως καὶ πιθανῶς καὶ τὴν ἐξέλιξιν, ὑπὸ τὸν ὅρον ὅμως νὰ ἐπιφυλαχθῶσι τὰ δικαιώματα τῆς διευθυνούσης δυνάμεως. Καίτοι εἶνε ἐκ τῶν ἀνωτέρω καταφανὲς ὅτι τὸ φαινόμενον τῆς ζωῆς ἔχει κατεύθυνσιν πρὸς τὴν ὀλοκλήρωσιν (τοῦ Spencer) τὴν διαφοροποίησιν καὶ τὴν αὐξήσιν τῆς ἀτομικότητος δηλ. πρὸς τὴν ἐξέλιξιν, οὐχ ἦρτον δὲν ἐλλείπουσι καὶ ἐνταῦθα φαινόμενα ἐντροπῆς. Πρῶτον καὶ κύριον τοιοῦτον ἔχομεν τὸν θάνατον, ὁ ὅποιος ἀποτελεῖ διάλυσιν τῆς φύσεως. Οἰσοδῆποτε ζῶν ὀργανισμὸς αὐξάνεται ἐπὶ τι χρονικὸν διάστημα, κατόπιν ἢ ζωτικὴ του δύναμις ἐλαττοῦται βαθμηδὸν καὶ τέλος ἀποθνήσκει. Καὶ ἡ καλλιτέρα

δυνατή δίαιτα υπό τὰς ἀρίστας τῶν συνθηκῶν δὲν εἶνε εἰς θέσιν νὰ ἀποτρέψῃ τὸ μοιραῖον τέλος. Ὡς ἀντίδοτον ἐναντίον τοῦ θανάτου ἢ τοῦλάχιστον ὡς προσωρινὴν θεραπείαν, δυνάμεθα νὰ θεωρήσωμεν τὴν ἀναπαραγωγὴν ἢ ὀρθώτερον θὰ εἴπωμεν: ἡ ἐντροπὴ ἀποτελεῖ τὴν προσωρινὴν ταύτην θεραπείαν, διότι ἡ ἀναπαραγωγὴ δὲν λαμβάνει χώραν ἄνευ ἐντροπῆς. Ἰπὸ οἰανδῆποτε μορφὴν καὶ ἂν γίνεται ἢ ἀναπαραγωγὴ, εἴτε διὰ σπόρων, εἴτε διὰ συζυγίας οἰουδῆποτε τύπου, ἀπὸ τῶν ἀτελεστάτων ὄντων μέχρι τῶν τελειοτέρων, μηδ' αὐτοῦ τοῦ ἀνθρώπου ἐξαιρουμένου, ἡ γονιμοποίησις πραγματοποιεῖται ἀποκλειστικῶς μεταξὺ κυττάρων μὴ διαφοροποιημένων. Ὁμοίως καὶ ἡ ἀναπλήρωσις ἀποκοπέντος μέλους ἢ ἡ ἰασις τραύματος γίνεται πάλιν ὑπὸ μὴ διαφοροποιημένων κυττάρων· τὰ διαφοροποιημένα κύτταρα καταστρέφονται. — Προκειμένου ἕμως περὶ τοῦ ἀνθρώπου εὐρίσκομεν καὶ ἄλλου εἶδους ἐντροπὴν· τὴν φυσιολογικὴν τουτ. διάλυσιν, ἢ ὅποια συνοδεύει ἐν αὐτῇ τὴν μεγάλην ἀνάπτυξιν τῆς διανοητικῆς τοῦ ἐνεργείας· ἐννοεῖται ὅτι δὲν πρόκειται περὶ τῆς διανοητικῆς ἐνεργείας ἢ ὅποια ἀποτελεῖ ὁλονεὶ προέκτασιν τῆς ὀργανικῆς ζωῆς, ἀλλὰ περὶ τῆς ἀνωτέρας τοιαύτης, ἢ ὅποια δὲν εἶνε μέσον ἀλλὰ σκοπός, περὶ τῆς πνευματικῆς ἐνεργείας τοῦ καλλιτέχου, τοῦ ἐπιστήμονος, τοῦ φιλανθρώπου, τοῦ πολιτικοῦ κτλ. Αἱ διανοητικαὶ πρόοδοι τῶν ἀνθρώπων τούτων συνεπάγονται μεγαλειτέραν ὀξύτητα τῶν αἰσθησῶν των, ἀλλὰ καὶ μεγαλειτέραν εὐαισθησίαν εἰς τὸν πόνον καὶ τὴν ὀδύνην (τῆς ὅποιας μία μορφή εἶνε ἡ ἀπαισιοδοξία, ἐπὶ παραδ. τοῦ Schopenhauer, τοῦ Lamartine, τοῦ Leopardi, Hartmann, Alfred de Vigny, Wagner κτλ.). Ἡ εὐαισθησία ἕμως αὕτη εἰς τὴν ὀδύνην εἶνε ταυτοχρόνως καὶ ἐνδειξίς κακῆς καταστάσεως κάποιας σωματικῆς λειτουργίας· ἐξ οὗ καὶ ἐλάττωσις τῆς ζωτικῆς δυνάμεως. Ἰδιαιτέρως καταφανές γίνεται τοῦτο εἰς τὴν περίπτωσιν τῆς συγκεντρώσεως τῆς προσοχῆς, ἀπαραιτήτου διὰ πᾶσαν σοβαρὰν πνευματικὴν ἐργασίαν, ἢ ὅποια προκαλεῖ ἐπιβράδυνσιν τῶν σωματικῶν λειτουργιῶν (κυκλοφορίας τοῦ αἵματος, ἀναπνοῆς, πέψεως) καὶ πολλάκις καὶ παντελῆ αὐτῶν στάσιν. Ἡ πρόοδος τῆς πνευματικῆς ζωῆς ἐξασθενίζει τὰ ἐνστικτα τὰ ἐξυπηρετοῦντα τὴν σωματικὴν ζωὴν, (τὸ ζῶον εἶνε εἰς θέσιν ἐξ ἐνστικτοῦ νὰ ἀποφύγῃ τὰ δηλητηριώδη

φυτά, ὁ ἄνθρωπος ὄχι). Ἡ ἀντίθετος ἄρα κατεύθυνσις πρὸς τὴν ἐν ἀρχῇ ὡς γενικὴν χαρακτηρισθεῖσαν εἶνε καὶ ἐν τῇ βιολογίᾳ φαινομενικῇ, πάντως εἶνε μόνον μερικῇ.

Εἰς τὸ τρίτον μέρος τοῦ βιβλίου τοῦ δ. κ. Lalande θέλει νὰ ἀποδείξῃ ὅτι ἡ πνευματικὴ ἐνέργεια εἶνε φύσεως ἐντροπικῆς. Τὰ ψυχολογικὰ φαινόμενα, λέγει, παρουσιάζουσιν ἐν χαρακτηριστικόν, τὸ ὅποion ἐλλεῖπει ἀπὸ τὰς ἐπιστήμας τῆς φύσεως· τὸ χαρακτηριστικόν τουτο εἶνε οἱ ἀξιολογικοὶ νόμοι. "Ἐν διανοούμενον ὄν ἔχει πάντοτε ὑπ' ὄψιν τοῦ ἑνα λόγον τῶν πράξεων του, ἑνα λόγον διὰ τὸν ὅποion προτιμᾷ μίαν πρᾶξιν ἀπὸ μίαν ἄλλην ἐξ ἴσου δυνατῆν, διὰ τὸν ὅποion θεωρεῖ μίαν πρᾶξιν καλὴν καὶ μίαν ἄλλην μὴ καλὴν. Αἱ διευθύνουσαι τὰς ἀνθρωπίνους πράξεις ἰδέαι εἶνε αἱ τοῦ ἀληθοῦς (ἐν τῇ πεδίῳ τῆς διανοήσεως), τοῦ καλοῦ (ἐν τῇ πεδίῳ τῆς ἐνεργείας), τοῦ ὠραίου (ἐν τῇ πεδίῳ τῆς αἰσθήσεως). Οἰκδῆποτε πρᾶξις γενομένη μὲ κατεύθυνσιν μιᾶς τῶν τριῶν τούτων ἰδεῶν γίνεται ἀφορμὴ προόδου τοῦ κόσμου πρὸς κατεύθυνσιν ἀντίθετον τῆς τῆς ἐξελιξεως, τουτέστιν ἐλαττώνει τὴν διαφοροποίησιν καὶ τὴν ἀτομικὴν ὀλοκλήρωσιν, παράγουσα ἀφομοίωσιν καὶ ἀπελευθέρωσιν. Ἡ πρώτη τοιαύτη ἀφομοίωσις εἶνε ἡ πρὸς διευκόλυνσιν τῆς συνεννόσεως γενομένη (ἀκουσίως βεβαίως). Οἱ ἄνθρωποι ἀντιλαμβάνονται τῶν ἐξωτερικῶν ἀντικειμένων κατὰ τρόπον διάφορον. Ἐὰν ἡ ἀντίληψις δὲν ἐτοποθέτει τὰ ἀντικείμενα ἔξω τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος, θὰ ἦτο ἀδύνατος ἡ συνεννόησις διότι ἕκαστος θὰ ὀμίλει περὶ διαφόρων ἀντικειμένων. Ἐὸ ἔξω τιθέμενον ἀντικείμενον δὲν ἀνήκει εἰς κανένα, ἄρα ἀνήκει εἰς ὅλους μαζὺ καὶ ἡ συνεννόησις εἶνε δυνατῇ. Ἐὸ ἐσωτερικὸν συναίσθημα τοῦ χρόνου ἀντικατεστάθη ὑπὸ τῆς κινήσεως τοῦ μικροῦ δείκτου ἐνὸς ὀρολογίου κατὰ τόσας ἢ τόσας μοίρας. Ἐὸ αὐτὸ ἐγένετο διὰ τὸν χῶρον. Παντοῦ ἀφομοίωσις τῶν ἀτομικῶς διαφόρων καὶ ἀναγωγὴ αὐτῶν εἰς κοινὰ μέτρα. Αἱ ἀφηρημέναι ἔννοιαι καθὼς ἐπίσης καὶ αἱ κρίσεις, ἄνευ τῶν ὀποίων ἀδύνατος εἶνε ἡ γνῶσις, ἐνέχουσι τὴν παράλειψιν τῶν ἀτομικῶν διαφορῶν καὶ τὸν τονισμόν τοῦ ὀμοίου. Ἐὸ αὐτὸ φαινόμενον παρατηρεῖται κατὰ τὴν ἱστορικὴν ἐξέλιξιν τῶν ἀνθρωπίνων γνώσεων. Ἐἰς τὰς ἐπιστήμας τὸ γενικὸν αὐτῶν κῆρος εἶνε τὸ μόνον των κριτήριον. Μία ἰδέα ἢ μία θεωρία θὰ

θεωρηθῆ ὡς ἐπιστημονική, ὅταν γίνῃ γενικῶς παραδεκτὴ παρ' ἕλων ἐκείνων οἱ ὅποιοι δύνανται νὰ ἔχωσι γνώμην. Ὁμοίως εἰς τὴν φιλοσοφίαν. Ἡ φιλοσοφία τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων δὲν εἶνε αὐτόχθων, δὲν ἐγεννήθη εἰς τὴν καρδίαν τῆς Ἑλλάδος· εἶνε τοῦναντίον ἡ ἀφομοίωσις πληθώρας τάσεων, αἱ ὅποια προήρχοντο ἐξ ἕλων τῶν μερῶν μὲ τὰ ὅποια ἦτο αὐτὴ εἰς ἐπαφήν: ἐκ τῆς Περσίας, τῆς Αἰγύπτου, τῆς Θράκης, ἐκ τῶν ἀρχαίων παραδόσεων τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ. Ἡ ἀφομοιωτικὴ ἐργασία τοῦ ἐλληνικοῦ νοῦ ἔφερεν εἰς φῶς τὴν πλουσίαν φιλοσοφικὴν ἀνθήσιν τῶν κλασικῶν χρόνων. Ἡ νεωτέρα φιλοσοφία ἀποτελεῖ ἐπανάληψιν τοῦ αὐτοῦ φαινομένου.

Εἰς τὴν ἠθικὴν βλέπομεν ὅτι αἱ κανόνες τῆς διαγωγῆς, οἱ ὅποιοι γενικῶς συνιστῶνται ὑπὸ τῶν ἠθικολόγων, ἔχουσιν ὡς βᾶσιν καθοδηγητικὰς κρίσεις ἀντιθέτους πρὸς τὰς ἀρχὰς μιᾶς συνεποῦς ἐξελέξεως· τὸ κυριαρχοῦν χαρακτηριστικὸν στοιχεῖον τῶν εἶνε ἡ ὑπεροχὴ τῆς ἀφομοιώσεως ἀπέναντι τῆς ὀργανώσεως. Εἶνε ἱστορικὸν γεγονός ὅτι ἐνῶ αἱ λογικαὶ ἀρχαὶ ἐπὶ τῶν ὁποίων στηρίζεται κάθε σύστημα ἠθικῆς εἶνε ποικίλαι καὶ ἀσυμβίβαστοι, ὑπάρχει ἓνα στρώμα «μέσων ἀξιωμάτων», ἐπὶ τῶν ὁποίων πραγματοποιεῖται σχεδὸν πλήρης συμφωνία· τὰ ἀξιώματα ταῦτα εἶνε τὰ δόγματα διὰ τὰ ὅποια δὲν ὑπάρχει ἀμφισβήτησις μεταξὺ «τιμίων ἀνθρώπων». Πρόκειται περὶ τῆς ἰδέας ὅτι ἡ ἠθικὴ εἶνε δεδομένη καὶ ὅτι ἕλα τὰ συστήματα ἠθικῆς ἀποτελοῦσιν ὑποθέσεις πρὸς συμπύκνωσιν τῆς ἠθικῆς ταύτης εἰς ἓνα ἐνιαῖον τύπον. Ὅλαι αἱ ἠθικαί, τόσον τῆς ἀρχαιότητος (στωϊκοί, ἐπικούρειοι), ὅσον καὶ τῶν νεωτέρων χρόνων (Σπινόζα, Καντ, Λαίβνιζ), συμφωνοῦσιν εἰς τὸ ὅτι ἡ ἐπιδοκιματικὸς σκοπὸς δὲν εἶνε ὁ τῆς ἀτομικῆς εὐτυχίας. Εἰς ἕλας τὰς ἠθικὰς συναντῶμεν τὴν καταδικήν τοῦ ἀτομικοῦ καὶ τῶν ἐνστικτικῶν του, ἡ δὲ ἐπίτευξις τοῦ σκοπούμενου δὲν σημαίνει διαφοροποίησιν ὀργανικήν, ἀλλὰ τοῦναντίον ἐνότητα, ὁμοιότητα, ὁμόνοιαν. Ὁ χαρακτήρ οὗτος τῆς προσπαθείας πρὸς τὴν ταυτότητα εἶνε ζωηρότερον καταφανῆς ἐν τῇ ἠθικῇ τοῦ χριστιανισμοῦ· ἴσως μάλιστα εἶνε ὀρθὸν νὰ εἴπωμεν ὅτι αἱ διάφοροι φιλοσοφικαὶ ἠθικαὶ εἶνε τμήμα μόνον τῶν ὀρησκειτικῶν δοξασιῶν. Βᾶσις τῆς χριστιανικῆς ὀρησκείας εἶνε τὸ «ἀγάπα τὸν πλησίον σου ὡς σεαυτὸν», ἄρα παραλήψεις ἀπὸ τοῦ ἀτομικοῦ συμφέροντος χά-

ριν τῶν ἄλλων. «Πλησίον» δὲ δὲν εἶνε ὁ ἐξ αἵματος συγγενῆς, ἀλλ' ὁ συγγενῆς κατὰ τὸ πνεῦμα. Ἡ ἰδία προσπάθεια πρὸς τὴν ἐλάττωσιν τοῦ ἀνταγωνισμοῦ καὶ πρὸς τὴν ἀφομοίωσιν τῶν χαρακτήρων ἀνευρίσκεται καὶ εἰς τοὺς διέποντας τὰς κοινωνικὰς σχέσεις τῶν ἀνθρώπων κανόνας, ἡτοι εἰς τὰς συνηθείας καὶ τὸν συρμόν (μόδον)· πανταχοῦ βλέπομεν ἀπομίμησιν, ἐξίλωσιν καὶ ἀφομοίωσιν.

Εἰς ἐκ τῶν κυριωτέρων λόγων τῆς ἐμφανίσεως καὶ τῆς ἀναπτύξεως τῆς καλλιτεχνίας εἶνε ἡ ἀνάγκη νὰ δοθῆ εἰς τὰ πνεύματα κοινὸν περιεχόμενον. Ὁμοία καὶ εὐρεῖα μὲρφοσις εὐκολύνει τὴν ἀμεσον συνεννόησιν· τὸ θέατρον καὶ αἱ ὠραῖαι τέχναι ἀποτελοῦσιν ἐπίπεδα εὐκόλου συνεννοήσεως· ὡς πρὸς δὲ τὴν κατάταξιν τῶν ἔργων τέχνης ὑπάρχει, κατὰ τὴν κοινὴν γνώμην, κάτι τι τὸ θετικὸν καὶ μόνιμον. Ἡ τέχνη εἶνε προϊόν τῆς ἀτομικότητος, ἀλλ' οὔτε παράγει αὐτὴν οὔτε τὴν ἀναπτύσσει. Τίποτε βεβαίως δὲν εἶνε εἰς θέσιν νὰ ἀντικαταστήσῃ ἓνα μέγαλον καλλιτέχνην, ἓνα Βεethoven, ἓνα Michel-Angelo ἢ ἓνα Raphael· τὸ ἔργον του ὅμως θὰ εἶνε μέγα ὅχι μόνον ὅταν φέρει ἐν ἑαυτῷ στοιχεῖα κοινὰ εἰς ἕλα τὰ ἀνεπτυγμένα πνεύματα ἐνὸς πολιτισμοῦ, ἀλλ' ὅταν ἀνταποκρίνεται εἰς κάποιαν ἀνάγκην, εἰς κάποιον πόθον, εἰς κάποιαν ὑψηλοτέραν καὶ οὐσιώδη προσπάθειαν τῆς ἀνθρωπότητος. Ἡ τέχνη εἶνε κατὰ ταῦτα ὁ σημαιοφόρος τῆς ἐντράπης, ἀγγέλλει τὴν βασιλείαν τοῦ πνεύματος.

Προβαίνων εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν κοινωνικῶν φαινομένων (μέρος 4ον) ὁ κ. Lalonde θεωρεῖ ὡς ἀνεπιτυχῆ τὴν παρομοίωσιν τῆς κοινωνίας πρὸς ζῶντα ὀργανισμόν καὶ τοῦ ἐν αὐτῇ παρατηρουμένου καταμερισμοῦ τῶν ἔργων πρὸς τὴν διαφοροποίησιν ἐν τῇ βιολογίᾳ. Ἐπὶ τῇ βᾶσει τῶν ἀνωτέρω ἐξετάζοντες τὰ πράγματα παρατηροῦμεν εἰς τὰς ἀρχαιοτάτας κοινωνίας, εἰς τὴν Αἴγυπτον, τὴν Περσίαν, τὴν Ἀσσυρίαν, τὰς Ἰνδίας, ἀντὶ ὁμοιογενείας καὶ ἀδιαφοροποίησεως μιᾶν αὐστηροτάτην διάκρισιν τοῦ πληθυσμοῦ εἰς κλάσεις. Εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ εἰς τὴν Ρώμην αἱ διακρίσεις εἶνε ἤδη σημαντικῶς ἠλαττωμένοι, καίτοι ὑφίσταται πάντοτε ἡ μεταξὺ τῶν ἐλευθέρων καὶ δούλων. Ὁ χριστιανισμὸς ἐπέφερε μεγαλύτεραν ἰσοπέδωσιν, ἐνῶ οἱ νεώτεροι χρόνοι δεικνύουσι μιᾶν γενικὴν ἀφομοίωσιν καὶ ἐξίλωσιν ἕλων τῶν τάξεων. Ὑπάρχει μὲν ὁ καταμερισμὸς τῶν ἔργων ἐν τῇ σημερινῇ κοινωνίᾳ, ἀλλὰ τίποτε δὲν

ἐμποδίζει τὸν ἐργάτην νὰ γίνῃ ὑπουργός, ἐὰν ἔχῃ τὴν ἱκανότητα, πρᾶγμα ἀδύνατον εἰς τοὺς ἀρχαίους χρόνους· ἐπὶ πλεόν αἱ διακρίσεις αὗται δὲν εἶνε κληρονομικαί, ὅπως ἐπὶ παραδείγματι εἰς τὴν ἀρχαίαν Αἴγυπτον καὶ ὅπως συμβαίνει τοῦτο ἀπολύτως εἰς τὰ διαφοροποιημένα κύτταρα ἐνὸς ζῶντος ὄργανισμοῦ.

Ἐνάλογος πρὸς τὴν διάλυσιν τῶν κοινωνικῶν τάξεων ὑπῆρξε καὶ ἡ τῆς οἰκογενείας ἐξεταζομένης ὡς ζώσης ἐνότητος καλῶς δλοκληρωμένης καὶ ἀποτελουμένης ἐκ στοιχείων διαφοροποιημένων. Ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ἀριστοτέλης βεβαίουν ὅτι τὸ κύριον στοιχεῖον τοῦ πολιτισμοῦ τῶν βαρβάρων τῆς ἐποχῆς του εἶνε ἡ πατριαρχικὴ οἰκογένεια. Ἡ παλαιὰ διαθήκη μᾶς παρουσιάζει τὸν ἑβραϊκὸν λαὸν ὡς διαδίοοντα ὑπὸ ὁμοίας συνθήκας. Ἡ κατάσταση αὕτη εἶνε λοιπὸν πολὺ ἀρχαία καὶ ὁμοιάζει πρὸς τὸν τρόπον διαδιώσεως ὠρισμένων ἀνωτέρων σπονδυλωτῶν. Ἡ προέλευσις τῆς οἰκογενείας πρέπει ἀναντιρρήτως νὰ ἀναζητηθῇ εἰς τὴν φυσικὴν ἰσχύϊν τοῦ ἄρρενος ἄρα εἰς τὸν ἀνταγωνισμόν. Καθ' ἣν στιγμὴν τὸ πρῶτον εὕρισκομεν ἐν τῇ ἱστορίᾳ τὴν πατριαρχικὴν οἰκογένειαν ἀποτελεῖ αὕτη κόσμον κλειστὸν, περιλαμβάνοντα ὅλα τὰ μέλη, ζῶντα καὶ νεκρά· ἕκαστον τῶν μελῶν ἔχει ὠρισμένα καθήκοντα, ὅλοι ὑπακούουν εἰς μίαν θέλησιν. Πᾶς μὴ ἀποτελῶν μέρος τῆς οἰκογενείας εἶνε ξένος καὶ ἐχθρὸς (hostis)· ἡ οἰκογένεια ἔχει ἴδιον χῶρον καὶ ἴδιαν θρησκείαν. Ἐὸ ἄστυ, ἡ ἀρχαία πόλις, ἀποτελουμένη ἐκ τοιούτων οἰκογενειῶν ἔχει τὰ αὐτὰ χαρακτηριστικά. Ἐὸ πᾶν ἀνήκει εἰς τὸ σύνολον καὶ ἡ ἐλευθερία τοῦ ἀτόμου εἶνε ἀνύπαρκτος καὶ μάλιστα ἄγνωστος. Αἱ διαδοχικαὶ ἐπαναστάσεις ὅμως ἀνατρέπουν τὴν κατάστασιν ταύτην· ἡ ἀπολυταρχία τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς οἰκογενείας καταργεῖται· οἱ δοῦλοι καὶ πελάται ἀποκτοῦν δικαίωμα ἰδιοκτησίας, ὁ λαὸς ἀποκτᾷ πολιτικὰ δικαιώματα (νόμοι τοῦ Σόλωνος καὶ τοῦ Κλεισθέους διὰ τὰς Ἀθήνας). Εἰς τὴν Ρώμην τὰ πράγματα ἀκολουθοῦσιν ἀνάλογον φορᾶν. Ἡ μεσαιωνικὴ οἰκογένεια γεννηθεῖσα ὑπὸ ὁμοίας συνθήκας ἠκολούθησε τὴν αὐτὴν πρόοδον καὶ τύχην. Ἡ γενίκευσις τῆς δημοσίας ἐκπαιδεύσεως, ἡ ἰσότης τῶν κληρονομικῶν δικαιωμάτων, ἡ ἀφομοίωσις, ἀπὸ ἀπόψεως κοινωνικῆς θέσεως καὶ δικαιωμάτων, τῆς γυναικὸς πρὸς τὸν ἄνδρα ἔφεραν εἰς τὸν οἰκογενειακὸν θεσμὸν μίαν γενικὴν ἰσοπέδωσιν.

Ἡ ἀντίθετος αὕτη πρὸς τὴν ἐξέλιξιν κινήσις δὲν περιορίζεται μόνον ἐντὸς τῶν κρατῶν, ἀλλ' ἐκτείνεται καὶ ἐπὶ τοῦ διεθνoῦς πεδίου. Ὁ ἐλληνικὸς πολιτισμὸς συναντήσας τὸν τόσον διάφορον πρὸς αὐτὸν Ῥωμαϊκὸν τοιοῦτον συνεχωνεύθη πρὸς ἐκείνον μέχρι τοῦ σημείου νὰ ἀποτελέσῃ ἓνα καὶ μόνον εἰς τὰ ὅμματα ἡμῶν τῶν νεωτέρων. Ἐὸ Ῥωμαϊκὸν κράτος εἶνε μίᾳ ἀπόδειξις τῆς αὐτῆς ἀφομοιώσεως διαφόρων κρατῶν· ἡ δὲ ἐδαφικὴ ἐξάπλωσις τῆς λατρείας διαφόρων θεοτήτων τῆς ἀρχαιότητος ἀποτελεῖ ζωνηρὰν παράστασιν τῆς τάσεως ταύτης. Εἰς τὰ νεώτερα κράτη ἡ ἀφομοίωσις δὲν περιορίζεται εἰς τὴν θρησκείαν. Ἡ ἀφομοιωτικὴ τάσις παρατηρεῖται εἰς τὴν πολιτικὴν (συνταγματικὸν πολίτευμα), τὴν δικαιοσύνην, τὴν διοίκησιν, τὴν βιομηχανίαν, τὸ ἐμπόριον, τὸν στρατόν, τὰς τέχνας καὶ τὰς ἐπιστήμας. Ὁ κοινωνισμὸς ἀσκει ὁμοίως ἀφομοιωτικὴν ἐπιρροήν. Ἐπὶ τοῦ οἰκονομικοῦ πεδίου ἡ τάσις εἶνε ἀκόμη καταφανεστέρα (τιμαὶ διεθνεῖς κτλ.). Εἶνε ἀληθὲς ὅτι τὸ ρεῦμα τοῦτο περιορίζεται εἰς τὰς ἀνεπτυγμένας τάξεις· ἀλλὰ ὅλα τὰ κοινωνικὰ φαινόμενα ἔχουσι τὴν ἀπαρχὴν των εἰς ὀλίγα πρόσωπα καὶ κατόπιν γενικεύονται.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω ἐκτεθέντων συνάγει ὁ κ. Lalande τὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ μονισμὸς ἐπὶ τῇ βάσει τῆς θεωρίας τῆς ἐξελίξεως εἶνε ὑπόθεσις ἀνεπαρκῆς· οὔτε ἐν τῇ φυσικῇ, οὔτε ἐν τῇ βιολογίᾳ καὶ ἰδιαιτέρως προκειμένου περὶ τοῦ ἀνθρώπου, οὔτε ἐν τῇ κοσμολογίᾳ εἶνε εἰς θέσιν νὰ ἐξηγήσῃ πόθεν προήλθεν ἡ πρώτη ἀντίθεσις ἀνευ τῆς ὁμοίας δὲν εἶνε νοητὴ ἡ ἐγκατάλειψις τῆς καταστάσεως τῆς ὁμοιογενείας. Θεωρεῖ ἄρα ἀπαραίτητον νὰ δεχθῶμεν δυαδικὴν βάσιν.

Ἐὸ βιβλίον τοῦ κ. Lalande εἶνε ἐκτάκτως ἐνδιαφέρον καὶ διὰ τὸ πλῆθος τῶν ἐν αὐτῇ ἀναφερομένων γεγονότων καὶ ἐπιχειρημάτων καὶ διὰ τὴν κριτικὴν τῶν ἀντιθέτων πρὸς τὴν ἰδικὴν του θεωριῶν (*).

M. T.

(*) Ἄλλα ἔργα τοῦ κ. Lalande: Vocabulaire technique et critique de la philosophie 2 τόμοι. — Précis raisonné de morale pratique. — Lectures sur la philosophie des sciences. — Les théories de l'induction et de l'expérimentation. — Quid de mathematica, tam naturali quam rationali senserit Baconus Verulamius.

ΔΙΕΘΝΗΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Rivista Internazionale di Filosofia del Diritto Διεθνογραφία ὑπὸ Γεοργίου
del Vecchio, ἔτος XI, τεύχος Ιον.

Περιεχόμενα. — Ἀρθρα :

Giuglielmo Massari La funzione penale dello Stato in Origene.

Emitio Crosa Sulle teorie delle forme di Stato.

Francesco Asturi Libertà e volontà.

Σημειώματα καὶ συζητήσεις :

Giacomo Perticone Essere e conoscere.

Felice Ballaglia Economia e morale.

Domenico Rende Il nuovo Codice penale italiano e il suo primo Com-
mento.

Ambarl L. La biologie (Hist. du monde V.) Paris Boccard, 1930.

Barthel E. Die Welt als Spannung und Rhythmus Leipzig R. Noske, 1928.
* Vorstellung und Denken, 1931.

Bauer M. Höheres Bewusstsein. Kosmische Gesetzmässigkeiten, 1930.

Bernhardt E. A. Philosophische u. Naturwissenschaftliche Grundlagen
der Psychologie. Berlin. Heymann 1930.

Bertrand J. L. Alfred Binet et son oeuvre Alean, 1930.

Bouglé C. et Raffault J. Elements de Sociologie. Textes choisis et or-
donnés. Nouv. édit. Alean, 1930.

Birtwistle G. La nouvelle mécanique des quanta. Hermann, Paris.

Bloch E. L'ancienne et la nouvelle mécanique des quanta. Hermann,
Paris.

Brogie L. (de) Introduction à l'étude de la mécanique ondulatoire
Recueil d'Exposés sur les ondes et corpuscules. Hermann,
Paris.

Catalano E. La riforma penale e suoi riflessi educativi. Palermo,
Sandron, 1930.

Cecilia Paola Libertà e determinismo. Roma, Libreria di Scienze e
Lettere.

Chevalier J. L'habitude. Essai de metaphysique scientifique. Paris,
Boivin.

Damaye H. Sociologie et éducation de demain. Paris, Alean.

Dantzig T. Number; the language of science; a critical survey writ-
ten for the cultured non-mathematician.

Dascupta S. N. Yoga philosophy, Calcutta Univ. 1930.

Djuvara M. Teorica generala a dreptului (enciclopedia juridica. Vol.
I, II, III. Bucuresti, Socea, 1930.

Dilthey W. Der Aufbau der geschichtlichen Welt in den Geisteswis-
senschaften (Gesamm. Schr. Bd VIII) Teubner, Leipzig.

Dingler H. Das System. Das philosophische Grundproblem u. d. exakte
Methode d. Philosophie, 1930.

» Der Zusammenbruch der Wissenschaft u. der Primat der
Philosophie. Verb. Aufl. 1930.

Duret R. Les facteurs pratiques de la Croyance dans la Perception.
Alean, Paris.

» L'objet de la Croyance. Alean, Paris.

Galvano della Volpe. Il misticismo speculativo di Maestro Eckhart
nei suoi rapporti storici. Bologna, Capelli, 1930.

Gobetti G. I fondamenti del diritto. Milano, Lombarda, 1930.

Grünhut L. Das Wesen u. der Wert des Seins u. die Grenzen der rei-
nen Vernunft, 1931.

Haines C. G. The revival of natural law concepts.

Humboldt Wilhelm (v.) Philosophische Anthropologie und Theorie
der Menschenkenntnis. Max Niemeyer Halle.

Juensch E. R. und Oppenheimer F. Vorfragen der Wirklichkeitsphi-
losophie. Der Kausalbegriff in der neuesten Physik, 1931.

Jahrbuch für Philosophie u. phänomenologische Forschung, hestg von
E. Husserl.

Jennings H. S. The biological basis of human nature.

Lalande A. Précis raisonné de morale pratique. Alean Paris.

» Les Illusions Evolutionnistes. Alean Paris.

Landry B. Hobbes. Alean, 1930.

Laski H. J. Liberty in the modern state. London, Faber.

Litt Dr Th. Kant u. Herder als Denker der geistigen Welt. Leipzig.
Quelle u. Meyer, 1930.

Lutoslawsky W. The Knowledge of reality. Cambridge U. Press.

Malta J.-L.-W.-P. La solution du problème de la mort. Paris, Doin.

Marquery E. Consommation et renaissance de l'énergie, Marseille.
Ac. de M. 1930.

Masново A. Problemi di metafisica e di criteriologia. Milano, 1930.

Metzger H. Newton, Stahl, Berhaave et la doctrine chimique, Alean.

» La Chimie (Hist. du Monde IV) Paris, de Boccard.

Misch G. Der Weg in die Philosophie. Leipzig. Teubner.

Moog W. Hegel und die Hegelsche Schule, 1930.

Muirhead J. H. Coleridge as philosopher, London.

Muller-Freienfels R. Die Hauptrichtungen der gegenwärtigen Psycho-
logie. 2 Aufl 1931.

Nink G. Kommentar zu den grundlegenden Abschnitten von Hegels
Phänomenologie des Geistes, 1931.

- Norsa A.* Il pensiero filosofico di Giandomenico Romagnosi. Milano, Lib. Ed. Lombarda.
- Palhoriès R.* Vies et doctrines des grands philosophes à travers les âges. P. Lanore, Paris 3 vol.
- Parodi D.* Du positivisme à l'idéalisme. Philosophes d'hier. Études critiques. Vrin, 1930.
- Petronievics B.* Hauptsätze der Metaphysik. Heidelberg, C. Winter.
- Petit H.* Images. Descartes et Pascal, Rieder, 1930.
- Philosophische Hefte. Hrsg. M. Beck, 1930.
- Philosophie und Leben. Hrsg. A. Messer, 1930.
- Pothof R.* Die anschauliche Natur der geometrischen Grundbegriffe. Münster i. w., Aschendorff.
- Reiser O. I.* Humanistic logic for the mind in action.
- Reynax* L'attention. Paris. Spes, 1930.
- Roux A.* Le problème de la connaissance. Paris. Presses Univ.
- Revue Philosophique, 1931, No 1—2 et 3—4.
- Schaerer R.* Ἐπιστήμη et Τέχνη. Étude sur les notions de connaissance et d'art, d'Homère à Platon. Macon, Protat. 1930.
- Schmidt H.* Philosophisches Wörterbuch. Neue Aufl. 1930.
- Second J.* Le problème du génie. Paris, Flammarion.
- Sée Henri.* Evolution et révolution. Paris, Flammarion.
- Sevin E.* Gravitation et électromagnétisme. Blanchard 1930.
- Siwiek P.* La psychophysique humaine d'après Aristote. Alcan.
- L'âme et le corps d'après Spinoza. Alcan.
- Spir A.* Esquisses de philosophie critique. Alcan.
- Thyssen J.* Die philosophische Methode. 1 Teil. Halle, Niemajer.
- Urtin H.* Vers une science du réel. Alcan.
- Vialatour J.* Le discours et l'intuition. Paris, Blond. et Guy.
- Zeitschrift für angewandte Psychologie 1930.
- Zeitschrift für Psychologie u. Physiologie der Sinnesorgane 1930.